

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISK TIDSSKRIFT

12. RÆKKE · BIND V · HÆFTE 3

Udgivet af

Den danske historiske Forening

ved dens bestyrelse

under redaktion af

Svend Ellehøj

KØBENHAVN

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING

1971

HISTORISK TIDSSKRIFT

Bispetervet 3, 1167 København K.

Copyright © 1971

by Den danske historiske Forening.

Den danske historiske Forenings bestyrelse består af: Professor, dr. phil. POVL BAGGE, professor, dr. phil. AKSEL E. CHRISTENSEN (formand), professor, dr. theol. TROELS DAHLERUP, professor, dr. phil. SVEND ELLEHØJ (sekretær), universitetsadjunkt, cand. mag. HARALD ILSØE, arkivar, cand. mag. ERIK STIG JØRGENSEN, professor, dr. phil. OLE KARUP PEDERSEN, professor, dr. phil. ERLING LADEWIG PETERSEN og amanuensis, cand. mag. NIELS STEENSGAARD (kasserer).

Anmodning om *medlemskab* rettes til foreningens formand eller kasserer. Kontingentet, der omfatter en årgang = 2 hæfter, er for almindelige medlemmer 54 kr., for studenter 36 kr. *Abonnement* på Historisk Tidsskrift (som ikke medfører medlemskab af foreningen) kan tegnes hos alle boghandlere. Pris: 63 kr. (også for studenter). Bidrag til optagelse i tidsskriftet og bøger til anmeldelse bedes sendt til sekretæren.

Af foreningens publikationer er følgende endnu på lager:

- HISTORISK TIDSSKRIFT 4. række I, II, V (à 6 kr.), 6. række IV (6 kr.), 7. række I–VI (à 6 kr.), 8. række I–VI (à 9 kr.), 9. række III–V (à 12 kr.), 10. række IV–VI (à 15 kr.), 12. række I–IV (à 50 kr.). Overskydende enkelthæfter kan erhverves til følgende priser: 1.–9. række: 2 kr. pr. hæfte; 10. række: 3 kr. pr. enkelthæfte, 5 kr. pr. dobbelthæfte; 11. række: 6 kr. pr. enkelthæfte, 10 kr. pr. dobbelthæfte; 12. række I: 10 kr. pr. hæfte, II–IV: 20 kr. pr. enkelthæfte, 30 kr. pr. dobbelthæfte.
- ELLEN JØRGENSEN: Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800. 1931. 3. oplag. Fotografisk genoptryk ved Københavns Universitets Fond til Tilvejebringelse af Læremidler. 1964. Gyldendal. 19,70 kr. (Sælges *ikke* af foreningen).
- JOH. STEENSTRUP: Nogle Omrids af min Virksomhed som Universitetslærer. Med en Fortegnelse over Joh. Steenstrups litterære Arbejder og en Oversigt over hans Universitetsvirksomhed. 1934. Rosenkilde og Bagger. 2,25 kr.
- A. D. Jørgensens Breve, udg. ved HARALD JØRGENSEN. 1939. Rosenkilde og Bagger. 6,75 kr.
- HENRY BRUUN: Indholdsfortegnelse til Historisk Tidsskrift. 1. række til 10. række IV bind. 1839–1938. 1939. Rosenkilde og Bagger. 4,50 kr.
- ELLEN JØRGENSEN: Historiens Studium i Danmark i det 19. Aarhundrede. 1943. 2. oplag. Fotografisk genoptryk ved Københavns Universitets Fond til Tilvejebringelse af Læremidler. 1964. Gyldendal. 19,70 kr. (Sælges *ikke* af foreningen).
- HENRY BRUUN: Dansk historisk Bibliografi 1943–1947. 1956. Rosenkilde og Bagger. 28,15 kr.
- HENRY BRUUN: Dansk historisk Bibliografi 1913–1942. Bd. I. 1966. Bd. II. 1967. Bd. III. 1968. Bd. IV. 1970. Rosenkilde og Bagger. 50,65 kr. pr. bind. (Sælges *ikke* af foreningen).

Alle priser er incl. moms.

Adelsbegrebet under den ældre enevælde

SAMMENHÆNGEN MED PRIVILEGIER OG RANG

I TIDEN 1660–1730

AF

NILS G. BARTHOLDY

Non facit nobilem atrium plenum fumosis imaginibus;
sed sola quæ tendit ad ardua virtus.¹

AARET 1660 anses med rette for et betydningsfuldt skel i Danmarks historie. Begivenhederne omkring enevældens indførelse har derfor naturligt vakt forskernes interesse. Især synes tilstandene i aarene op mod 1660 og de faktorer, der havde snæver forbindelse med begivenhederne omkring selve statsomvæltningen, at have fristet til mere indgaaende behandling. Under alle omstændigheder vilde de magtkonstellationer og begivenhedsforløb, der karakteriserede dette forholdsvis korte tidsrum, have haft historieforskningens interesse, selv om enevældens epoke i Danmark var blevet kortvarig; det maa imidlertid være indlysende, at den *monumentalitet*, aaret for enevældens indførelse fremtræder med, ikke kun kan tilskrives et relativt fortættet begivenhedsforløb, men i høj grad afhænger af faktorer, der ejede tilstrækkelig kvalitet og var præget af langsigtede intentioner samt beviste deres eksistensevne i et rimeligt tidsrum. Hvor interessante tildragelserne med umiddelbar tilknytning til selve statsomvæltningen end forekommer at være, udgør begivenhederne *efter* 1660 og de bestræbelser, der gennem en længere periode udfoldes for at fastholde statsomvæltningens resultat, derfor en nødvendig og i virkeligheden aldeles afgørende forudsætning for karakteriseringen af 1660 som skelsættende aar.² Det kompleks af faktorer,

¹ Dette af et Seneca-citat og et Ovid-citat sammensatte motto findes tilskrevet med en samtidig haand paa titelbladet i Det kgl. Biblioteks (herefter KB) eksemplar af Marc de Vulson, *La Science Heroïque*, Paris 1644, hvis vaabentavler har været forbilleder for den danske enevældes heraldik.

² »Difficilius est provinciam retinere quam facere« (Florus), som Herman Conring citerer i sin *Ohnmassgebliches Bedencken Von stetswährender Erhaltung der neuen Erb-Monarchie des hochstloeblichsten Koenigreichs Dennemarck* fra 1669, trykt i Herman Conring, . . . *Operum Tomi* . . . , tom. II, Braunschweig 1730, p. 953ff.

der var af betydning for fastholdelsen af det enevældige system i Danmark, er naturligvis stort; opgaven her er at trække enkelte af dem frem.

Formaalet er først og fremmest at give en fremstilling af formalia og dermed tilvejebringe et nødvendigt og sikkert grundlag for videre fordybelse i realia; uden et saadant fundament, hvorpaa der med en rimelig grad af tryghed tør bygges, kan der ikke gives lødige motivationsforklaringer paa en række fænomener i datiden, ligesom der ikke kan drages sikre konklusioner i undersøgelser, hvor disse fænomener indgaar i sammenhængen. Undersøgelsens berettigelse skal søges i hidtil utilstrækkelig forskning og mangelfuld erkendelse inden for det omraade, der er undersøgelsens genstand: dannelsen af et socialt begreb, der satte sit præg paa en hel epoke.

Adel er ikke et til alle tider eentydigt begreb. I historisk sammenhæng faar det først indhold og mening, naar det defineres ud fra konkrete forudsætninger inden for et rimeligt kronologisk tidsrum. Da den ene epoke afløser den anden, bliver der saaledes mulighed for flere definitioner alt efter hvilken epoke, man beskæftiger sig med; derfor maa opfattelser, der kronologisk er søgt gjort gyldige for saa lange perioder, at der kun i ringe grad tages hensyn til de enkelte epokers særpræg, paa forhaand mødes med skepsis. Skal man behandle begrebet adel indgaaende, maa man søge at afgrænse den enkelte periode, inden for hvilken en formuleret definition meningsfyldt kan gøres gældende; man maa herunder lægge afgørende vægt paa de definitioner, samtiden selv formulerer, og gøre sig klart, at adel i historisk forstand ikke er noget magisk begreb, men betegnelsen for den eksklusive samfundsgruppe, der er i besiddelse af det kompleks af *rettigheder*, samtiden selv opfatter og formulerer som adelige; og det er rimeligt at anse disse rettigheder for at være et produkt af den politiske, økonomiske og sociale tilstand paa det paagældende tidspunkt. Den ældre enevælde, forstaaet som perioden 1660–1730, synes at udgøre et saadant naturligt tidsafsnit.

I

ADELSBEGREBET under den forudgaaende periode, normalt kaldet adelsvælden (1536–1660), er forholdsvis klart.¹ En vigtig forudsætning var samfundets stænderinddeling; hver stand havde sine ret klart afgrænsede funktioner, og adelen saaledes sine. Udøvelsen af disse konsti-

¹ Formuleret af Anders Thiset i A. Thiset og P. L. Wittrup, *Nyt dansk Adelslexikon*, 1904 (herefter NDA), p. VI. (Hvor intet trykkested anføres, er dette København).

tuere periodens adel. Kriteriet paa tilhørsforhold til den udgøres bl.a. af evnen til at erhverve frit jordegods og fremmede slægters indgifte i den indenlandske adel; det er denne af Albert Fabritius klarlagte og af ham benævnte kategori »stiltiende reception« – som numerisk har spillet en stor rolle for tilgangen, idet antallet af stiltiende riciperede slægter langt overstiger de formelt optagnes² – der karakteriserer denne periodes adel som en organisk samfundsgruppe. Samtidig gør konservative tendenser sig gældende: formel adling foretager kongen som regel kun i samraad med standen selv, et princip, der er knæsat i haandfæstningen; der opstilles rigoristiske krav om jævnbyrdighed ved adeliges ægteskabsindgaaelse; en højadel, der indtager nøglepositionerne i rigsraad, rigsembeder og lensmandsstillinger, udsondres. Under højadelens ledelse udgør adelen til sidst *en lukket korporation* med vidtgaende *politiske* rettigheder og stor handlefrihed i forhold til kongemagten.

Efter enevældens indførelse bestemmer kongen alene over tilgangen til adelen. Da adelens eneret paa besiddelse af frit jordegods bortfalder, og adelen ikke længere udgør en stand med formelle politiske rettigheder, bliver stiltiende reception, som den kendtes før 1660, en umulighed. Den absolutistiske idé har uden tvivl tilskyndet kongerne til principielt ikke at ville se nogen forskel paa deres undersaatter uanset hvilke af deres besiddelser, de boede i eller kom fra;³ den samme opfattelse gav Gunde Rosenkrantz udtryk for i 1665: »De, der stamme fra Holsten, Slesvig, Norge, kalder jeg ikke Fremmede«.⁴

Enevælden stod i begyndelsen tilbage med den ydre formelle skal af et begreb, som de foregaaende aarhundreders udvikling havde givet et bestemt meningsfyldt indhold. Ud fra streng absolutistisk teori kunde en fuldstændig ophævelse af begrebet adel (adelige rettigheder) umiddelbart synes at være en logisk løsning. Naturlige politiske hensyn baade til den gamle adels levende repræsentanter, for hvem den forudgaaende tids traditioner og rettigheder stod tydeligt i erindringen, og til absolutismens særegne krav og maalsætning, der gjorde behovet for loyale stats tjenere stærkt, som til de særlige forudsætninger for den danske enevældes fremkomst maatte imidlertid føre til, at man søgte at forene det gamle med det ny under en eller anden form. Opgaven

² Albert Fabritius, Danmarks Riges Adel. Dens Tilgang og Afgang 1536–1935, 1946 (herafter Fabritius), p. 24ff.

³ Naar Fabritius p. 32 anser en slesviger og nogle faa holstenere for stiltiende riciperede efter 1660, er det næppe i overensstemmelse med enevældens præntioner.

⁴ Chr. Bruun, Gunde Rosenkrantz, 1885, p. 131.

for den enevældige kongemagt blev derfor bl.a. *at give adelsbegrebet et nyt indhold.*

Begrebet adel paa dette tidspunkt er teoretisk behandlet af adels-historikeren Anders Thiset i afhandlingen »Begrebet Dansk Adel, særlig med Hensyn til Kong Christian V's Adels- og Vaabenbreve«,⁵ og det er stort set hans opfattelse, der regnes for gældende; Fabritius arbejder i alt væsentligt ud fra hans begreb.⁶ Det skal imidlertid her paavises, at denne opfattelse ikke kan godtages. Thiset er i forbløffende grad upaa-virket af en række faktorer i datiden; han viser ikke forstaaelse for de enkelte epokers særpræg og synes sjældent paa nøgtern maade at have gjort sig klart, hvordan adel i historisk forstand maa vurderes. Han opstiller snævre formelle kriterier, idet han med hensyn til adelsbreve tager de ældste kendte patenter, der er fra Erik af Pommerns tid, som forbilleder og ud fra disse alene søger at vurdere en langt senere tids formuleringer uden i rimeligt omfang at tage hensyn til samtidens øvrige meget karakteristiske fænomener: privilegier og rangforordninger, der hører uløseligt sammen med enevældens opfattelse af adel, ligesom han ikke lægger megen vægt paa de kontante fordele, som adelskab indebar; det har jo uden tvivl især været dem, samtiden interesserede sig for. Han mobiliserer i stedet visse aprioriske forestillinger, og med sin udpræget deduktive metode foregiver han at kunne bekræfte sit adelsbegreb som noget, der principielt er konstant. Da nærværende undersøgelse har medført en radikal omvurdering, vil den fremstilling af den ældre enevældes adelsbegreb, der med anvendelse af induktiv metode skal gives i det følgende, i høj grad være bestemt af den kritik, det er nødvendigt at underkaste Thisets eksklusive begreb, som det er kommet til udtryk i førnævnte afhandling og Nyt dansk Adelslexikon (og dermed kriterierne for slægters optagelse i Danmarks Adels Aarvog, som Thiset startede og redigerede fra 1884⁷ til sin død 1917); dermed rettes der ogsaa indirekte kritik mod dem, der har godtaget Thisets opfattelse.⁸

⁵ Historisk Tidsskrift (herefter HT) 7. rk. II, 1899–1900 (herefter Thiset), pp. 305–92.

⁶ Cfr. Fabritius, p. 15.

⁷ Man kan ikke se bort fra, at der til grund for Thisets eksklusive adelsbegreb kan ligge en vis redaktionel bekvemmelighed, og det maa ikke glemmes, at idéen til Danmarks Adels Aarvog (herefter DAA) er et produkt af 1880-ernes danske samfund (cfr. DAA 1884, pp. XIX–XX: »... det er først og fremmest den Betragtning, der har gjort sig gjældende, . . . at Adelen nu mere end nogensinde er bedst tjent med at anse sig for en solidarisk Helhed«).

⁸ »Thisets endelige Resultat, saaledes som det nedfældede sig i »Nyt dansk Adelslexikon« (1904), kan der næppe rokkes ved«, Albert Fabritius, Danske Vaabenbrevs-slægter. En demografisk Detailstudie, HT 10. rk. V, 1941 (herefter Fabritius HT), p. 659.

Adelens rettigheder efter enevældens indførelse konkretiseredes med privilegierne af 24. juni 1661;⁹ samme dag fik gejstligheden, borgerstanden i almindelighed og Københavns borgere ligeledes privilegier. Forinden havde der for alle stænders vedkommende foreligget bestemte ønsker om privilegiernes indhold, men det var i alle tilfælde kun en del af disse, der opfyldtes af Frederik III; især ignoreredes alle ønsker om formel politisk medbestemmelse, der var blevet fremsat baade fra adelig og borgerlig side. Adelens forslag til egne privilegier, der ligesom de andre stænders behandledes i et af kongen nedsat udvalg, hvor der nøje vogtedes over suveræniteten, blev kun delvis gennemført. De endelige adelsprivilegier af 1661 er en opregning af en del af de tidligere adelige rettigheder; mange punkter har en negativ formulering. En række gamle rettigheder i forbindelse med godsbesiddelse: hals- og haandsret, patronatsret, birkeret, vrag, jagt og fiskeri bekræftes, men med visse forbehold; jordegods forbrydes ikke undtagen ved *crimen læsæ majestatis*. Hertil kom i praksis tiendefrihed for sædegaardene. Adelige kan ikke dømmes fra ære og liv uden af Højesteret. Enkelte punkter stemte overens med, hvad adelen havde fremsat i sit eget forslag, men de fleste er blevet modificeret, og en række krav blev slet ikke imødekommet; det drejede sig først og fremmest om ønsker, der gik i retning af, at adelen paa forhaand skulde foretrækkes m.h.t. embeder, navnlig de højeste, og være sikret den største indflydelse i statsstyrelsen, ligesom man ønskede at opretholde formel naturalisation af fremmede adelige, der ikke maatte foretrækkes for indfødte. Kongen opfyldte ikke disse politisk betonedes ønsker og heller ikke en række punkter indeholdende mere materielle fordele, der tidligere havde hørt til adelsrettighederne. 1661-privilegierne indrømmer adelen principiel frihed for skat, » . . . med mindre Vores Kongl. huuses eller Undersaatters Consistentz och Velfert, det fordrer och Udkreffuer«. I sit forslag havde adelen forlangt at nyde rang og præ forud for andre stænder; dette stadfæstedes i privilegierne, men med et meget vigtigt forbehold, idet det ikke gjaldt over for » . . . Vores Betiente, som icke ere aff Adelige stand och dog fornemme Charger betiene, huor om en Visse forordning at gjøre Vi oss Vil haffue forbeholden« (punkt 7); dette sidste skulde vise sig at blive udgangspunktet for den nærmere formelle udformning af enevældens nye adelsbegreb.

⁹ Rigsarkivet (herefter RA), Danske Kancelli (herefter DK), C 6, sjællandske registre 1661; »men ingensteds trykte«, paategning paa afskrift i RA, DK, C 63 a, div. breve, dokumenter og akter sagligt ordnede, VII adel og rang.

Det væsentlige i adelsrettighederne var utvivlsomt retten til jordegodsbesiddelse paa fordelagtige vilkaar. Mens det tidligere principielt kun var adelskorporationens medlemmer, der kunde eje frit jordegods, havde begivenhederne under svenskekrigene gjort nye befolkningsgrupper til godsbesiddere som følge af den gamle adels og kronens godsudlæg og pantsættelser; kronen fortsatte med godsudlæg efter krigen, og de nye besidders krav om sikrere ejendomsvilkaar slog til sidst hul paa det gamle adelsprivilegium. Et vigtigt resultat var privilegierne af 10. aug. 1658, 24. marts 1659 og 24. juni 1661¹⁰ (nævnt ovenfor) for Københavns borgere, der hermed fik ret til at eje frit jordegods paa samme vilkaar som adelen; i virkeligheden var det en sanktion af den faktiske udvikling. Andre sikrede sig fordele som godsbesiddere ved direkte formel adling, f.eks. Gabriel Marselis 1665, Poul von Klingenberg 1669, Henrik Müller og Jochum Irgens 1674. I Københavns privilegier indrømmedes der borgerne lige adgang til »honores og officia« med adelen. Allerede samme aar (1661) 23. nov. fik de kgl. betjente (embedsmænd) i København del i alle disse privilegier.¹¹ Det ryk, som de bagvedstaaende borgerlige kræfter havde fremkaldt, blev afgørende for udviklingen af enevældens sociale værdibegreb.

Efter 1662 var der ikke som under adelsvælden knyttet skattefrihed til hovedgaardsbesiddelse, idet alt jordegods blev skattepligtigt; godsejerne skulde ogsaa staa inde for bøndergodsets skatter. De nye besiddergrupper fik derfor foreløbig kun begrænset glæde af de indrømmede privilegier. I 1670 indførtes der igen skattefrihed for hovedgaardstaksten gældende alle sædegaardsejere,¹² men med forordningerne af 28. jan. og 16. dec. 1682 indførtes begrebet »komplet sædegaard« (hovedgaard med mindst 200 tønder hartkorn bøndergods inden for en omkreds af 2 mil),¹³ og hovedgaardsfrihed omfattede kun saadanne komplette sædegaarde, naar de var i privilegeredes eje. Disse bestemmelser havde varig karakter og gled derfor ind i Danske Lov.¹⁴ Det er sandsynligt, at denne modificering navnlig ramte en del af de borgerlige

¹⁰ Trykt i O. Nielsen, *Kjøbenhavns Diplomatarium*, I, 1872, pp. 698–99, 702–04, 770–74, og i J. H. Schou, *Anhang til den 1ste Udgave af Chronologisk Register over Forordningerne*, 1795, pp. 27–31.

¹¹ Trykt i Schou, *Anhang . . .*, 1795, pp. 31–33.

¹² Missive til amtmændene 23/7 1670, trykt i C. P. Rothe, *Kong Christian den Femtes skrevne Befalinger og Anordninger, eller Reskripter for Danmark*, 1776, pp. 23–24.

¹³ Cfr. Gunnar Olsen, *Hovedgård og bondegård*, 1957, pp. 67–68, 114.

¹⁴ Danske Lov (herefter DL) 5–3–19, 20 og 21.

godsejere. Skellet mellem privilegerede og uprilegerede gjorde, at besiddelsen af adelige rettigheder maatte blive mere attraktiv.

Man kunde maaske fristes til at tro, at man lige efter 1660 bevidst søgte at begunstige borgerstanden paa den gamle adels bekostning, hvad f.eks. privilegierne for Københavns borgere kunde tyde paa; en saa ensidig politik maa imidlertid forekomme kortsynet. For ikke at kompromittere den absolutistiske idé kunde enevoldskongen kun i begrænset maalestok tillade sig at dele privilegier ud til de forskellige stænder; og enevældens tarv maatte altid haves for øje, naar det skete. Borgerstanden, og herunder især Københavns borgere, havde ihærdigt søgt at vinde forøget indflydelse; man havde lagt stærk vægt paa at faa afskaffet udtrykket »ufri mand«. I en række forslag havde de borgerlige ønsket formel politisk medbestemmelse i betydelig grad, men saadanne krav imødekom kongen ikke, lige saa lidt som i adelens tilfælde. Kongen nøjedes med at give borgerstanden privilegier af mere materiel karakter, og kun for Københavns vedkommende skønnedes det uundgaeligt at indrømme visse rettigheder, hvorved Københavns borgere nærmede sig en ligestilling med adelen. Det var naturligvis ikke de brede lag af borgerstanden, der i realiteten fik glæde af privilegierne, men den faatallige kapitalstærke gruppe, der paa dette tidspunkt indtog en stærk kreditorstilling navnlig over for staten.¹⁶ Det er derfor forstaaeligt, at enevælden ønskede at løsgøre sig fra en for stærk afhængighed af denne stand. Københavns borgere var kun m.h.t. godsbesiddelse ligestillede med adelen (privilegerede), og privilegiet skal opfattes som eksklusiv knyttet til borgerskab i København. En udvidelse af borgerliges rettigheder paa dette omraade i almindelighed var ikke enevældens hensigt.

Derimod fik enevældens maalsætning staten til at interessere sig for adelsprivilegierne *som grundlag for en loyal embedsmandsstand* i realistisk erkendelse af, at det var nødvendigt til en vis grad at bygge paa kendte og allerede estimerede institutioner.

Udgangspunktet blev den første rangforordning af 25. maj 1671,¹⁶ som havde været under udarbejdelse siden 1670,¹⁷ og hvis endelige ud-

¹⁶ Johan Jørgensen har i Det københavnske patriciat og staten ved det 17. århundredes midte, Skrifter udg. af Det historiske Institut ved Københavns Universitet, I, 1957, kap. V, VI, VIII, og Bilantz 1660, Adelsvældens bo, Festskrift til Astrid Friis, 1963, p. 158, klarlagt, i hvor høj grad kronens gældsforpligtelser angik københavnske borgere.

¹⁶ Trykt i Rothe, Reskripter, p. 110f.

¹⁷ Missiver til Schack, Gyldenløve og Kørbitz 27/4 1670 og til Schack, Kørbitz og Scavenius 10/1 1671 om at afgive betænkning om rang »imellem Voris betiendte indbiurdes saavelson og mellem dem og andre Voris undersaatte huad heller de ere af Adell eller icke«, RA, Chr. Vs kabinetsarkiv, Griffenfelds kabinetsprotokol.

formning utvivlsomt skyldes Schumacher. Den placerede i en lang række numre adskillige charger i forhold til hinanden fra kongernes naturlige sønner ned til sekretærer i kollegierne. Rangforordningen skal ses i forbindelse med kongens salving 7. juni samme aar ligesom greve- og friherreprivilegierne, der officielt dateredes 25. maj 1671, og indstiftelsen af Dannebrogordenen, hvis første uddeling dog blev udskudt til en for den arvelige kongemagt markant dato senere paa aaret (dronning Charlotte Amalies forventede nedkomst). Rangforordningen udgik ikke paa tryk,¹⁸ men dens indhold bekendtgjordes paa anden maade.¹⁹ Rangbestemmelserne fik foreløbig ikke anden virkning end selve rangfølgen »i gang og sæde« og blev af praktisk-ceremonielle grunde suppleret med en ny saakaldt gemaksordinans af samme dato.²⁰ Adel som saadan (undtagen grever og friherrer, der var placeret højt i rangforordningen) gav *ikke* plads i rangen. En født adelsmand fik ligesom enhver anden kun rang i kraft af en i rangforordningen specificeret charge, idet det i forordningens slutning hed: »... Adelen (som ikke anden Charge eller Bestilling som dem høyere Rang iblandt Vores Betiente kunde give, betiene, eller betient haver) nyde deres sædvanlige Præ for de andre Stænder og Undersaatter, som ikke i denne Rangs-Anordning specificerede ere; ...«. Dermed gjorde kongen brug af det allerede 1661 i adelens privilegier tagne forbehold m.h.t. rang og præ.²¹ Med rangforordningen af 25. maj 1671 blev det officielt fastslaaet, at *statstjeneste* var det afgørende i prestigehenseende. Gammeladelige uden charge kunde søge om særrang, hvad en del gjorde, hvorved de implicit akcepterede det nye sociale mønster.

De af Christian V givne greve- og friherreprivilegier, der officielt fik samme datering som rangforordningen,²² er et led i dannelsen af enevældens adelsbegreb; paa grund af deres særlige karakter fortjener de en bredere monografisk behandling, end det vilde være muligt her.

¹⁸ »... som dog icke blev trøcht«, af overskriften i RA, DK, C 6, 1671.

¹⁹ Missiver til Gyldenløve, Schack, Bielke og Kørbitz 29/5 og 31/5 1671 om at lade rangforordningen forkynde »till ald Adelens og helles een huers efterretning«, RA, DK, C 8, sjællandske tegnelser 1671. Willum Worm skrev under 4/6 1671: »Bleef Rangen først publicerit«, KB, Gl. kgl. Saml., 932, fol., Willum Worm, Dagregister fra 1670 til 75.

²⁰ Trykt i Rothe, Reskripter, pp. 107–10. Den afløste gemaksordinansen af 11/5 1670, trykt ibidem, pp. 3–6.

²¹ Cfr. Chr. Vs konfirmation af adelens privilegier 20/9 1671: »... dog hvad den 7 post angaar forklarid den ved rangens anordning ...«, trykt i C. P. Rothe, Samling og Udtoge af Reskripter, III, 1769, p. 91.

²² Den endelige privilegietekst er fra ca. 1674, cfr. Birgit Bjerre Jensen, Christian V's greve- og friherreprivilegier, Arkiv 2. bd. nr. 2, 1968, p. 89ff.

II

SELV OM formuleringen af rangbegrebet og indførelsen af greve- og friherreværdigheder havde lagt grunden til et nyt socialt mønster, bestod den menige adel stadig som stand med sine særlige rettigheder ifølge 1661-privilegierne, der 20. sept. 1671 blev bekræftet af Christian V. Siden 1660 havde kongerne med forskellige motiveringer adlet eller naturaliseret en række mænd,¹ som derved kom til at tilhøre den menige adel. Adelsbrevene blev registreret som enhver anden kgl. ekspedition; men ud fra ønsket om klar systematisering² anlagdes der med Christian V særlige protokolrækker for grever, friherrer og menig adel, hvori ordlyden af de respektive patenter blev indført tillige med en afbildning af vaabnet.³ Af de adlede var mange i statstjeneste, og der spores en tendens til at sætte embedsmændene i almindelighed i forbindelse med adelsbegrebet; saaledes foreslaar højesteretsassessor Peder Lassen 1673 i sit forslag til en dansk lovbog, at ikke blot adelen, men »oc disse kongl. Betiente, som ey ere adel, nemblig Raad oc Adssessorer i Høyeste Rett oc Statscollegio« skal have Højesteret som værneting i sager om ære og liv.⁴

En aldeles afgørende betydning med langtrækkende følger for den enevældige epoke fik det, da Christian V udstedte *privilegierne for betjente af den borgerlige stand af 11. febr. 1679*.⁵ Det vigtigste punkt i disse var bestemmelsen om, at embedsmænd, som betjente eller vilde komme til at betjene charger, der var specificeret i rangforordningen, skulde »for dennem / deris Hustruer oc egne Børn⁶ nyde alle de Privilegier, Herligheder oc Benaadinger / som andre af Adel i Vore Riger oc Lande nu nyder oc hafver / eller her efter nyde oc bekomme kunde / oc udi alle Erlige / Adelige oc andre redelige Occasioner, Forretninger oc Samqvem æres / agtes oc ansees lige ved andre paa Fæderne oc Møderne fødte oc baarne Adels Folck«⁷ (§ 1); med denne vending, der er verbaloverens-

¹ Fabritius, pp. 48–49.

² Cfr. Chr. Vs reskript til Bolle Luxdorph 31/5 1671, trykt i Rothe, Reskripter, pp. 119–20.

³ RA, DK, A 100–102, Chr. Vs grevelige, friherrelige og adelige patenter. Lign. for de fig. konger.

⁴ V. A. Secher og Chr. Støchel, Forarbejderne til Kong Kristian Vs Danske Lov, II, 1893–94, p. 273.

⁵ Trykt i J. H. Schou, Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve, I, 1777, p. 19f., og særskilt.

⁶ Koncepten har først haft: »Børn og Børne Børn«, RA, DK, C 7, koncepter og indlæg til sjællandske registre 1679.

⁷ I koncepten er foran »Adels Folck« overstreget: »eller Ved Voris patenter udi Adelstanden ophøede«, men til gengæld er »paa Fæderne og Møderne« sat ind foran

stemmende med kerneformlen i tidens individuelle adelspatenter, var der skabt et personligt adelskab⁸ (omfattende hustruer og ægte børn i første led) for embedsmændene, der herefter i kraft af deres embeder nød adelige rettigheder. Privilegierne betød en adling een gang for alle af nuværende og kommende borgerligt fødte embedsmænd med specificeret rang; i lighed med traditionelle adelsbreve er de originale privilegier udfærdiget paa pergament⁹ og paraferet af Bolle Luxdorph, under hvem adelssager sorterede, ligesom ordlyden indførtes i adelsprotokollen, der i dette tilfælde tjente som kopibog¹⁰ i fuld overensstemmelse med privilegiernes saglige indhold.

Hverken datoen eller aaret for privilegiernes givelse kan være tilfældige. I 1679 ved afslutningen af Skaanske Krig, der var den første krig, enevælden havde ført, kan muligheden for, at det negative resultat vilde bevirke svigtende loyalitet over for det enevældige system, næppe udelukkes. Paa denne baggrund appellerede kongen til den del af embedsstanden, der var af borgerlig herkomst og som nyetableret gruppe ikke uden politisk betydning, ved at udvide de tidligere »for gjorde tro Tienniste udi seeniste Feide« givne privilegier med personligt adelskab; og motiveringen var, at det skulde »opmuntre andre til at eftertragte Dyden / oc legge vind paa det hvor ved de kunde gjøre sig oc deris Fæderne-Land Nafnkundige / saa vel som oc derhos dis meere at erindre dennem oc deris Afkom om deris allerunderdanigste Pligt oc Skyldighed / ved hvilken de oc deris posteritet forbunden ere . . .«;¹¹ det betonedes endvidere, at privilegierne var givet »ey uden vigtige Aarsager til Vores Kongelig Arve-Huuses Tieneste«. Associationen til den forrige krig, siden hvilken illusionen om de borgerliges afgørende indsats for denne krigs heldige udfald havde spillet en stor rolle, og paa hvis baggrund enevælden i sin tid var blevet etableret, understregedes ved privilegiernes datering til 11. febr. Enevælden havde fra begyndelsen

»fødde oc baarne«, hvorved sammenligningen med den gamle adel bliver tydeligere; *ibidem*.

⁸ Da Thiset ikke har indset, at 1679-privilegierne i kombination med rangforordningen konstituerer en personlig adel, hævder han kategorisk, at »den danske Adel er en Arvedel«, NDA, p. VII.

⁹ RA, pergamentsaml., C 5, len.

¹⁰ En senere indførsel i sjællandske registre 1679–80 paa fol. 698f. er foretaget med en anden haand end den sædvanlige paa et par blanke sider bagest i bindet, efter at dette er sluttet med en indførsel for 31/12 1680. – De grevelige og friherrelige lensbøger (RA, DK, A 130.1a-b) indledes med greve- resp. friherreprivilegiernes tekst.

¹¹ Dette og resten af sætningen stemmer delvis overens med indledningen i de fleste individuelle adelspatenter, der indtil da var indført i Chr. Vs adelsprotokoller.

valgt at opfatte 11. febr. 1659, stormen paa København, som det afgørende vendepunkt baade m.h.t. krigen og enevældens indførelse og betonedede gerne en guddommelig indgriben i forbindelse hermed.¹² Denne dato fremstod for datiden som langt mere markant end f.eks. arvehydningdagen. Hvert aar 11. febr. afholdtes der særlig takkegudstjeneste til minde om begivenhederne i 1659; det var uden tvivl en dato, der sagde især den borgerlige samfundsgruppe noget. 11. febr. blev den normale datering for rangforordninger.

Ved at knytte det tidligere formulerede rangbegreb sammen med det eksisterende kompleks af adelige rettigheder havde kongen skabt et adelsbegreb, der udtrykte noget væsentligt ved enevælden. At være i enevoldskongens tjeneste var nu ikke alene agtværdigt, men medførte ogsaa aabenbare fordele; og der var endelig skabt mulighed for den ligestilling med fødselsadelen,¹³ som mange borgerlige havde ønsket i 1660. Privilegierne af 11. febr. 1679 har uden tvivl øvet en betydelig virkning paa dem, de vedrørte, og paa et kritisk tidspunkt bevirket en styrkelse af den enevældige kongemagt. Paa lidt længere sigt betød *det rangbestemte adelsbegreb* et incitament til social mobilitet i hidtil ukendt omfang.

Med privilegierne blev offentlighedens nøjere kendskab til rangforordningens indhold aktuel. Denne, der var udformet i 1671, var som før nævnt aldrig blevet trykt, og man synes, det havde været rimeligt, hvis der var blevet offentliggjort en rangforordning sammen med privilegiernes publicering. Den første trykte rangforordning, hvis udarbejdelse sikkert har krævet grundige overvejelser paa grund af det perspektiv, som det nyformulerede adelsbegreb aabnede m.h.t. rangs virkninger, kom dog først 31. dec. 1680.¹⁴

Tilbage blev et heraldisk problem. Vaabenføring har aldrig været forbeholdt en bestemt samfundsgruppe (f.eks. adelen),¹⁵ men man kan ikke, og slet ikke i datiden, forestille sig en adelsmand uden vaaben. Tildeling af et bestemt vaaben gengivet i tegning og med farver havde siden Erik af Pommerns tid, hvorfra de ældste kendte adelsbreve stammer, været en fast bestanddel af et adelspatent; ofte fyldte vaabenbeskrivelsen

¹² Cfr. Knud Fabricius, Kongeloven, 1920, p. 308.

¹³ » . . . saaledis / at de lige ved dennem af Adelstanden end oc til de høyeste Charger i Voris Riger oc Lande / efter en hvers capacitet oc meriter, skal oc maa vorde op-høyet . . . «.

¹⁴ Trykt særskilt.

¹⁵ Cfr. Ernst Verwohlt, Dansk våbenret, Personalhistorisk Tidsskrift (herefter PhT) 13. rk. VI, 1958, p. 5.

(blasoneringen) det meste af brevet. Privilegierne af 1679 hjemlede generelt rangspersoner adelskab, men en individuel vaabentildeling kunde de selvfølgelig ikke give. Derfor nøjedes privilegierne med at bestemme (§ 3): »Skal det være enhver af forskrefne Voris Betiente tilladt / paa sit Vaaben (hvilket Vi end oc for dennem / som derom allerunderdanigst anholde ville / til et sært Kongelig Naades Tegn allernaadigst forandre oc forbedre ville) at sette oc føre en aaben med Fire Traller oplugt oc paa skack staaende Hielm efter hosføyede Afritzning«. ¹⁶ Kongen tilkendegav hermed sin vilje til at give de nye adelsmænd vaaben, hvis de ønskede det, som en naturlig konsekvens af deres adling. Samtidig blev der givet dem officiel tilladelse til at føre hjelm af adelig type. Naar man i det 17. aarh. talte om at »forbedre« et vaaben, mente man dermed at forsyne det med attributter og fylde det med saa mange felter som muligt. Privilegiernes § 3 er udgangspunktet for udstedelsen af de saakaldte vaabenbreve, hvis ordlyd og vaabentegning indførtes i adelsprotokollerne.

Umiddelbare virkninger af 1679-privilegierne spores i det særlige værneting, der 1681 oprettedes for civile rangspersoner boende i København, idet kongen bestemte, at »Voris Civil Betiente, som j Rangen nefnis, de, deris Hustruer, Encker oc Börn skulle svare til voris Hof Ret, undertagen Lifis eller Ære Sager«; ¹⁷ sager om ære eller liv maatte nødvendigvis undtages, fordi rangspersoner – i medfør af adelens privilegier – i saadanne tilfælde havde Højesteret som værneting. ¹⁸

Privilegierne fik ogsaa straks indflydelse paa de igangværende projekter til Danske Lov; det fremgaar af forhandlingerne i tredje revisionskommission 1680–81, hvor man indrømmede rangspersoner adelsrettigheder m.h.t. godsbesiddelse, brudevielse, trolovelse og lysning. ¹⁹ Privilegierne havde blivende karakter og skulde derfor indarbejdes i Danske Lov (gyldig fra 1683), hvori de nævnte bestemmelser om hofretten lige-

¹⁶ Afbildet i de trykte privilegier, hvis tegning af hjelmen stammer fra den, der ses i de originale privilegier paa pergament.

¹⁷ Instruks for hofretten 19/11 1681, trykt i C. F. Wegener (udg.), Aarsberetninger fra Det kongelige Geheimearchiv, II, 1856–60, Instruxer for Collegier og højere Stats-Embedsmænd umiddelbart efter Souveraineteten, p. 236. For de kategorier, der ikke var nævnt i rangen (underordnet kancelli- og hofpersonale, rangspersoners tjenestefolk), oprettedes der samtidig et værneting kaldet borgretten, ibidem, p. 237.

¹⁸ » . . . ære oc Lifis sager, som efter privilegierne decideres aff den Høyeste Ræt«, RA, DK, C 46c, koncepter og indlæg til kancelliekspeditioner udfærdigede gennem kgl. Mayts eget kammer ved kammersekretær Caspar Schøller, »Om Hoffretten læst udi Geheime conseil d. 12 Januarij A.º 1681«.

¹⁹ Secher og Støchel, op. cit., II, pp. 486, 498–99, 525; cfr. DL 3–16–10 og 11.

ledes gled ind.²⁰ Allerede i fortalen til Danske Lov kom der til at staa: »Hvis ellers Privilegier og Friheder, som Loven, Recesserne og een Del Forordninger tilforn ikkun tilegnede dennem, hvis Forfædre i Begyndelsen med deris Dyd og Tieniste for Riget og Fædernelandet deslige Privilegier hafde forhvervet, derom have Vj for at opmuntre alle til Dyd, paa sine Tider og Stæder gjort saadan allernaadigst Anordning, at forbemælte Privilegier og Friheder skal strekke sig til alle vore kiere tro Undersaatter i Almindelighed saaledis, at alle de, som formedelst deris Dyd og Dytighed af Os til noget Embede, eller Forretning, hvoraf de selv kand have nogen ære og Berømmelse, vorde bestilte og antagne, alle foromrørte Privilegier, Friheder, Ære og Værdigheder nyde«. Adskillige paragraffer bærer derfor ogsaa præg af det nye adelsbegreb.²¹ Den udstrækning, hvori det satte sig spor i Danske Lov, er bemærkelsesværdig, naar man tager i betragtning, hvor lidt egentlig nyt lovstof den nye lovbog faktisk kom til at bestaa af.²²

Ogsaa i de meget omstændelige forordninger om begravelser (7. nov. 1682) og klædedragt m.m. (13. marts 1683) stilledes rangspersoner og traditional adel paa lige fod.

Danske Lov formulerede indirekte det gældende adelsbegreb i selve lovtæksten. I kapitlet om privilegerede personer hedder det bl.a., DL 3-2-2: »Ingen fremmede, som sig angive af Adel at være føde, og sig her i Riget vil nedsette, og ikke saadanne Bestillinger her sammestæds betiene, som Adelige Friheder med sig føre, maa nyde, eller være deelagtige i Danske Adelige Friheder, før end de først for Kongen, eller for hvem Kongen dertil forordner, deris Adelig Anhær og Herkomst nøjagtig bevist have; Og derefter skal de allerunderdanigst hos Kongen anholde, at de Adelige Friheder maa nyde . . .«. Denne paragraf handler positivt om udenlandske adeliges naturalisationsvilkaar i Danmark. Der er to maader, hvorpaa en fremmedadelig naturaliseres. Hvis han f.eks. alene nedsætter sig som godsejer, nyder han ikke adelige privilegier, før det er bevist, at han er af adelig herkomst og af kongen har faaet sin adel formelt naturaliseret; det var i virkeligheden en bestemmelse fra før enevælden.²³ I sammenligning med den ældre formulering har

²⁰ DL 1-2-6.

²¹ F.eks. DL 1-2-6 og 8, 1-5-21, 1-24-36 og 42, 3-16-10 og 11, 5-3-20, 5-4-2.

²² Cfr. Stig Juul, Kodifikation eller kompilation? Christian V's Danske Lov paa baggrund af ældre ret, Københavns Universitets festskrift nov. 1954.

²³ Reces 27/2 1643 II.2.2, trykt i V. A. Secher, Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, V, 1903, pp. 218-19. Heller ikke udenlandske grever og friherrer nød danske grevelige el. friherrelige privilegier uden formel naturalisation som saadanne (DL 3-2-3).

DL 3-2-2 imidlertid undergaaet en bemærkelsesværdig udvidelse, idet den anden maade, hvorpaa en udenlandsk adelig opnaaede at blive naturaliseret, var at gaa i enevoldskongens tjeneste; i saa fald var formel naturalisation helt overflødig, da visse embeder ifølge paragraffens ordlyd automatisk medførte adelige friheder. At de »Bestillinger . . . som Adelige Friheder med sig føre« er identiske med de charger, der var specificeret i rangforordningen, er indlysende. En udenlandsk adelig blev altsaa uden, at formel naturalisation var nødvendig, dansk adelsmand ved at betjene en bestilling i rangen. DL 3-2-2 bekræfter saaledes det rangbestemte adelsbegreb og er selv en naturlig konsekvens af dette princip.

Tilbage bliver spørgsmaalet, om de rangspersoner, der var af udenlandsk adelig proveniens, kun nød de danske adelsprivilegier for deres personer – som de borgerligt fødte rangspersoner – eller med arvelig ret. Umiddelbart kunde en ligestilling i saa henseende mellem adeligt fødte udlændinge og borgerligt fødte forekomme nærliggende, naar det var de embeder, der gav rang, som var bestemmende for, at de paagældende uden yderligere formaliteter fik adelsrettigheder.²⁴ Det er imidlertid urealistisk at tro, at det lod sig gøre at gennemføre et saadant lighedsprincip for statens tjenere; ligesom en ophævelse af adelige rettigheder i praksis havde været utænkelig lige efter 1660, maatte en knæsættelse af personligt adelskab for folk med udenlandsk adel, der traditionelt var forbundet med arvelighed, forekomme uigennemførlig. At en bestilling i rangen for en adelig udlænding bevirkede arveligt dansk adelskab, synes med stor tydelighed at fremgaa af DL 1-2-11, der vil blive fortolket nærmere nedenfor. Forinden skal en saadan antagelses rigtighed dog søges paavist ad en anden vej.

Formel naturalisation var meget hyppigt forekommet i hele det 17. aarh. indtil Danske Lovs fremkomst 1683.²⁵ Hvis ikke DL 3-2-2 m.h.t. adelsret fik virkninger for afkommet af rangspersoner, der var i besiddelse af fremmed adel, maatte man vente, at der ogsaa efter 1683 vilde forekomme mange eksempler paa formel naturalisation, da indvandring af udlændinge i resten af det 17. og det meste af det 18. aarh. fandt sted i stort omfang. Ligesom en del borgerligt fødte betjente af hensyn til deres

²⁴ Thiset mener, at der højst kunde blive tale om personligt adelskab for udenlandske *adelige* med rang, men tager samtidig stærkt afstand fra adelskab knyttet til personen, pp. 375-76. – Personlig adelsret maatte rangspersoner af fremmed adel i hvert fald under alle omstændigheder faa, naar borgerlige fik det.

²⁵ Der forekommer 32 naturalisationspatenter og 39 adelspatenter; cfr. Fabritius's adelsmatrikel, pp. 138-44, 166-67.

efterkommere efterhaanden fik skiftet deres personlige adel ud med et arveligt adelskab, kunde man forvente, at en lignende omsorg fra de fremmedadelige embedsmænds side havde givet sig udslag i jævnlige formelle naturalisationer. Saadanne forekommer dog først i stor stil fra 1776, men de er foranlediget af loven om indfødsret af 15. jan. 1776,²⁶ der havde særlig betydning m.h.t. embeder; med indfødsretsloven forelaa der imidlertid en helt ny situation, som Danske Lov og den sammenhæng, hvori den var blevet til, ikke havde kunnet forudse. De formelle naturalisationer, der forekommer i hele perioden 1683–1776, er derimod forbløffende faa, kun 6 ialt.²⁷ Heraf kommer de 2 ikke i betragtning, da det ene angik en person, der ikke havde rang,²⁸ og det andet i virkeligheden er et navne- og vaabenforandringspatent.²⁹ Indvandrede adelige, hvis adel ikke var umiddelbart kendt, kan sikkert have følt behov for en formel anerkendelse. Dette ligger uden tvivl bag naturalisationspatentet for Hans Fr. von Pultz,³⁰ der som godsejer maatte være særlig interesseret i at sikre sine efterkommere adelsret. Det samme gælder den i Sverige nyadlede Fr. Adolph Hansen von Ehrencron, hvis patent endvidere viser en vaabenforbedring.³¹ Herman von Kløcker, hvis patent³² bl.a. meddeler, at han har maattet indforskrive et »Renouvellationspatent« fra Wien, begrundet sin ansøgning³³ med ønsket om at være sikker paa at kunne indskrive sine døtre i et af de adelige klostre. Endelig skyldes naturalisationspatentet for Georg Henr. Joh. von Schmieden³⁴ dennes ønske om at faa sine to uadelige stedsønner omfattet af patentet; han var næppe i tvivl om sin egen adelsret.³⁵ Iøvrigt er der jo intet

²⁶ I adskillige naturalisationspatenter fra 1776 ff. staar der udtrykkeligt: »... ifølge Indføds Rettens 2 og 6 § . . .«, RA, DK, A 113, Chr. VII's adelige patenter. Incitament til at søge formel naturalisation var utvivlsomt ogsaa § 8: »... ligesom Vi og herefter vil have alle Stifter og Klostre i Vore Stater forbeholdne eene og alleene for Fruer og Jomfruer af Landets Indfødte eller dem, som derved lige agtes«.

²⁷ Der forekommer 6 naturalisationspatenter og 173 adelspatenter (ekskl. greve- og friherrepatenter); cfr. Fabritius's adelsmatrikel, pp. 144–54, 168–69, hvortil skal lægges enkelte, der af Fabritius er udeladt som vaabenbreve, skønt de er adelspatenter.

²⁸ Heinr. Chr. von Pultz, 11/5 1686.

²⁹ Ludvig Køller, 13/2 1772, til Køller-Banner.

³⁰ 3/1 1693.

³¹ 13/9 1698.

³² 31/3 1760.

³³ RA, DK, A 123, koncepter og indlæg til Fr. Vs grevelige, friherrelige og adelige patenter.

³⁴ 3/11 1758.

³⁵ »... Mine Forfædre saavel som jeg og mine Fættene haver erholdet af Deres Kongelige Majst. de allernaadigste Civil og Militair Characterer i Rangen, som giver vores familie een god Anseelse . . .«, i hans ansøgning, RA, DK, A 123.

i vejen for, at de paagældende, skønt de var vel vidende om Danske Lovs bestemmelser, for en sikkerheds skyld har ønsket at faa deres arveadel fastslaaet. Endelig har liebhavere uden tvivl foretrukket at faa et paa-staaet gammelt adelskab anerkendt frem for at faa et patent, der var udtryk for nyadling.³⁶ Det turde være klart, at de forsvindende faa formelle naturalisationer og motiverne til dem bekræfter, at adelige indvandrere, der gik i kongens tjeneste, efter 1683 kunde gøre deres arveadel gældende uden videre,³⁷ og det betydelige antal udenlandske adelige i dansk tjeneste, som ikke har fundet formel naturalisation fornøden, maa være et vigtigt indicium for rigtigheden af den her givne fortolkning af DL 3-2-2.³⁸

Det gældende adelsbegreb fremgaar ogsaa af Danske Lov i kapitlet om værneting, hvor det i 1-2-11 hedder: »Adelen, som ere de alleene, som for dem, deris Egtebørn og Afkom til Adelig Skiold og Hielm ere berettigede, være sig indlændiske, eller udlændiske, som enten ere af Kongen naturaliserede, eller betiene nogen Bestilling i Rangen; Item lige med Adelen Privilegerede skulle i Livs og Ære-Sager søgis for Kongens højeste Ret, . . .«. Det har ikke primært været hensigten med denne paragraf at give en definition paa dansk adel; formaalet med 1-2-11 var at afgrænse den gruppe i samfundet, der havde Højesteret som værneting i sager om ære og liv i medfør af den paagældende gruppes adelige rettigheder. Naar den umiddelbart forekommer at være saa indviklet formuleret, maa man tage i betragtning, hvor mange kategorier paragraffen skal omfatte: den gamle adel, adelige indvandrere og borgerligt fødte rangspersoner. Derved øges muligheden for forekomsten af tautologiske udtryk. Samtidens klare bevidsthed om de forskellige adels-

³⁶ Hvor megen sikker adel, et naturalisationspatent var udtryk for, viser Johan Monrads af 9/6 1682: »... sin Adelig Herkomst baade paa Fæderne oc Møderne-siden for Os i sær saaledis, at Vi Allernaadigst nøyes oc der med tilfreds ere, beviist haver, udi hvilken prøve, om end oc noget fattis skulle, have Vi slig mangel self af Voris absolute Souveraine Kongelig magt oc myndighed, ved dette Voris aabne brefs kraftt Allernaadigst erstattet oc supplerit . . .«.

³⁷ Fabritius forklarer det bratte fald i antallet af naturalisationer i tiden indtil 1776 med, at enevælden havde ophævet adelens eneret til at eje dansk jordegods, p. 42; men naturalisation (formel el. automatisk) var ikke af den grund overflødiggjort, saa længe adelig status var af betydning m. h. t. *vilkaarene* for jordegodsbesiddelse, cfr. DL 5-3-19, 20 og 21.

³⁸ Alene for perioden 1681-1730 drejer det sig om ca. 220 rangspersoner (udregnet paa grundlag af rangregistrene; se senere). - De naturalisationer, der af rent praktisk-administrative grunde foretoges i Chr. IXs tid, hvor de adelige klostre ved indskrivninger var begyndt at forlange bevis for dansk adelskab, var netop begrundet med, at de paagældende slægter siden enevælden havde gjort deres adelsret gældende uden formaliteter.

grupper proveniens og navnlig den kendsgerning, at den gamle arveadel som saadan – trods formel diskriminering i politisk og social henseende – vedblivende nød stor respekt og betydelig anseelse i det almindelige omdømme, har ganske naturligt sat sig spor i den rent sproglige formulering. Naar man ikke direkte kaldte kategorien »borgerligt fødte rangspersoner« for »adel«, hvad der for en nutidig betragtning vilde synes konsekvent, hænger det sammen med, at selve ordet »adel« for datiden var belastet i den forstand, at »adel« uvægerligt opfattedes som noget, der hang sammen med det gamle fødselsaristokrati; i haandfæstningerne og anden lovgivning før enevælden var »adel« brugt som adækvat betegnelse for den gamle fødselsadel, der efter adelsvældens lange periode med de førømtalte strenge jævnbyrdighedskrav, som enevælden ophævede,³⁹ repræsenteredes af en række personer, hvis samtlige aner var adelige, saa langt man kunde huske tilbage.

Noget tilsvarende kunde man ikke med et pennestrøg skabe for de borgerligt fødte embedsmænd, selv om disse nu besad adelige rettigheder. Men at det hørte til datidens forudsætninger, viser 1679-privilegierne, naar man fra de individuelle adelspatenter hentede netop den formel, der erklærede, at de paagældende skulde »æres / agtes oc ansees lige ved andre paa Fæderne og Møderne fødde oc baarne Adels Folck«; i rangforordningen fra 1699 bruges udtrykket »være og holdes for ældgamle Adel«;⁴⁰ og naar en række nyadledes hustruer blev adlet særskilt, var det, for at børnene kunde faa adelige aner paa baade fædrene og mødrene side.⁴¹ Naar det nu forekom samtiden meningsløst at kalde de borgerligt fødte parvenyer med personlige adelsrettigheder for adel, som uvilkaarligt forbandtes med arvelighed, brugte man i stedet benævnelsen »lige med Adelen Privilegerede«. Derimod lod »adel« sig bruge med mening om dem, der var født adelige; under denne betegnelse henførtes derfor de to grupper: indenlandske og udenlandske adeligt fødte; til den sidste hørte baade de, der behøvede formel naturalisation, og de, der gennem ranggivende charger automatisk opnaaede at blive naturaliseret (jfr. DL 3–2–2).

³⁹ Fremgaar f.eks. klart af bevilling til hjemmevielse af 15/7 1672 for Ove Lange og Abigael Christoffersdatter; deres evt. børn bliver adelige, RA, DK, C 18, norske registre 1672.

⁴⁰ Den graduering, der fra 1693 indtræder m. h. t. det rangbestemte adelsbegreb, behandles nedenfor.

⁴¹ Fremgaar direkte af teksten i det patent, der under 7/5 1674 udstedtes for Henrik Müllers afdøde hustru Sophie Hansdatter, der post mortem fik adeligt vaaben og navneforandring til Rosenstiern.

1-2-11 har ved det semikolon, der forekommer (« . . . i Rangen; Item . . . »), taget hensyn til de to former for adelskab. Hvad der med udtrykket »lige med Adelen Privilegerede« anføres efter semikolon dækker de personligt adelige; den gruppe, hvorpaa betegnelsen »adel« er anvendt, og som staar før semikolon, er den arvelige adel, og arveligheden betones med udtrykket om »Egtebørn og Afkom«. Der kan ikke herske tvivl om, at 1-2-11 viser, at rangspersoner af fremmed adel alene i kraft af deres charger tilhørte arveadelen, et forhold, der for datiden formodentlig har været saa indlysende, at det ikke har forekommet nødvendigt at udvikle dette tydeligere, end det fremtræder i DL 1-2-11 og 3-2-2.⁴² Det i slutningen af det 18. aarh. udgivne »Lexicon over Adelige Familier i Danmark, Norge og Hertugdømmene« ligger begrebsmæssigt paa linie med denne opfattelse.⁴³

Brugen af vendingen »som ere de alleene« tager sigte paa at opfylde paragraffens egentlige formaal, nemlig at afstikke grænser for, hvem det er, der har Højesteret som værneting i sager om ære og liv. Brugen af »alleene« i 1-2-11 kan derfor ikke tages til indtægt for, at borgerligt-fødte rangspersoner ikke henregnes til den adelige samfundsgruppe, hvilket jo ogsaa forekommer usandsynligt ud fra det, 1-2-11 selv nærmere bestemmer, og desuden modsiges af 1679-privilegierne.⁴⁴

Omtalen af »Adelig Skiold og Hielm« i DL 1-2-11 kan godt give anledning til fortolkningsvanskeligheder m.h.t. selve adelsbegrebet, da det umiddelbart ser ud, som om paragraffen opfatter vaabenføring som et særligt kriterium paa arveadel, men ikke paa dem, der var »lige med Adelen Privilegerede«, hvorved den sidste gruppes adelige status maaske lod sig drage i tvivl. At »Adelig Skiold og Hielm« i 1-2-11 omtales

⁴² Naar Thiset mener, at 1-2-11 kommer i modstrid med 3-2-2 (hvilket i hvert fald ikke kan have været lovgiverens hensigt), skyldes det, at han ikke har forstaaet, at 3-2-2 lader statstjeneste have naturaliserende virkning, p. 325.

⁴³ Lexicon over Adelige Familier i Danmark, Norge og Hertugdømmene, udg. af det Kongelige Danske genealogiske og heraldiske Selskab, I, 1787, p. XVI. I forhold til dette værk har Thiset i NDA reduceret antallet af danske adelige slægter med ca. 30 %, idet han med den stereotype begrundelse »Ikke dansk Adel« har udskilt (afsnit III i NDA) de indvandrede tyske adelslægter, der nød dansk adelsret i henhold til gældende lovgivning; kun hvis de fremmedadelige slægter – motiveret af indfødsretsloven eller af praktiske hensyn i forb. m. klosterindskrivning i det 19. aarh. – tilfældigt har erhvervet formel naturalisation, medregnes de af Thiset til den danske adel. Det gamle adelsleksikon er begrebsmæssigt betydeligt nærmere ved den historiske virkelighed end NDA.

⁴⁴ I DL 1-2-12 læses: »Grever og Friherrer, som ere de alleene, som ere af Kongen dertil ophøjede, eller fremmede naturaliserede, skulle lige for Kongens højeste Ret indstævnis; . . .«, hvor »som ere de alleene« anvendes med samme indskrænkende formaal som i 1-2-11.

med indskrænkende virkning i forhold til nogen i denne paragraf nævnt kategori, modsiges imidlertid ganske af de borgerligt fødte rangspersoners privilegier af 1679, hvor (§ 3) det netop udtrykkeligt var bestemt, at disse maatte føre vaaben af adelig type. Det var næppe Danske Lovs hensigt ligefrem at definere adelen heraldisk,⁴⁵ men enevælden nærrede uden tvivl ønske om at autorisere de privilegeredes vaabenføring. Det er dog højst tænkeligt, at den heraldiske islæt i 1–2–11 slet ikke skal tilskrives nogen relevant betydning for paragraffens tolkning, fordi den kan opfattes som en pleonasmie for adel. – Generelt kan det vist iøvrigt slaas fast, at datidens lovstof ikke altid er i stand til at modtage modsigelsesfri fortolkninger, som en langt senere tid formulerer i ivrig søgen efter at forstaa fortidens begreber.

Datidens læser af loven har ikke fundet det mærkeligt, naar brugen af skjold og hjelm nævnes i 1–2–11, for der var som tidligere nævnt en naturlig (men ikke eksklusiv) sammenhæng mellem adel og vaabenføring; og hvordan en adelig hjelm skulde se ud i det 17. aarh., behøvedes der ikke nærmere forklaring paa.⁴⁶ Heraldikken kan opvise flere hjelmtyper. Af disse ansaas den aabne trallehjeml siden det 16. aarh. for specielt adelig,⁴⁷ »aabne adelig turnerhjeml«, som den kaldes i patenterne.⁴⁸ I grevernes og friherrernes privilegier foreskrives en aaben hjelm staaende en face med 11 traller for grever og 7 for friherrer.⁴⁹ Da disse værdigheder var nydannelser, lod det sig gøre at opstille faste regler herom fra begyndelsen. Den almindelige adel var imidlertid gammel, og i enevældens første periode havde man endnu ikke helt afklaret begreberne; men da man med betjentenes privilegier af 1679 dannede det nye adelsbegreb, benyttede man lejligheden til at foreskrive, hvordan en reglementeret adelig hjelm skulde se ud;⁵⁰ det blev naturligvis ogsaa en

⁴⁵ Det lader sig ikke gøre med Verwohlt (op. cit., p. 6), der bygger paa Thiset, i den gentagne stadfæstelse af betjentenes privilegier af 1679 i DL og rangforordningerne af 1693, 1699 og 1717 at ville se et bevis paa, at DL 1–2–11 udelukker adelig eneret til vaabenbrug, da betjentene skal medregnes i adelen; alligevel hjemler paragraffen ikke adelen eneret m. h. t. vaabenføring, men vel nok til »Adelig Skiold og Hielm«, forsaavidt dette lader sig definere.

⁴⁶ Thiset mener, at der havde været »al Grund for Concipisten af Loven, stærk som han netop er i Forklaringer, til her at have oplyst, ... hvad adelig Skjold og Hjelm egentlig var«, p. 325.

⁴⁷ Se f. eks. Maximilian Gritzner, Handbuch der heraldischen Terminologie (Siebmacher), Nürnberg 1890, pp. 152–53, F. Warnecke, Heraldisches Handbuch, Frankfurt a. M. 1893, p. 16.

⁴⁸ Thiset ræsonnerer saaledes: »Ja disse rent borgerlige Hjelme vedblev man at anvende, ganske vist under den falske Betegnelse af 'aabne adelig Tourneerhjeml'«, p. 322.

⁴⁹ Afbildede i de respektive privilegier, der blev trykt særskilt.

⁵⁰ Da Thiset ikke forbinder 1679-privilegierne med adelsbegrebet, kommer han til,

aaben hjelm, nemlig »en aaben med Fire Traller oplugt oc paa skack [skraa] staaende Hielm«, som desuden var forsynet med klenodie om halsen, der anses for et særligt adeligt kendetegn.⁵¹ Skraastillingen markerede forskellen paa menig adel og greve- og friherrestand; dermed havde man indført en distinktion, der var inspireret af teorier i det 17. aarh.s Europa. I praksis blev brugen af denne foreskrevne hjelm dog aldrig konsekvent gennemført, navnlig ikke for den gamle adel, hvis vaabenbrug var præget af aarhundreders friere tradition;⁵² en gennemgang af Christian Vs adelsprotokoller viser imidlertid, at her har samtlige patenters vaabner fra og med 1679 den foreskrevne firetrallede hjelm uanset patenternes art (vaabenbrev, traditionelt adelsbrev).⁵³

Ved Christian Vs memorialer af 25. april 1693⁵⁴ gaves der retningslinier for udformningen af ordensriddernes vaabenskjolde, der skulde ophænges i ridderkapellet i Frederiksborg Slotskirke. I en »Specification« hertil opregnes de heraldiske rangtegn; der nævnes bl.a. de førnævnte greve- og friherrehjelme med kroner og til sidst »Adelens Hjelm med Krone«. Til hvert af de specificerede rangtegn hører en modeltegning.⁵⁵ Da adelens hjelm, en paa skak staaende trallehjem, her viser ialt 5 traller, kunde man maaske tro, at det har været meningen at gøre forskel, saaledes at de borgerligt fødte betjente skulde bruge 4 og den øvrige adel 5 traller, hvilket igen kunde give anledning til tvivl om de borgerligt fødte rangspersoners adelskab.⁵⁶ Men i virkeligheden er der tale om

at »Medens Kong Christian V altsaa fik fastslaaet en jus insignium for Grever, Friherrer og for Embedsmænd af borgerlig Stand, saa løb Forsøget paa at fastslaae noget tilsvarende for Adelens Vedkommende – forsætlig eller uforsætlig ud i Sandet«, p. 323.

⁵¹ Før 1679 havde kongen autoriseret aabne hjelme paa skak el. en face med fra 4 til 6 traller, cfr. vaabentegningerne i patenterne indtil 1679 i 1. bd. af Chr. Vs adelsprotokoller.

⁵² Fremgaar f.eks. af ridderprotokollernes vaabentegninger i Ordenskapitlets arkiv, Christian VIIIs Palæ, Amalienborg, hvortil jeg ved venlig imødekommenhed fra de kgl. ordeners historiograf, dr. phil. Albert Fabritius, sekretariatschefen, major E. A. Nielsen og ekspeditionssekretær P. J. M. Thielemann har haft adgang.

⁵³ »... efter Udstedelsen af de kongelige Betjentes Privilegier blive pludselig alle de »aabne adelige Tourneerhjelme« afbildede nøiagtig efter den Skabelon, ... som Kongen havde fastslaaet for Betjentene af borgerlig Stand ...«, konstaterer Thiset, p. 322.

⁵⁴ Ordenskapitlets arkiv, Amalienborg, protokol med afskrifter af »Statuter og Anordninger angaaende de kongelige danske Ridder-Ordener ... samlede af ... Vilh. Lindberg ... 1868«. De originale stykker gik tabt ved Christiansborgs brand 1884.

⁵⁵ Kendes fra det tilhørende bind med kopier (19. aarh.) af originaltegningerne, der ligeledes er gaaet tabt ved branden; ibidem.

⁵⁶ Saaledes identificerer Thiset den paa skak staaende med 4 traller forsynede hjelm som en særlig »borgerlig Betjenthjelm«, hvorefter den med 5 traller forsynede skulde være en særlig adelig hjelm, pp. 322, 354, 366. Samme fejltagelse hos Poul Bredo Grandjean, Dansk Heraldik, 1919, p. 168. Som borgerlig hjelm maa man snarere betragte stikhjelm.

nøjagtig den samme hjelm. For betragter man afbildningen af hjelmen i privilegierne el. patenterne, ser man umiddelbart 4 traller, og forestiller man sig denne hjelm drejet en face, vil der vise sig at være ialt 5, idet den femte tralle paa grund af skraastillingen normalt vil være skjult. Ordenssekretærens modeltegning til en adelig hjelm er derimod saa tydelig og detaljeret, at man paa den skraatstillede hjelm kan se den femte tralle perspektivisk inde mellem de to traller yderst til venstre (dexter).⁵⁷ Den nævnte specifikation fra 1693 opregner ikke nogen særlig hjelm for de borgerligt fødte betjente,⁵⁸ da de naturligvis skal bruge adelens hjelm. Det skulde herefter være indlysende, at enevælden kun har haft een officiel opfattelse af, hvad en dansk adelig hjelm var, og at denne skulde bruges af baade den arvelige og den personlige adel.

Foruden særlige hjelmtyper i bestemte positioner autoriserede enevælden ogsaa brugen af diverse rangkroner som distinktion. I den ovennævnte specifikation fra 1693 fastsattes en rangkrone for den menige adel.⁵⁹ Brugen af krone paa hjelmen træffes i Christian Vs adelsprotokoller allerede fra 1670erne og bliver her næsten reglen efter 1679 uanset patenternes art; bestemmelserne i 1693 har simpelt hen legitimeret den krone paa hjelmen, der i praksis havde været brugt i en aarrække, som adelig rangkrone. Naar denne detalje drages frem, er det, fordi den ligeledes bekræfter, at rangspersoner er adelige; en gennemgang af samtlige patenters vaabentejninger i Christian Vs adelsprotokoller viser tilmed, at de vaabner, der af kongen tildeltes borgerligt fødte rangspersoner i medfør af 1679-privilegierne, relativt oftere bærer krone end vaabnerne i traditionelle adelsbreve.⁶⁰

Efter dannelsen af det rangbestemte adelsbegreb blev det af betydning at vide, hvem der havde rang, og allerede fra 1681 træffer man i kancel-

⁵⁷ Det er med reference til denne hjelm (malet i det 19. aarh.; en farvetavle i KB, Thott, 766, fol., malet af vaabenmaleren i det 17. aarh., viser, at de fem synlige traller er en 19. aarh.s opfindelse), Thiset konkluderer, at der er tale om to slags hjelme. Thisets viden om Ordenskapitlets materiale var formidlet af den daværende ordenshistoriograf, T. Fr. Troels-Lund, Thiset, p. 321, note 1.

⁵⁸ Den hjelm med kun 4 synlige traller (fremkommet ved eliminering af den midterste og største tralle!), der ses paa en særskilt planche uden at være opregnet i den nævnte »Specification«, er tydeligvis resultat af et senere (19. aarh.s) ræsonnement; af protokollen med afskrifter ses der i Ordenskapitlet at have ligget udtag af de heraldisk relevante dele af greve- og friherreprivilegierne samt »Kongelige Betjentes Privilegier . . . den 11te Februar 1679«, hvori der tales om 4 traller.

⁵⁹ Ordenskapitlets modeltegninger af de forsk. kroneformer er gengivet i Grandjean, op. cit., p. 207. De fleste af disse ses ogsaa paa et maleri paa Rosenborg, Ca 7-290, gengivet i Politikens Danmarkshistorie, bd. 8, 1964, p. 154, og som kobberstik i Lauritz de Thurah, Den danske Vitruvius, I, 1746, tab. XXVI.

⁶⁰ Thiset afstaar stort set fra at kommentere brugen af kroner, der svækker hans særlige opfattelse, Thiset, p. 346.

liet registre indeholdende rangspersonernes navne.⁶¹ Naar visse af registrene i stedet for navnene paa grever, friherrer og hvide riddere anfører, at de »findes i sær bøger« og »findes oc i en sær bog«, henvises der dermed til protokoller, som dengang førtes samme sted, og henvisningerne kan ikke have megen mening, hvis ikke rangregistrene selv befandt sig i umiddelbar nærhed af disse; de er derfor uden tvivl anlagt i »Lenskontoret«, hvorunder lens-, adels- og ordenssager sorterede, eller i nær tilknytning hertil ganske svarende til sammenhængen mellem rang og adelskab. Disse fortegnelser ajourførtes med faa aars mellemrum, og man har saaledes en sammenhængende række af rangregistre fra Christian Vs og Frederik IVs tid bevaret. Man kunde her aflæse den nøjagtige rangfølge, idet de fleste registre anfører bestallingsdato, hvilket havde betydning for den relative placering (anciennitet). Havde en person flere charger, opførtes han efter den, der gav højest rang. Paa grundlag af fortegnelserne, der for nogles vedkommende har tydelig konceptkarakter, blev der renskrevet eksemplarer, som uden tvivl har været brugt af kongen⁶² og andre;⁶³ et rangregister fremtraadte som en praktisk oversigt over alle højere embedsmænd i staten. Den kontinuerlige række af rangregistre ophører med Frederik IV. I Christian VIs tid udgives den første hof- og statskalender,⁶⁴ hvis væsentlige indhold var lister over statens embedsmænd samt den gældende rangforordning. De haandskrevne rangregistre er forløbere for den trykte kalender, der udkom aarligt fra 1734.

Der kan være grund til at slaa fast, hvad privilegierne af 1679 forstaar ved »betjente af den borgerlige stand«, da fortolkningen heraf har været genstand for fundamental misforstaaelse. Naturligvis menes der ikke med dette udtryk folk, der befinder sig i og vedbliver med at befinde sig i borgerstanden;⁶⁵ for i de privilegier, hvor betjentene faar tildelt samtlige

⁶¹ RA, DK, A 11, rangregister, A 12 a og b, div. rangregistre og fortegnelser over rangspersoner. Her findes naturligvis ogsaa f.eks. gammeladelige embedsmænd anført.

⁶² Et rangregister for 1706 er paategnet: »Saaledes afskrev. in Octavo og lev. Hr. Ober Secret. Wibe 1. Mart. 1706 indbunden i rødt Saphianleder«. Bibliotekar K. W. Hammer Kjølens har venligt meddelt mig, at saadanne ikke findes i Hans Majestæt Kongens haandbibliotek, men at eventuelle eksemplarer kan være gaaet tabt ved en af slotsbrandene. – De har sikkert mindet om de i rødt indbundne officersfortegnelser »kongens haandbøger«, RA, kabinetsarkivet, landetaten, søetaten.

⁶³ Fire smukt skrevne rangregistre fra Fr. IVs tid (KB, Ledreborg, 414, fol.; KB, Thott, 532, 8°; RA, Fr. IVs kabinetsarkiv (tidl. Rostgaard, 23, 8°); RA, genealogisk-heraldisk saml., generalia, 4°, 81) har uden tvivl været brugt af høje embedsmænd.

⁶⁴ Cfr. Niels Petersen, Hof- og Statskalenderen, Arkiv, 2. bd. nr. 1, 1968.

⁶⁵ Saaledes Thiset, p. 352: »... Privilegierne, da disse jo udtrykkelig betegnes som givne Betjente af den borgerlige Stand«, »begge vare de og vedbleve de at være Betjente af den borgerlige Stand«; p. 356: »Mon virkelig Nogen for Alvor vil hævde, at

eksisterende adelige rettigheder med forsikring om, at de skal anses for ligestillede med den adel, der har adelige fædrene og mødrene aner, betyder udtrykket selvfølgelig: de betjente, der *oprindeligt* kommer fra borgerstanden, er borgerligt *fødte*. Og saa skal det understreges, at disse betjente ikke adles ved at faa vaabenbrev; vaabentildelingen er kun, som det foran er paavist, en naturlig konsekvens af embedsmandens hele adelige stilling; selve adlingen er sket med privilegiernes givelse subs. udfærdigelse af bestalling paa ranggivende charge.

Udtrykket »vaabenbrev« forekommer i paategninger paa en del af koncepterne til de i Christian Vs tid udstedte patenter (uden at der hermed er ment noget strengt klassificerende; herom senere), men brugen af »vaabenbrev« som teknisk betegnelse har uden tvivl bidraget til fejlfortolkningen af den danske enevældes adelsbegreb. I tysk heraldisk terminologi opererer man nemlig med »Wappenbrief«, som betegner et af rigsmyndighederne, comites palatini caesarei, udstedt vaabenpatent, der ikke medførte adelskab; der var her tale om udpræget borgerlige vaabner, hvilket understregedes ved, at der paa disse skulde bruges lukket stikhjelm til forskel fra den aabne adelige turnerhjelm,⁶⁶ en distinktion, der som paavist netop *ikke* træffes i forbindelse med det danske vaabenbrevsfænomen. Blot man er klar over sammenhængen i det danske adelsbegreb, lader »vaabenbrev« sig dog udmærket anvende i teknisk forstand,⁶⁷ som det ogsaa er gjort i nærværende arbejde.

Naar man i privilegier og patenter meddeler optagelse i adelig stand ved at erklære, at de paagældende skal nyde alle de privilegier, herligheder m.v., som andre af adel nyder eller i fremtiden vil komme til at nyde, og i alle henseender skal anses og holdes for rette indfødte adelsfolk, saa er det med de forudsætninger, der gjaldt for det 17. aarh., en ganske naturlig maade at udtrykke det paa, fordi man uvægerligt sammenligner med den gamle fødselsadel, noget der som saadan naturligvis ikke kunde erhverves af udenforstaaende.⁶⁸ I henseende til patenter, hvor disse vendinger forekommer, er flere fortolkninger derfor ikke muli-

et Diplom, der til evig Tid tillægger Vedkommende og hans Slægt de Rettigheder, der tilkomme Betjente af den borgerlige Stand, er et Adelsbrev?«. Thisets fundamentale fejltagelse præger i afgørende grad hele hans opfattelse.

⁶⁶ »... Wapenbriev, quibus concessa fuere arma thymbrata, non concessa tamen nobilitate«, Joh. B. Christyjn, Jurisprudentia heroica sive de jure Belgarum circa nobilitatem et insignia, Bruxelles 1668, p. 91. Cfr. F. Hauptmann, Das Wappenrecht. Historische und dogmatische Darstellung, Bonn 1896, pp. 98–104, 182–83.

⁶⁷ Antallet af vaabenbreve bliver derved noget mindre end, naar Thiset og Fabritius anvender betegnelsen »vaabenbrev«.

⁶⁸ Thiset mener at se en svaghed i formlerne, naar patenterne »befale, at Vedkommende skal ansees og holdes for (men ikke – være!) rette, indfødte Adelsfolk, . . .«, p. 341.

ge; og patenternes modtagere har heller ikke næret tvivl om betydningen af deres breve, hvis de var formuleret saaledes.⁶⁹ For et adelsbegreb med relevans til den historiske virkelighed er besiddelsen af de eksklusive rettigheder, som kaldes adelige, kriteriet paa, hvilke slægter eller personer der hører til adelen. Ligesom det derfor for perioden 1536–1660 er realistisk til adelen at henregne alle, der rent faktisk besad adelige rettigheder, uanset at den enkelte adelsmands ret alene kunde være hjemlet af tradition og sædvane, maa man for perioden efter 1660 medregne den kreds af borgerligt fødte rangspersoner, hvis adelsret skyldes utvetydige skrevne privilegier, hvori kongen udtrykkeligt tillægger de paagældende alle adelige friheder.⁷⁰ Det maa endvidere ikke glemmes, at adelsrettigheder i datiden var en del af den praktiske virkelighed; og har dette i samtiden givet anledning til ambition, hvad der er uafviseligt og fra statens side var direkte tilsigtet med dannelsen af det rangbestemte adelsbegreb, saa hænger det for en meget stor del sammen med, at adelskab var ensbetydende med materielle fordele, som samfundets øvrige medlemmer ikke havde del i, selv om bevidstheden om adelig status uden tvivl ogsaa i sig selv har haft betydning.

Køb og salg spillede i meget stor udstrækning ind ved individuelle adlinger i det 17. og 18. aarh.;⁷¹ naar en mængde borgerlige godsejere saaledes søgte om og opnaaede adelskab, var det ganske simpelt, fordi adelige privilegier var en fordel for dem som godsbesiddere; og da staten ved deres adling, der principielt omfattede descendensen til evig tid, maatte komme til at lide et økonomisk tab, var det kun naturligt, at man forlangte erlæggelse af en »engangsafgift«;⁷² undladelse af en saadan havde været en aabenbar urimelighed. Skal man derfor gøre op, hvem der tilhørte den danske adel, maa man bl.a. medtage de smarte gods-

⁶⁹ De har selvfølgelig ikke delt den relative tvivl, som Thiset giver udtryk for: »Det er vistnok utvivlsomt, at disse ... Patenter virkelig hjemle dansk Adel, ...«, p. 344; sammenhængen viser, at »vistnok« anvendes med den betydning, ordet har i vore dage.

⁷⁰ I sin definition i NDA, p. VI, tager Thiset i fuldt omfang den førstnævnte gruppe i betragtning (ligeledes Fabritius, cfr. kategorien »stiltiende reception«), men ignorerer fuldstændig den anden; den »anden af Kongen udfærdiget Adels-Anerkjendelse«, som han bl.a. definerer adelen ved efter 1660, omfatter ikke rangspersonernes privilegier eller udstedte vaabenbreve; cfr. NDAs disposition, p. XV. Fabritius følger Thiset for tiden efter 1660.

⁷¹ Herfor har Fabritius gjort nøje rede, pp. 49–57.

⁷² I paategningen paa en ansøgning fra godsejeren Morten Quistgaard af 6/7 1786 læses, at det indstilles til kongen, »at han, som ikke har været i Kongelig Tjeneste, og eyer 3 Herregaarde, betaler 4 à 5000 til hvad Brug befales; thi det er en Naade, som alle hans Descendenter har godt af«, RA, DK, A 129, ikke indførte patenter og bevillinger samt andre sager vedr. adelskab.

ejere, der paa denne maade sikrede sig adelige rettigheder – ligesom man selvfølgelig ogsaa maa medregne de folk, hvis loyale flid og dygtighed i enevoldskongens tjeneste i henhold til bestaaende lovgivning medførte de samme privilegier.⁷³

Til belysning af det nye adelsbegreb vil en analyse af en række af formlerne i de forskellige arter af udstedte patenter i forbindelse med en redegørelse for rangbegrebets udvikling være formaalstjenlig. En systematisk gennemgang af patenterne i Christian Vs adelsprotokoller er lagt til grund.

Fra anlæggelsen af protokollerne og indtil 1679, en periode, hvor det traditionelle adelsbegreb eksisterer alene, anvendes formler,⁷⁴ hvis indledning normalt betoner, at der »Intet er, hvorved Effterkommerne Meere opmuntris til at efftertragte Dyd oc at legge Vind paa det, hvorved De kunne gjøre sig og deris Fæderne Land Nafnkundige end deris Forfædris loulige og berømmelige exempler, . . .«,⁷⁵ hvorpaa brevet modtager og hans descendens ophøjes i adelstanden til evig tid;⁷⁶ dernæst benaades han med vaaben, der blasoneres, og patentet slutter med en række omstændelige formler, der blot fastslaar, hvad der allerede er meddelt.

Efter det sidste brev i denne periode er den fulde ordlyd i privilegierne for betjente af den borgerlige stand af 11. febr. 1679 og professorernes privilegier, der slutter sig hertil, af 18. febr. 1679 indført i adelsprotokollen. Dernæst følger det første vaabenbrev (formlen C),⁷⁷ der benaader vedkommende og hans efterkommere med vaaben, som blasoneres (bl.a. med »aaaben adelig turnerhjem«), og der sluttes med de førnævnte omstændelige formler for vaabnets vedkommende (» . . . ligesom andre vore Arve Rigers og Landes, rette, baarne, Tourneer- og Riddermæssige Adelsfolk deres Skiold, Hielm og Vaaben føre og bruge . . . «). Naar vaabenbrevene ikke indeholder en formel om optagelse i

⁷³ Thiset giver de førstnævnte plads i den danske adels rækker, men ikke de sidste; Fabritius ligeledes. – Konsekvensen af Thisets mangelfulde begreb viser sig især m. h. t. godsbesiddelse i Sv. Aage Hansen, *Adelsvældens grundlag*, 1964, hvor rangspersonerne med deres adelige rettigheder ikke medregnes i »enevoldsadelen«, hvoraf de udgør en særdeles karakteristisk del; derved bliver flere af tabellerne meningsløse, pp. 29–30, 34, 173, 203, 212–13, 218, 220–21, 233–34, 257, 260, 268, 270, 293–96, 313–14, 316–17.

⁷⁴ Et eks. er aftrykt hos Thiset, pp. 327–29.

⁷⁵ Paa samme maade indledes betjentenes privilegier af 11/2 1679 og professorernes privilegier af 18/2 1679.

⁷⁶ Bl. a. med udtrykket »udi alle Maader skulle agtes, æres og holdes lige ved andre gamle, paa Fædrene og Mødrene af adelige Ahner og Slægter fødte og baarne Tourneer- og Riddermæssige Adelsmænd . . .«; cfr. betjentenes privilegier af 11/2 1679.

⁷⁷ Et eks. er aftrykt hos Thiset, p. 333; de anførte bogstaver svarer til Thisets.

adelstanden eller dertil svarende vendinger, skyldes det som tidligere nævnt, at adlingen allerede er sket med privilegiernes givelse, og en gentagelse heraf i vaabenbrevet er derfor overflødig (i modsat fald maatte man jo underkende 1679-privilegiernes værdi); med den kgl. vaabentildeling er alle betingelser opfyldt for at indføre vedkommende individuelt i protokollen. Man forstaaer umiddelbart disse breves reducerede form, naar man i protokollen finder hele ordlyden af de privilegier, der een gang for alle adlede borgerligt fødte embedsmænd; privilegierne var tillige udgivet paa tryk. Naar vaabenbrevene og de privilegier, hvoraf de var udsprunget, overhovedet træffes i adelsprotokollerne og ikke i en protokol for sig, er det en tydelig illustration af sammenhængen mellem rang og adelskab.⁷⁸

Efter at den første rangforordning af 25. maj 1671 var blevet lagt til grund for betjentenes privilegier af 11. febr. 1679, var det blevet særlig attraktivt at være rangsperson. Under 18. febr. 1679 fik som allerede antydnet universitetets professorer, forsaavidt de var assessorer i konsistorium, plads i rangen,⁷⁹ idet de skulde » . . . æres, agtes og ansees lige med Vores andre Betiente, og andre af den adelige Stand . . . «.⁸⁰ Der kan ikke være tvivl om, at privilegierne af 11. febr. havde forstærket professorernes ønsker om rang. 21. febr. 1680 fik raadsmændene i København (for deres personer og hustruer) og 8. april 1682 en del præster i København plads i rangen; det var endvidere ikke ualmindeligt, at visse grupper, der allerede stod i rangen, avancerede inden for denne;⁸¹ og enkeltpersoner i eller uden for rangen opnaaede i stor mængde særrang. En bevaret registrant giver indtryk af rangbrevenes overvældende mængde;⁸² den til enhver tid gældende rangforordning blev gjort flek-

⁷⁸ »Man har opfattet det som Kongens Hensigt, at den arvelige Adel ikke mere skulde forøges, derfor indførte man i Adels Protocollen de kongelige Betjentes Privilegier . . . menende dermed at have sat en tilstrækkelig talende Grændsepæl imellem Arveadelen og Vaabenbrevene«, Thiset, p. 366. Thiset maa mene, at man for at spare paa papiret skulde bruge resten af adelsprotokollen op (til et formaal, der efter hans mening ikke havde noget med adel at gøre).

⁷⁹ De havde forgæves anmodet Griffenfeld herom 1673 efter en episode, hvor de havde maattet vige for to unge sekretærer, der havde været deres elever, Erik Pontoppidan, *Kirchen-Historie des Reiches Dännemarck*, IV.1, 1752, pp. 591-92.

⁸⁰ Trykt i Laurids Fogtman, *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve*, II, 1803, p. 152.

⁸¹ F. eks. bisperne 1684, raadsmændene i Kbh. 1687, visse officerer 1688, assessorer i hofretten 1688, rektor og professorer 1690.

⁸² RA, DK, C 40, »Kopier af nogle Rang-Breve og Bestallinger paa Charger udi Rang-Forordningen, hvilke ere fundne uregistrerede efter sal. Cancelli Forvalter Westesens Død den 10. Dec. 1712«.

sibel ved saadanne rangbreve. Naar der kom en ny rangforordning, fik de generelle tilføjelser, der i mellemtiden var gjort, normalt plads heri. I den, der kom 31. dec. 1680, og som i forhold til den første var forøget med en række charger, var disse specificeret i klasser, der igen underinddeltes i numre, et system, der bibeholdtes i alle senere rangforordninger. Da den næste, som kom 11. febr. 1693, indførte en graduering af den rangbestemte adel, er det rimeligt i henseende til patenternes formler først at behandle perioden 1679–93.

I denne periode udstedtes 42⁸³ vaabenbreve efter formlen C; enkelte omfattede flere personer (søskende). En gennemgang af patentmodtagernes titler viser klart, at det er privilegierne af 1679, der ligger til grund for brevenes udstedelse; næsten alle forekommende charger er nævnt i rangforordningerne af 1671 og 1680. I en halv snes tilfælde findes chargerne ikke specificeret i rangen, hvilket umiddelbart kunde skabe tvivl om sammenhængen mellem vaabenbreve og rang og dermed adelskab. Disse tilfælde finder imidlertid deres forklaring paa anden maade.

Kongens forventning om embedsmændenes ambition m.h.t. vaabenbreve blev ret hurtigt skuffet, og der kan vist ikke være tvivl om, at nogle blev presset til at ansøge om vaabenbrev; det ses af et brev fra Hugo Lente af 5. april 1679 til broderen Chr. Lente, hvor det bl.a. hedder: »... graces à Dieu jusques icy l'on ne m'á point demandé d'argent pour cela ... une certaine ordre du Roy pour cela, comme j'apprends, que l'on á fait aux autres, ...«;⁸⁴ af dette brev fremgaar det iøvrigt ogsaa klart, at det nye adelsbegreb gik ud paa, »... que Sa Mté. vouloit élever au rang des nobles tous ceux, qui sont en son service et qui ont deja rang ...«.

Utilbøjeligheden til at løse vaabenbrev har tydeligt nok medført slækkelse af kravene til modtagernes status. Foruden stempelpenge (samme takst som for et traditionelt adelsbrev) løb der forskellige udgifter⁸⁵ paa i forbindelse med udfærdigelsen af et vaabenbrev, og for at ofre denne sum har en del villet have deres søskende omfattet af brevet; det er ofte i saadanne tilfælde, der træffes charger uden for rangen. Eventuel

⁸³ Andreas von Engberg, landsdommer, maa være faldet ud for Thiset. En fuldstændig iortegnelse over navnene i de forekommende patenter er det iøvrigt ikke hensigten at meddele her.

⁸⁴ Trykt hos Thiset, p. 359. De lod sig dog selv formelt naturalisere 2/12 1682.

⁸⁵ Cfr. reskript til Luxdorph 31/5 1671; af en bevaret takst fra Chr. VIs tid ses de samlede udgifter for et patent da at have beløbet sig til ca. 362 rdlr., KB, Ledreborg, 415, fol., »Lehnscammeret«.

udvist vilje til at erhverve vaabenbrev maatte kongen ud fra selve hensigten med institutionen stille sig imødekommende overfor. De patentmodtagere, der ikke havde en specificeret charge, har formodentlig kunnet regne med avancement til en saadan; vaabenbrevet giver i disse tilfælde en slags særrang, jfr. rangsystemets førnævnte fleksibilitet. De fleste af de paagældende charger fik som saadanne iøvrigt kort efter plads i de følgende rangforordninger.⁸⁶ I eet tilfælde kan det fastslås med sikkerhed, at den paagældende havde særrang inden vaabenbrevets udstedelse;⁸⁷ og der er intet til hinder for, at der ogsaa i de andre kan have foreligget særrang paa forhaand. Endelig er det klart, at resten af de omdisputable charger⁸⁸ i praksis maa have rangeret paa linie med allerede specificerede, og vaabenbrevet maa i disse tilfælde opfattes som en naadesbevisning, hvorved kongen udtrykkeligt har ligestillet disse med de øvrige embedsmænd; rangforordningen har her udgjort et vejledende grundlag. Blandt vaabenbrevsmodtagerne er to godsejere uden charge; man kunde maaske hævde, at disse to eksempler viser, at et vaabenbrev alene hjemler et vaaben,⁸⁹ men herimod maa man indvende, at i saa fald er brevene indført i en forkert registrant, protokollen over adelige patenter. Disse to breve, hvis vaabner bærer samme adelige attribut som alle andre,⁹⁰ maa derfor antages at hjemle modtagerne i hvert fald personligt adelskab,⁹¹ hvilket vaabenbrevsformlen jo normalt var et udtryk for, selv om betjentenes privilegier selvfølgelig ikke i godsejernes tilfælde kan siges at ligge direkte til grund. Disse to breves udfærdigelse (1686 og 1690) falder i en periode, hvor det publikum, til hvem vaabenbrevene egentlig var et tilbud, svigtede (i 1679 udstedtes 20 vaabenbreve, derefter kun ganske faa om aaret). Iøvrigt er disse to til-

⁸⁶ Chargerne: ritmester (1680), oberzahlmester (1680), generalfiskal (1693), landkommissarius (1680), kaptajn (1693).

⁸⁷ Claus Rasch rang med landkommissarier 28/1 1680 »og nyde og være deelagtig udj samme privilegier, som voris betiente nu nyder og haver, eller herefter nyde og bekomme kunde«, RA, DK, C 40.

⁸⁸ Kaptajn i Braunschweig, kgl. raad og amtsforvalter i Pinneberg, kgl. kommissarius i Moskva, ritmester og digegreve i Oldenburg.

⁸⁹ Saaledes Thiset, p. 350, der slet ikke forbinder vaabenbreve med adelskab.

⁹⁰ Det ene bærer tillige adelig rangkrone. Koncepten til det andet er paategnet »Adelige Vaaben Brev« (om disse paategninger se senere).

⁹¹ I det ene tilfælde, Peder Hovenbech, hvis hustru Anna Margrethe Helverskov havde faaet vaabenbrev 1688, blev det givet post mortem og omfattede afdødes 4 søstre, der som kvinder ikke kunde lade adelskabet gaa i arv; det er uden tvivl disses ambition, der er aarsag til dette brev, da afdødes eneste søn kun var ca. 15 aar gl. og paa udstedelsestidspunktet paa rejse i udlandet, DAA 1950, pp. 35–36. Der kendes ikke afkom efter den anden, Chr. Anthon von Cramer, cfr. Fabritius HT, pp. 688–89; maaske har arvelig adel ikke været nødvendig for ham.

fælde saa enestaaende, at det vilde være ganske urimeligt i en generel karakteristik af vaabenbrevsinstitutionen at lægge nogen afgørende vægt paa dem.

En halv snes af vaabenbrevene til embedsmænd omfatter tillige kvinder (søstre), der dermed ligeledes blev personligt adelige;⁹² de var som regel gift med andre vaabenbrevsmodtagere eller traditionelt adlede borgerligt fødte; paa denne maade fik børnene adelige aner paa baade sværd- og spindesiden.

Det personlige adelskab var statsfinansielt ikke saa betænkeligt som det arvelige i henseende til hovedgaardsfrihed o.lign.; derfor kan kongen i godsejernes tilfælde have været interesseret i at give saa lidt som muligt; for kvindernes vedkommende kunde selv et traditionelt adelskab ikke være betænkeligt, da kvinder ikke kan lade adelskab gaa i arv.⁹³

Udstedelsen af vaabenbreve ebbede efterhaanden ud; det sidste patent med formlen C er fra 1690.⁹⁴ Naar stempeloven af 28. maj 1680 nedsatte stempelafgiften for patenter til 100 rdlr., kunde man tro, at det paa grund af uindfriede forventninger var sket for at stimulere afsætningen.⁹⁵ Bevarede originalpatenter fra aaret 1679, hvor den da gældende stempelov af 8. nov. 1660 krævede 200 rdlr. i stempelpenge, viser imidlertid, at man allerede før 1680 stemplede alle arter af patenter med kun 100 rdlr.⁹⁶

Der er næppe grund til at tro, at motivet til vaabenbrevstilbudet i 1679-privilegierne skulde være et kamoufleret skattepaalæg paa embedsstanden.⁹⁷ Man maa faktisk formode, at det har været enevældens ønske, at borgerligt fødte rangspersoner som adelsmænd efter den nye tids begreb ikke heraldisk skulde staa tilbage for den øvrige adel; i et af sine

⁹² Anne Margarete Iserbergs (g. m. Albrecht Gyldensparre, adlet 1/5 1674) separate vaabenbrev af 20/5 1674 (antedateret, reelt fra beg. af 1681) er i en af Thiset nævnt fortegnelse fra 1680erne klassificeret under »Adelsbreve«, Thiset, p. 365.

⁹³ Cfr. Th. Hauch-Fausbøll, En meningsforstyrrende Passus i Nyadelens Patenter, PhT 9. rk. I, 1929, p. 149f.

⁹⁴ Til den førnævnte Peder Hovenbech. Ca. 15 % af samtlige borgerligt fødte rangspersoner indtil 1690 tilhørte »vaabenbrevsslægterne«.

⁹⁵ Saaledes Thiset, p. 358, og Fabritius HT, p. 662.

⁹⁶ Vaabenbrevene for Mathias Moth, Vilhelm Mule og Thomas Kingo, legitimationsbrevet for Steen Andersen Bille, RA, pergamentsaml., privatarkiver, adelsdipl. Poul von Klingenberg og Henrik Müllers adelspatenter fra 1669 og 1674 er ligeledes stemplet med 100 rdlr., ibidem.

⁹⁷ Saaledes Thiset, p. 358, og Fabritius HT, p. 662. Indholdet af en lille fortegnelse over udgaaede breve fra Lenskontoret 1679-84, optaget i begyndelsen af det 18. aarh., KB, Uldall, 442, 4°, kunde tyde paa, at man har rekvireret 24 pergamentbreve (lidt over halvdelen af samtlige udstedte patenter i disse aar) hos stempelpapirsforvalteren uden betaling.

testamenter anser Christian V det for tjenligt, at hans efterfølgere » . . . dennem, som icke saa liige kunde være fød aff Adel, oc dog kunde være dyctig til at giøre god tieniste, og om hvis troe og allerunderdanigste Devotion imod det Kongelige Arfvehues, mand nocksom kunde være forsickret, med Adelige Privilegier og Frieheder og med skiold og helm benaader, saasom Wj oc een deel af dennem med deslige Privilegier benaadet hafver, . . . «.⁹⁸ Selvfølgelig profiterede statskassen af vaabenbrevsmotdagernes udviste ambition. En generel fritagelse for stempelafgift havde paa den anden side næppe bidraget til at højne vaabenbrevsinstitutionens anseelse. Taksten for alle slags breve ang. adelskab havde altid været den samme; og naar der for »Adelige Vaaben, Naturalisations og Legitimations Breve« (særskilte kategorier »adelsbrev« eller »vaabenbrev« kender stempeloven af 1680 ikke) skal betales det samme i stempelpenge, 100 rdlr., viser det i sig selv, at et vaabenbrev var tegn paa adelig status.

Det er ikke holdbart at karakterisere vaabenbrevene som erstatningsvarer i forhold til de traditionelle adelspatenter,⁹⁹ da der ikke eksisterer noget virkeligt sammenligningsgrundlag; et normalt vaabenbrev udstedt til en embedsmand hjemlede ham ikke en eneste rettighed, som han ikke allerede i forvejen besad, men derimod hjemler et adelsbrev arvelig adel, hvilket modtageren ikke besidder forinden. Derfor var det ikke saa mærkeligt, at vaabenbrevsudstedelsen efterhaanden ophørte, for hvis endelig en embedsmand var villig til at ofre stempelpenge, sportler m.m., maatte hans interesse naturligt gaa i retning af det, han ikke var i besiddelse af: arvelig adel.

Naar antallet af vaabenbrevsudstedelser sank, kunde man maaske tro, at publikum i al almindelighed var utilbøjeligt til at ofre penge paa andet end arveligt adelskab, men det var dog langt fra tilfældet. Folk udviste nemlig stor interesse for at erhverve sig rang, hvad den førnævnte registrant over rangbreve vidner om; hvis de i forvejen havde plads i rangen, ønskede de at faa en rang, der var højere end den, deres charge gav dem. For personer, der ikke ejede jordegods, har (personlig) rang vist i mange tilfælde haft prioritet frem for (arveligt) adelskab. Hvor meget folk faktisk efterhaanden har været rede til at ofre, viser det

⁹⁸ J. J. A. Worsaae (udg.), Kong Christian den Vtes Testamenter som Tillæg til Kongeloven, 1860, p. 16, testamentet af 15/4 1683, § VII.

⁹⁹ Saaledes Fabritius, p. 49. Fabritius har iøvrigt paa forhaand uden nærmere begrundelse udelukket vaabenbrevs- og rangadelslægter af sit materiale, p. 15; »Danmarks Riges Adel« kommer derved for enevældens vedkommende kun til at omhandle *en del* af den *arvelige* adel.

reskript af 31. maj 1690,¹⁰⁰ hvori kongen havde fastsat takster for dem, »som efter allerunderdanigste Begiering af Os med nogen Rang herefter allernaadigst benaades«; herefter skulde der betales fra 100 rdlr. for rang med sekretærer, laveste rangklasse, og stigende helt op til 3000 rdlr. for (titulær) etatsraads rang efter en skala gradueret ved 14 trin. Det er næppe tilfældigt, at taksten for den laveste rang, 100 rdlr., ækivalerer med stempelafgiften for et adels- el. vaabenbrev. Pengene, der paa denne maade kom ind, var tidligere gaaet til Vestindisk Compagnie; nu skulde de komme byggeriet af Vor Frelsers Kirke til gode og, naar den var færdig, landmilitiens kvæsthus,¹⁰¹ og kongen lader Mathias Moth, der da havde med disse sager at gøre, vide, at han ikke maa forelægge ham ansøgninger om særrang, førend de penge, »den allerunderdanigst begierte Rang . . . befindes at være sat for, rigtigen betalt ere«. Her er der snarere end ved vaabenbrevsudstedelsen tale om et kamoufleret skattepaalæg.

Naar man i koncepterne til nogle af de første vaabenbreve¹⁰² bemærker, at ordene »Edle og Velbyrdige« omhyggeligt er udstreget og derved ikke kommet med i den endeligt udfærdigede original, kunde man umiddelbart fristes til at udlede deraf, at der ikke er nogen sammenhæng mellem adelskab og vaabenbreve.¹⁰³ En saadan konklusion lader sig imidlertid under ingen omstændigheder drage, eftersom udstregningen klart skyldes, at kgl. reskript af 24. jan. 1672¹⁰⁴ bestemte, at denne titulatur skulde bruges til folk, der var født adelige, og det var vaabenbrevsmodtagerne jo netop ikke. Koncipisten, der var helt klar over, at de paagældende var adelige, har umiddelbart ment det rimeligt at anvende den traditionelle adelstitulatur, men hans overordnede, der kendte de gyldige forskrifter, eller han selv ved nærmere eftertanke, har ved gennemlæsningen streget ordene ud igen. Der blev med mellemrum fastsat bestemte titulaturer, som regel i forbindelse med nye rangforordninger, saaledes 31. dec. 1680¹⁰⁵ og 25. april 1693.¹⁰⁶ Undersøger

¹⁰⁰ Trykt i Rothe, Reskripter, pp. 839–41.

¹⁰¹ Chr. V skrev 26/5 1690: »Blev og en vis taxt sat for dem, som vilde have rang og scharjer, og hvor de penge skal amployeres«, C. Molbech, Kong Christian den Femtes egenhændige Dagbøger, Nyt historisk Tidsskrift, 1, 1847, p. 516. I Vor Frelsers Kirkes regnskaber 1689–1706, RA, Erslev gruppe 7, figurerer indtægter stammende fra rangbreve, heraf enkelte à 3000 rdlr.

¹⁰² RA, DK, A 120, koncepter og indlæg til Chr. Vs adelige patenter.

¹⁰³ Saaledes Thiset, p. 353, note 1.

¹⁰⁴ »Om Titulaturen i Kancelliet«, trykt i Rothe, Reskripter, p. 138f.

¹⁰⁵ Trykt ibidem, p. 327f.

¹⁰⁶ Trykt i C. P. Rothe, Udtog og Samling af hidindtil utrykte Kongelige Rescripter . . ., 1754, p. 713f.

man disse nærmere, ses det, at »baarne« eller »ædle« og sammensætninger dermed konsekvent indgaar i den korrekte titulatur for rangspersoner, hvorimod der foreskrives andre udtryk for folk uden for rangen.¹⁰⁷

I perioden indtil 1693 træffes dernæst 5 patenter med en latinsk formel (D), der nærmest er en oversættelse af C; men formlen slutter med, at patentmodtageren og hans afkom til evig tid skal nyde de samme privilegier m.m., som andre adelige i rigerne nu nyder eller vil nyde i fremtiden. Denne tydelige formel hjemler naturligvis arvelig adel.¹⁰⁸

Herudover findes 3 patenter, der med en dansk formel (E) bl.a. meddeler, »At icke alleene hand oc hans rette Egte Lifsarvinger, medens end oc alle deris posteritet af Mand oc Qvinde Kiøn til ævig tid maa oc skal nyde oc være deelachtig udi alle de Privilegier, friheder oc Benaadinger, som Vi d. 11 Februarii Ao. 1679, Voris Betiente af dend Borgerlige Stand, allernaadigst haver giort«. Alle tre patenters vaabner bærer adelig rangkrone paa den aabne adelige turnerhjelm. De tre patentmodtagere¹⁰⁹ beklædte allesammen charger, der var specificeret i rangen. Som rangspersoner var de personligt adelige og som saadanne berettigede til et almindeligt vaabenbrev (C), men, som formlen viser, benaades de nu yderligere med arvelig adel, der ikke udtrykkes med nogen traditionel formel, men derimod i et for samtiden helt aktuelt sprog, idet man anfører de privilegier, der hjemlede adelige friheder, og samtidig fastslaar, at disse skal nydes af patentmodtagernes descendenter til evig tid; paa denne maade fremkom der et brev paa arvelig adel. Kernen i privilegierne af 1679 træder gennem disse breve saa tydeligt frem, som man overhovedet kan ønske det. En anden fortolkning af det i privilegierne forekommende udtryk »Betiente af dend Borgerlige Stand« end den, der blev givet her i det foregaaende, medfører næsten automatisk, at breve med formel E maa opfattes som diplomer, der til evig tid hensætter vedkommende slægt i borgerstanden;¹¹⁰ den logiske følge af en saadan tolkning er, at alle andre personer

¹⁰⁷ Saaledes tituleres præsident, borgmestre og raadmænd i Kbh. »Velædle og Velvise«, i købstæderne borgmester og raadmænd derimod »Ærlig og Velvise«; de første stod i rangen, de sidste ikke.

¹⁰⁸ Thiset nærer tvivl om deres karakter af adelsbreve ud fra rettelser i en af koncepterne, pp. 344, 358; meningen forandres imidlertid ikke af disse. Fabritius følger Thiset og regner patenterne for vaabenbreve i HT, p. 688.

¹⁰⁹ Conrad Bierman von Ehrenschild, geheime-, etats-, justits- og kancelliraad, geheimeattatssekretær, patent 29/10 1681; Thomas Balthasar von Jessen, kancelliraad, kammersekretær, patent 29/10 1681; Hans Bøefke, assessor i kammerkollegiet, patent 13/5 1682.

¹¹⁰ Ud fra en saadan fortolkning regner Thiset ikke brevene med formel E for »vir-

end de af denne brevformel E omfattede (der i saa fald havde været bedre stedt med et brev efter formlen C) maatte have større chancer for en senere standsophøjelse. Naturligvis skal formlen ikke forstaaes saadan. Alene indførslen af disse breve i registranten over adelige patenter gør en saadan fortolkning fuldstændig meningsløs; ligesom man har vanskeligt ved at forestille sig, at de paagældende skulde have ansøgt om pergamentbreve, der fastslog, at de tilhørte »den arvelige borgerstand«. De tre patenter med formlen E er adelsbreve, der hjemler arvelig adel i et sprog, der var helt moderne anno 1681 i enevældens Danmark.

Disse breve illustrerer samtidig tydeligt 1679-privilegiernes begrænsede rækkevidde, idet »Lifsarvinger« i datiden ses at have haft en indskrænkende betydning¹¹¹ svarende til den personlige adel, der kun strakte sig til børn i første led; hvorimod »descendenter«, »evig tid« o.lign. klart indicerer arvelig adel.

Resten af de indtil 1693 udstedte patenter (ialt 10) kan klassificeres under traditionel adling, legitimation, konfirmation eller naturalisation.

Af den foregaaende gennemgang af perioden 1679–93 ses det, at vaabenbrevene (C) talmæssigt indtager den altoverskyggende plads i Christian Vs adelsprotokoller. Der bestaar ingen modsætning mellem det personlige adelskab og det vaaben, der med adelige attributter hjemledes i vaabenbrevet, og som iflg. dettes tekst gik i arv til descendenterne i de fjerneste led; det af den enevældige konge tildelte vaaben, der nedarvedes i slægten, skulde nemlig bestandig mane efterkommerne »til at eftertrage Dyden, oc legge vind paa det hvor ved de kunde gjøre sig oc deris Fæderne-Land Nafnkundige«, da »Forfædres Ære opmuntrer Ungdommen at træde i deres Fodspor«.¹¹² Kongens intentioner med indførelsen af det nye adelsbegreb gik ud paa at skabe en loyal embedsmandsstand, hvis efterkommere paa grund af den kun personlige adel vilde være nødt til successivt at fornye adelskabet ved statstjeneste. I sit testamente af 15. april 1683 paalægger Christian V i § VII¹¹³ sine kelige Adelsbreve«, pp. 352, 356. Fabritius henregner dem ogsaa urigtigt til vaabenbrevene.

¹¹¹ Cfr. Hauch-Fausbøll, op. cit., p. 150.

¹¹² Indledningerne i betjentenes privilegier af 11/2 og professorernes privilegier af 18/2 1679.

¹¹³ Worsaae (udg.), op. cit., pp. 16–17. Dateringen 15/4 1683, der ogsaa er DLs og tillige Chr. Vs fødselsdag, tjener til at gøre testamentet mere monumentalt; kongen har »tid Efter anden efter seedt« (Chr. Vs disposition af 5/4 1698, ibidem, p. 50) testamentet, og den overleverede tekst kan derfor godt være yngre, men med bibeholdelse af dateringen 15/4 1683.

efterfølgere, at de » . . . holder ofver den Anordning, som Wj hafver gjort om Rangen, at den forblifver udi bistan dig brug«. Det rangbestemte adelsbegreb afslører saaledes noget meget væsentligt om de politiske midler, enevælden tog i brug. Vaabenbrevsudstedelsen maa anses for et led i enevældens bestræbelser paa at skabe en ny adel, der ikke i ydre henseende stod tilbage for den gamle; uden at man iøvrigt af den grund kan slutte, at kongen nærrede mistillid til den gamle adel som saadan.

Christian Vs holdning i saa henseende er ofte blevet fremstillet som uartikuleret adelsfjendtlig. Naar kongen i sit dagregister 18. marts 1692¹¹⁴ noterer, at der i konseillet » . . . bleff discureret, att man billig burde haffue altid i consideration, att ingen aff den Danske noblesse bekom direction offuer camer, cantzeli eller militer sager«, skyldes det højst sandsynligt en vis suggestion, idet » . . . gref Revenklau og Ples sagde, at det war i mod la forme düne gouvernement suvereine att anbetro dennem directionen aff afferene, som for suvereniteten haffde haff part udj regementet . . . «; man kan ikke udelukke, at det har været i netop disse personers interesse at holde eventuelle danske gammeladelige konkurrenter borte fra embeder og anden indflydelse. Og selv om kongen i sit førnævnte testamente i § VII skriver, at den »liighed iblant Noblessen«, der før introduktionen af greve- og friherrestanden herskede, og den indskrænkning i kongernes handlefrihed, der tidligere havde forhindret dem i at adle, hvem de vilde, »alleene sicter til een Aristocratiske Regierings befestning«, stiller han sig i § VIII¹¹⁵ paa ingen maade stejlt over for den loyalt indstillede del af den gamle adel; efter at have fremhævet det gavnlige i »icke at binde bestillinger og Charger til Adelige naissance«, men »at aabne een hver af Woris kiere og troe undersaatte, effter deris meriter oc capacitet, dørren, end oc til de Høyeste charger . . . dennem derwed dis meere at opmuntere til dyd og skickelighed«, siger kongen til sidst: » . . . dog er hermed icke meendt, at der jow og bør at giøris reflexion paa de Subjecta, hvor, tillige med een oprigtig iffver for det Kongelige Arfvehuses beste, Naissance og meriter concurrerer«. Af politiske grunde var en principiell vagtsomhed hos de første enevoldskonger over for de gammeladelige en naturlig holdning. Kunde man imidlertid drage saa mange af dem som muligt ind i systemet, vilde det styrke suveræniteten.¹¹⁶

¹¹⁴ Wegener (udg.), Aarsberetninger, VI, 1881, Kong Christian Vs egenhændige Dagregistre for Aarene 1692, 1693 og 1694, p. 272.

¹¹⁵ Worsaae (udg.), op. cit., pp. 17–18.

¹¹⁶ En hel del af greve- og friherreprivilegiernes indhold, der ikke behandles her, viser et saadant motiv.

Ambitionen hos de borgerligt fødte embedsmænd, der som socialt opstigende gruppe søgte at etablere sig, gjaldt mere kontante fordele end dem, den personlige adel gav, og gik som tidligere antydte i retning af arveligt adelskab. Det lykkedes som nævnt ogsaa enkelte at opnaa dette; flere var eller blev godsejere og maatte derfor være interesserede i at sikre varig besiddelse af adelige rettigheder i slægten. Maaske har denne kendsgerning spillet en rolle for rangvæsnetts videre udvikling.

11. febr. 1693 udstedtes en ny rangforordning,¹¹⁷ der – foruden at lade flere charger avancere og yderligere nye komme til – indeholdt fig. bestemmelse: »De Personer, som betiene eller have betient nogen af de udi de trende første Classer specificerede Charger, hvad Herkomst de og kand være af, hvad heller de ere Vores fødde Undersaatter eller Fremmede, skulle for sig, deres Qvinder, Ægte-Børn og Afkom til ævig Tiid nyde, den ene som den anden, lige Privilegier, Ære, Værdigheder og Prærogativer, enten de af Kongerne med Skiold og Vaaben ere benaadede eller ey. De udi de fire sidste Classer specificerede, nyder de Privilegier, som Vi den 11 Februari Aar 1679 Vores Betiente Allernaadigst givet haver,¹¹⁸ saavel som hvis i Vores Lovs første Bogs 2 Capitul 11 Articul meldes«. Med den sidste sætning knyttedes der positivt forbindelse til DL 1-2-11, det eneste sted i Danske Lov, hvor en definition paa adel efter tidens begreb er forsøgt. Egentlig er denne henvisning en tautologi, da adelige rettigheder (som 1679-privilegierne hjemlede) i forvejen inkluderede Højesteret som værneting.

Med forordningen af 11. febr. 1693 blev den rangbestemte adel graderet, saa betjente med rang i de tre øverste klasser for fremtiden uden videre var i besiddelse af arvelig adel, mens reglerne om personlig adel var gældende for resten af rangklasserne. I rangforordningerne af 11. febr. 1699 og 11. febr. 1717¹¹⁹ gentages disse bestemmelser, der dog begge gange gøres lidt tydeligere ved at tilføje: »(til ævig Tiid) være og holdes for ældgamle Adel, og (den ene som den anden . . .)«, men meningen er den samme allerede fra 1693, da hensigten med at udstede rangforordningen af 1699 ikke kun er at gøre nævnte tilføjelse, men derimod at placere adskillige charger lavere end i 1693. I 1717 avancerer alle militære charger, formodentlig som følge af Store nordiske Krig; en rangforordning kan betragtes som et ret følsomt barometer.

Udtrykket »enten de af Kongerne med Skiold og Vaaben ere be-

¹¹⁷ Trykt særskilt.

¹¹⁸ Heraf fremgaar det tydeligt, at 1679-privilegiernes udtryk »for dennem, deris Hustruer oc egne Børn« kun hjemler adelskab til og med børn i første led; det samme kunde udledes af formel E.

¹¹⁹ Trykt særskilt.

naadede eller ey« maa bl.a. fortolkes saaledes, at tilbudet om kgl. vaabentildeling som følge af adelig status stadig gælder (for begge kategorier af rangadel); men det er tydeligt, at kongen ikke vil stille den som nogen betingelse – saa lidt som tidligere – for nydelsen af de adelige friheder. Strengt taget kunde den paagældende vending tillige tænkes at skulle bestyrke fødselsadelen (der ikke havde officielle vaabenpatenter og nok heller ikke drømte om at erhverve den slags) i dens adelige rettigheder i den udstrækning, dens medlemmer havde høj rang, som et muligt forsøg paa at gøre disses adelige status afhængig af stats-tjeneste. Og den ovennævnte lille tilføjelse fra 1699 kunde i saa fald tænkes at skulle tage logisk hensyn til baade de gammeladelige (»være«) og de borgerligt fødte (»holdes for«). En saadan tolkning forekommer dog noget subtil. Af hele sammenhængen fremgaar det tydeligt, at den vigtigste hensigt med bestemmelsen er at hjemle arvelig adel for de højeste rangspersoner af borgerlig herkomst (selv om anvendelsen af »være« derved frembyder en lille logisk brist).

Christian V skriver i sit egenhændige dagregister for aaret 1693 under marts maaned: »Den 21 fant vie for got at lade publicere vorisz ny forordning om rangen,¹²⁰ Denne rang haffuer vie mesten del sielff projekteret, effter vorisz suverene regeringsz nerverende tilstand, dog og ladet conferere deroffuer med vorisz geheime ministris, føren det bleff vndersckreven«. ¹²¹ Bestemmelserne om en graduering af rangbestemt adelskab var altsaa ikke resultatet af en pludselig indskydelse, og nogen tillidskrise i forhold til det enevældige system har næppe foreligget som motiv. Christian V har paa dette tidspunkt særligt villet hædre dem, der nu i mange aar havde været enevældens trofaste embedsmænd og derfor efterhaanden var avanceret til charger i en af de tre øverste rangklasser; men kongen har uden tvivl herunder været paavirket af de borgerligt fødtes egne ønsker.

Disse regler om rangadel gjaldt fra 1693 og ubestridt i hvert fald til Frederik IVs død, og det er derfor naturligt under den fortsatte gennemgang af de relevante patentformler at behandle perioden 1693–1730 under eet; hertil har resten af brevene i Christian Vs adelsprotokoller og samtlige i Frederik IVs¹²² været lagt til grund for systematisk undersøgelse.¹²³

¹²⁰ Der maa altsaa formodentlig have været tale om en bevidst antedatering til den historiske dato 11/2.

¹²¹ Wegener (udg.), Aarsberetninger, VII, 1883, p. 12.

¹²² RA, DK, A 104, Fr. IVs adelige patenter.

¹²³ Da Thisets afhandling slutter ved Chr. Vs død, behandles først de formler, der af

6 breve med en dansk formel F, der alle hører til i Christian Vs tid, benaader modtageren og hans descendenter med »alle de privilegier, som Vi Voris betiente allernaadigst haver meddeelt eller herefter meddeendis Vorder«, og han maa og skal »samme ligesom andre Voris betiente til ævig tid nyde og have, saa at hand, hans ægte børn og rette lifsarvinger og descendenter . . . for rette indfødde danske Adelsfolk . . . skal agtis og holdis . . .«. Der hjemles altsaa hermed arveadel¹²⁴ i et sprog, der bærer aktuelt præg af rangforordningen fra 1693. Formlen har i udtryksmaade stor lighed med formel E. Modtagerne var paa nær een embedsmænd.

5 breve med en latinsk formel G, alle i Christian Vs tid, benaader modtageren og hans descendenter til evig tid med »omnibus privilegiis ac immunitatibus . . . quibus horum nostrorum Regnorum Principatumque nobiles officiales gaudent . . .«. Denne formel, der hjemler arveadel, alluderer med udtrykket »nobiles officiales« (embedsadelige) tydeligt til rangforordningen af 1693, idet man næppe vilde anvende »nobiles« om dem, der kun nød personlige adelsrettigheder. Ved at føje »officiales« adjektivisk til »nobiles« har man udtrykt sig moderne i den ellers ganske traditionelle formel, som den ser ud, naar den er oversat til latin.¹²⁵ Det aktuelle præg i disse patenter viser saaledes lighed med formlerne E og F. Modtagerne var alle embedsmænd.

En latinsk formel H, der svarer helt til G, blot er »officiales« (forsætligt eller paa grund af skødesløshed) udeladt, er brugt i 4 tilfælde. Alle modtagerne var embedsmænd.

Naar der hertil lægges 1 legitimations-, 1 naturalisations- og 2 navnepatenter,¹²⁶ er resten af brevene i Christian Vs adelsprotokoller omtalt; de efterfølgende er alle indført i Frederik IVs.

Den største gruppe patenter i Frederik IVs tid er 28¹²⁷ med en dansk formel (I), der i neutrale vendinger benaader vedkommende og hans

ham benævnes F, G og H. Af praktiske grunde bruges derefter betegnelser i fortsættelse af Thisets bogstavrække.

¹²⁴ Thiset regner ikke patenterne for fuldgyldige adelsbreve, p. 344, men medtager dem dog i NDA under adelen. Fabritius er inkonsekvent, naar han i sin adelsmatrikel godtager denne formel, der afgørende præges af »betjentene«, men ikke f.eks. formel D, der slet ikke nævner dem.

¹²⁵ Thiset mener, at man har tilføjet »nobiles« foran »officiales« for at komme »endnu et Skridt videre i Retning af virkelige Adelsbreve«, p. 339; han regner ikke patenterne for fuldgyldige adelsbreve, p. 344, men medtager dem dog i NDA under adelen.

¹²⁶ Hvorved en Gedde og en Brockenhuus, der i forvejen var adelige, kom til at hedde von Løvenhielm.

¹²⁷ 1 blev kasseret, men udstedt paany af Chr. VI 1735.

efterkommere til evig tid med arvelig adel (»... alle de privilegier, som Vj andre Voris Ædelinge allernaadigst haver meddeelt, ... og samme ligesom andre Voris Ædelinge til ævig tid nyde og have saaledis at hand, hans ægte Børn og rette lifsarvinger og descendenter hereffter for rette indfødte danske Adelsfolk af alle og enhver skal agtis og holdis ...«). Formlen kunde anvendes uanset patentmodtagernes profession; nøjagtigt halvdelen af dem var embedsmænd, resten godsejere. Formel I blev i 1 tilfælde oversat til latin og givet til en embedsmand.

En latinsk formel (K), der ligeledes hjemlede arveadel, har i sin indledning tydelig lighed med den førnævnte formel E, idet den arvelige adel skal omfatte »non solum ipse liberique ipsius legitimi, verum etiam descendentes ...«; forudsætningen er her (som ved E) ganske klart den personlige adel, der kun omfattede ægte børn i første led; paa nær een er alle 11 modtagere da ogsaa embedsmænd.

Den tidligere nævnte latinske formel D, der hjemler arveadel, findes i 2 tilfælde; begge modtagerne opholdt sig i udlandet.

Resten af Frederik IVs patenter (ialt 7) er traditionelt formede adelsbreve eller naturalisations-, legitimations- og navnepatenter – samt et vaabenbrev, der vil blive nærmere omtalt nedenfor.

Naar der paa vaabnerne i slutningen af Frederik IVs adelsprotokol ogsaa forekommer hjelme en face og med tre eller fem synlige traller, skyldes det ganske tydeligt en mindre kyndig vaabenmaler.

For at man kan være sikker paa, at bestemmelserne i rangforordningerne virkelig uden videre fra 1693 hjemler arvelig adel for rangspersoner i de tre første klasser, er en kontrol af samtlige patentmodtageres charger og disses relative placering i rangen i perioden 1693–1730 nødvendig, idet søgelyset i særlig grad bør rettes mod eventuelle tilfælde, hvor modtagerne i forvejen maatte befinde sig i en af de tre øverste rangklasser.

Da kun patenter, hvis modtagere betjente charger i rangen, spiller en rolle i denne problemstilling, er godsejere, udlændinge og andre udelukket af materialet. De tilbageblevne er derefter placeret i rangen efter den paa patentets udstedelsestidspunkt gældende rangforordning og i overensstemmelse med det aktuelle rangregister. Resultatet af denne fordeling er, at 46 patentmodtagere med kun 5 undtagelser befandt sig i fjerde rangklasse eller lavere, d.v.s., de var i kraft af deres charger allerede personligt adelige, men nu yderligere blevet benaadet med arvelig adel. Det er altsaa paafaldende, at næsten ingen fra de højeste rangklasser har søgt om formel individuel adling; og de fem undtagelser finder deres naturlige forklaring.

Chr. Rantzau, der som generalmajor befandt sig i 2. klasse nr. 16, fik 3. maj 1728 navnepatent med navnet Rantzau-Friis og dertil hørende ændret vaaben paa grund af sukcession i et stamhus; stamhusenes erektionsbreve krævede ofte, at besidderne førte erektors navn og vaaben.¹²⁸ Patentet af 15. april 1712 for Hans Blixencrone, der som virkelig etatsraad befandt sig i 3. klasse nr. 2, har hovedsagelig skullet give ham navneforandring fra Blix til Blixencrone og kan saaledes anses for baade et navnepatent og et vaabenbrev; dog er formel I anvendt.¹²⁹ Udstedelsen af patenterne af 25. sept. 1702 og 22. febr. 1721 for hhv. Poul Heins, virkelig etatsraad (3. kl. nr. 2), og Bendix Meyer, generalmajor (2. kl. nr. 16), skal ses i forbindelse med disses diplomatiske status paa det paagældende tidspunkt,¹³⁰ hvilket tydeligt fremgaar af patenternes tekst;¹³¹ de to mænd, der personligt selvfølgelig ikke har været i tvivl om den arveadel, deres høje placering i rangen hjemlede dem, er blevet forsynet med et formeligt latinsk adelsbrev, der kunde være praktisk for dem i udlandet.

Den sidste undtagelse er det latinske patent af 1. maj 1720 for Wilhelm Helt, virkelig etatsraad (3. kl. nr. 6), som er et vaabenbrev,¹³² altsaa en vaabentildeling til en mand, der i forvejen har adelig status (her arveadel iflg. den seneste rangforordning), hvilket med al ønskelig tydelighed fremgaar af brevets indledning, hvor det hedder, at eftersom etats- og justitsraad Wilh. Helt i sine af kongen overdragne embeder iflg. privilegierne allerede *har* erhvervet ægte arvelig adel for sig og sine efterkommere ved sin dyd, hvoraf den sande adel har sin oprindelse, har kongen naadigt forbedret hans slægtsvaaben (« . . . qvandoquidem

¹²⁸ Det samme var iøvrigt årsagen til navnepatentet for Chr. Adelaer (som kammerjunker i 6. kl. nr. 8), der 1727 fik navnet Lenthe af Adelaer. Da begge i forvejen var adelige, kunde man forsaavidt kalde disse patenter for vaabenbreve.

¹²⁹ Medvirkende til patentets udstedelse har utvivlsomt været modtagerens præntation paa at tilhøre den gamle norske adelslægt Blix senere Blixencrone (i patentet staar, at han og hans efterkommere skal anses »for rette indfødde Norske Adels Folk«). – Der findes iøvrigt andre etatsraader i det foreliggende materiale, men de var kun titulære (vil normalt fremgaa af det paagældende rangregister) og derfor i 4. rangklasse nr. 5.

¹³⁰ Cfr. Emil Marquard, *Danske Gesandter og Gesandtskabspersonale indtil 1914*, 1952, pp. 122–23, 317. Til sammenligning kan nævnes, at Willum Worm i sit dagregister for nov. 1674 skrev: »Bleef Henning Mejer af Hans Kongl. Majest. nobilitert och skicket som Envoye Extraordinaire til Frankrige«.

¹³¹ Poul Heins: » . . . nunc vero ad Fratrem Nostrum dilectissimum Czarem Muschoviticum Ablegatus Extraordinarius . . . «; Bendix Meyer: » . . . nunc quoque Ablegatum Nostrum Extraordinarium ad Serenissimum Regem Prussiae . . . «.

¹³² Ogsaa klassificeret som saadan af Fabritius, p. 168, men urigtigt under »udelatte patenter«, da han baade var dansk og (i kraft af sin placering i rangen; Fabritius har dog taget forbehold over for rangadel) tilhørte arveadelen, hvortil heller ikke Thiset regner ham i NDA.

fidelis, Nobis dilectus, Wilhelmus Helt Consiliarius Noster Status et Justitiæ, . . . in publicis ipsi a Nobis hactenus demandatis muneribus *secundum privilegia Virtuti, ex qua vera Nobilitas oriunda* per totum Nostrum Imperium concessa, *nobilitatem veteris prosapiæ sibi suisque posteris propria virtute jamdiu acquisitam habet*; Nos, . . . ad Insignia Ipsius gentilitia sceptri Nostri apicem clementissime inclinavimus, eademqve in hunc modum auximus . . . «). Denne formel indeholder saaledes i sig selv netop den fortolkning af bestemmelserne om arvelig rangadel, der er givet ovenfor, og hvis rigtighed dermed er bevist.¹³³

Paa grundlag af rangbreve, der er udstedt efter 11. febr. 1693, kan man ligeledes tydeligt paavise den indtrufne graduering i det rangbestemte adelsbegreb. Naar f.eks. tre personer i 1697¹³⁴ fik særrang i 3. klasse udtrykkelig »pro persona«, viser det, at det i disse tilfælde ikke har været meningen, at de paagældende tillige skulde benaades med det arvelige adelskab, der normalt hørte til denne høje rang.

I det følgende skal to koncepter, der hidtil er blevet grundigt misforstaaet, analyseres; fortolkningen af dem vil samtidig bidrage til forståelsen af det væsentlige i det af enevælden skabte rangbestemte adelsbegreb. Det drejer sig om to koncepter, der ligger i pakken med koncepter til Christian Vs adelspatenter, hvor de imidlertid ikke altid har befundet sig.¹³⁵ De to paa latin skrevne koncepter er enslydende udkast til vidtløftige adelsstadfæstelsesbreve. Den ene, med aastallet 1690, bærer overrentemester Peter Brandts navn. Den anden, der er fuldt dateret til 30. maj 1693, gælder oversekretær i Tyske Kancelli Thomas Balthasar von Jessen og subsidiært geheimeraad Conrad Bierman von Ehrenschild, idet den sidstes navn er tilføjet i konceptens margin, saa der kunde udfærdiges to selvstændige originalpatenter efter samme koncept, som det saaledes ikke har været nødvendigt at skrive i mere end eet eksemplar; for Jessens vedkommende indeholder teksten desuden en mindre »vaabenforbedring«. For alle tre gælder det, at til koncepterne svarende originaler *ikke* er registreret i Christian Vs adelsprotokoller;¹³⁶ og de to hænder, hvormed koncepterne er skrevet, er vidt forskellige fra

¹³³ Thiset's videnskabelighed maa drages i tvivl, naar han i et forord til DAA (hvor rangadelbestemmelserne allerede i de første aargange tydeligvis udgør et problem for ham) karakteriserer reglerne om rangbestemt arveadel som »høist besynderlige Lovbestemmelser«, DAA 1884, p. XVII.

¹³⁴ Rangbreve 2/12, 3/12 og 4/12 1697 for hhv. Henrik Borneman, Hans Rosing og Peder Jespersen, RA, DK, C 40.

¹³⁵ RA, DK, A 120; hertil har Thiset omkr. aarhundredeskiftet overført dem fra andre arkivfonds, Thiset, p. 392.

¹³⁶ Og heller ikke andre steder. Cfr. Thiset, pp. 362, 391.

den haand, der paa samme tid opsatte koncepter til breve vedr. adelskab.¹³⁷

Indholdet af den fælles tekst, der er usædvanligt lang, er i hovedtrækkene fig.: Patentets karakter af adelsstadfæstelsesbrev slaas fra begyndelsen fast samtidig med, at det betones, at de af kongen givne privilegier skal være en opfordring over for efterkommerne til dyd og trofasthed mod det kgl. hus. Efter en stærkt rosende omtale af patentmodtageren erklæres det, at »illi *ante hac* cum legitimis suis hæredibus Nobilitatem contulimus«, og at kongen ved den lejlighed har tildelt den paagældende vaaben, saaledes som det »in Diplomate Nostro Regio (derefter dateringen paa brev, der findes registreret i Christian Vs adelsprotokol) vernacula lingua dato, fusius expressum est«. For at betydningen af det nævnte daterede diplom imidlertid kan staa fast, og ingen skal kunne faa lejlighed til at udlægge den kgl. mildhed og naade anderledes og ved fortolkning sætte snævrere grænser for kongens gunst, end det er den kgl. mening og hensigt,¹³⁸ erklæres patentmodtageren for at være optaget »in Catalogum Nobilium equestrium dictorum Regnorum Nostrorum ac Ducatum«, sammen med »suis legitimis hæredibus in linea descendente utriusque Sexus«, som om de »de Domo et prosapia Nobilium a quatuor paternis ac maternis Avis procreati essent«. Efter en række omstændelige gentagelser af, hvad der allerede er meddelt, siges det, at vedkommende »ejusque liberi ac hæredes legitimi descendentes, utriusque Sexus, perpetim et in omne ævum« skal anses, agtes og holdes for adelige i »Nostris Regnis ac Ducatibus, ut et Provinciis exteris«. Teksten slutter med en opfordring til konger, fyrster m.fl. om at respektere brevet; især denne slutning peger henimod muligheden af udenlandske forlæg,¹³⁹ ligesom teksten som helhed iøvrigt falder klart uden for de ellers paa denne tid i adelsprotokollerne anvendte formler. Vaabenblasonering som i andre patenter vedr. adelskab findes ikke indskrevet i teksten; derimod henvises der til et tidligere for den paagældende udstedt diplom.

Den i 1690 skrevne koncept med Brandts navn er højst sandsynligt

¹³⁷ Det savner enhver rimelighed, naar Thiset hævder, at der er tale om een og samme haand, p. 360.

¹³⁸ »Ut autem de sensu dicti Diplomatis nostri amplius constet, omnibusque occasio præscindatur, clementiam ac gratiam Nostram Regiam secus explicandi, atque beneficia Nostra angustioribus interpretationis limitibus circumscribendi, quam mens ac intentio Nostra Regia est, . . .«.

¹³⁹ Cfr. f.eks. afsnittet »Diplomatum formæ« i den lille tyske haandbog, Status particularis Regiminis S. C. Majestatis Ferdinandi II, u. st. 1637, pp. 237-93.

opsat af Brandt selv allerede af den grund, at koncepten anvender en formel, der slet ikke brugtes af Lenskontoret. Brandt havde 15. dec. 1679 erholdt et almindeligt vaabenbrev (C) som ydre tegn paa sin personlige adel (inkl. børn i første led), og dette brev henvises der til i koncepten.¹⁴⁰ Sætningen om, at ingen skal kunne faa lejlighed til ved fortolkning at sætte snævrere grænser for kongens gunst, end det er den kgl. mening, afspejler den situation, hvori vaabenbrevsmodtagerne (de personligt adelige) har følt sig, navnlig hvis de sammenlignede sig med folk, som havde patenter, der hjemlede arveadel; brugen af denne vending giver tydeligt udtryk for bevidstheden om forskellen paa personlig og arvelig adel – og herunder ønskeligheden af det sidste.¹⁴¹ Motivet for Brandt til at opsætte en koncept, der i utvetydige vendinger hjemlede arveadel, skal søges i, at han som godsejer af omsorg for sine efterkommere havde brug for arvelig adel; i koncepten nævnes han som arveherre til Pederstrup (»hæreditarius in Petersdorff«). Kongen har imidlertid ikke villet imødekomme hans ansøgning (han kom netop fra 1690 til at staa i skyggen af C. S. Plessen), og derfor blev en original aldrig udfærdiget; ellers vilde koncepten have baaret en nøjagtig datering, og en til koncepten svarende original vilde have været at finde registreret i adelsprotokollen; man vilde dog nok i saa fald have brugt en af de mere gængse formler.¹⁴² Koncepten fra 1690 har sikkert paa et vist tidspunkt beroet i Lenskontoret eller maaske i Rentekammeret, hvor Brandt gjorde tjeneste, men er senere blevet fundet i Tyske Kancellis arkiv;¹⁴³ forklaringen herpaa giver fortolkningen af den anden med det Brandt'ske udkast verbaloverensstemmende koncept.

Denne anden koncept med dateringen 30. maj 1693 med Jessens og Biermans navne giver umiddelbart anledning til tvivl om hele den i nærværende arbejde udviklede opfattelse af adelsbegrebet paa Christian Vs og Frederik IVs tid. For dels maa en originaludfærdigelse efter koncepten forekomme unødvendig, da begge modtagere allerede 29. okt. 1681 havde faaet patenter, der hjemlede dem arveadel, og til hvilke der henvises i koncepten, og dels maatte en saadan synes helt overflødig, da de begge to 30. maj 1693 havde charger i hhv. 1. og 2.

¹⁴⁰ Naar det her dateres til 5/12, er det naturligvis en fejlskrivning for 15/12.

¹⁴¹ Thiset hævder, at konceptens tekst erklærer, at »der alt 1679 var bleven meddelt ham fuldt Adelskab«, p. 362.

¹⁴² Brandt kunde dog efter sin afskedigelse 1692 trøste sig med en geheimraadstitel (1. rangkl. nr. 13), der automatisk gjorde hans adelskab arveligt med rangforordningen af 11/2 1693.

¹⁴³ Af Thiset, cfr. Thiset, p. 360.

rangklasse, hvilket efter den seneste rangforordning af 11. febr. 1693 automatisk skulde sikre dem arvelig adel; ved at lade udfærdige patenter efter koncepten maatte kongen derfor synes at have underkendt værdien af sine egne opfindelser. Da koncepten er fuldt dateret, taler imidlertid dette i sig selv stærkt for, at originaler maa være blevet udstedt. Og faktisk findes i Rigsarkivet en paa pergament skreven original for Biermans vedkommende med Christian Vs egenhændige underskrift;¹⁴⁴ der kan herefter ikke være tvivl om, at der ogsaa er blevet udstedt et lignende pergamentbrev til Jessen,¹⁴⁵ hvilket yderligere sandsynliggøres af, at da Jessen lidt senere samme aar, 8. nov., blev hvid ridder og hans vaaben derfor afmalet i ridderprotokollen,¹⁴⁶ indeholdt dette det lille hjerteskjold, hvormed koncepten af 30. maj 1693 »forbedrede« det ham tidligere forundte vaaben.

Dette rokker imidlertid ikke ved det rangbestemte adelsbegreb som historisk realitet, idet der er en ganske særlig baggrund for patentudfærdigelsen i Jessens og Biermans tilfælde.

Betragter man Biermans pergamentbrev af 30. maj 1693 nærmere og sammenligner det med andre pergamentbreve, der er bevaret, og som er registreret i adelsprotokollen,¹⁴⁷ vil man hurtigt se, at patentet fra 1693 ikke typologisk hører hjemme i denne sammenhæng. Det mangler saaledes helt vaabentegning; end ikke blasonering findes indskrevet i teksten (der er bevaret hele tre paa pergament skrevne bekræftede kopier af vaabenbreve, der alle bærer fuldt afmalede vaabner og dertil hørende blasonering);¹⁴⁸ Biermans brev er paraferet af Conrad Reventlow, hvor man skulde have ventet Mathias Moth;¹⁴⁹ endelig er patentet, der er egenhændigt underskrevet af Christian V og dermed gyldigt, slet ikke

¹⁴⁴ RA, pergamentsaml., privatarkiver, adelsdipl. Denne original, der er afleveret til RA i 1936 fra Kiel, hvortil den 1902 var kommet med arkivalier fra de tidl. overretter i Glückstadt, Flensborg og Kiel, har Thiset ikke haft kendskab til, cfr. Thiset, p. 391; heller ikke Louis Bobé, DAA 1937, p. 82.

¹⁴⁵ Landesarchiv Schleswig-Holstein har venligt meddelt mig, at man ikke dér opbevarer Jessens originale pergamentbrev.

¹⁴⁶ Ordenskapitlets arkiv, Amalienborg; denne vaabentegning er afbildet i Franz von Jessen, En slesvigsk Statsmand, I, 1930, p. 194.

¹⁴⁷ 10 breve udstedt 1679 – 88, RA, pergamentsaml., privatarkiver, adelsdipl.

¹⁴⁸ Ibidem.

¹⁴⁹ Cfr. Niels Slange (?), Cancelliets Tilstand og Forandringer fra Kong Friderich den Istes Tider, indtil Kong Friderich den IVdes Regierings Begyndelse, 1707, Suhms Nye Samlinger til den Danske Historie, I, 1792, pp. 25–26: »Grevelige, Frierherrelige, Adelige, Naturalisations- og Legitimations-Breve, hvilke ey komme udi Collegio, men allene bleve refererede Hans Majestæt, og efter hans mundtlige Ordre expederede, og dependerede disse Expeditioner af Luxdorf allene, og efter hannem holdte Moth sig dertil«. Reventlow har ikke paraferet et eneste af de andre ovennævnte breve.

stemplet. Det for Jessen med samme datering udfærdigede brev maa formodes at have set nøjagtigt ligesaadan ud. Som tidligere nævnt findes ingen af disse breve indført i registranten over adelige patenter.

Udfærdigelsen af disse to utypiske patenter skyldes uden tvivl den kendsgerning, at Jessen paa et vist tidspunkt blev reciperet i det slesvig-holstenske ridderskab. Arveadel var en ubetinget teknisk forudsætning for reception,¹⁶⁰ og Jessen har derfor maattet dokumentere, at han var i besiddelse af arvelig adel, hvilket var hjemlet ham i det allerede 1681 udstedte patent. I dette var anvendt formen E, der tydeligst af alle henviste til de borgerligt fødte betjentes privilegier af 1679 og dermed til en af de institutioner, som var et klart udtryk for det absolutistiske system.¹⁶¹ Man maa i den forbindelse ikke glemme, at det slesvig-holstenske ridderskab endnu formelt indtog den samme stilling i hertugdømmerne, som den gamle adel havde gjort i kongeriget før 1660, og derfor er det højst tænkeligt, at ridderskabet, der følte afgjort modvilje mod de enevældige bestræbelser, ikke har villet eller maatte formodes ikke at ville anerkende Jessens brev fra 1681 som receptionsgrundlag. Motivet til at søge optagelse i den slesvig-holstenske adelskorporation¹⁶² har iøvrigt næppe været Jessens personlige ønsker. Naar man tænker paa, med hvilken nidkærlighed Jessen tjente enevælden – ikke mindst dens bestræbelser paa at knytte Slesvig fastere til kongeriget, en politik, der bekæmpedes af ridderskabet, som i aarhundreder havde udgjort rygmarven i den slesvig-holstenske enhed – er det naturligt at søge motivet i et ønske hos kongen om at have en betroet mand siddende i selve ridderskabet, hvorfor det gjaldt om at tilvejebringe et formelt grundlag, der med sikkerhed kunde akcepteres af dette. For at sikre Jessens reception blev han ikke blot selv forsynet med et vidtløftigt latinsk adelsstadfæstelsesbrev, men ogsaa hans hustrus adelskab blev dokumenteret ved, at man gav Bierman, der var Jessens svigerfar, og i hvis adelsbrev

¹⁶⁰ Dr. Henning von Rumohr, selv medlem af ridderskabet, har venligt bekræftet dette.

¹⁶¹ Thiset mener, pp. 362, 392, at originaludfærdigelser efter koncepten vilde bevise, at brevene fra 1681 var fuldgyltige adelsbreve, hvilket selvfølgelig er rigtigt, men saadanne vilde samtidig – isoleret betragtet – skabe tvivl om værdien af formel E og rangforordningen af 11/2 1693. Thiset regner ikke med, at der udfærdigedes originaler, og hævder, at koncepten viser, at de paagældende »meget vel vidste, at de dem tildelte Vaabenbreve ikke hjemlede dem Adelskab«, p. 392. Brevene fra 1681 er ikke vaabenbreve, men adelsbreve i moderne sprog.

¹⁶² I koncepten skrives han til Klægsbøl (»Klixbüll«), købt 1681; Jessen er saaledes ikke blevet reciperet som ejer af Deutsch-Nienhof, som han erhvervede 1694–95, Franz von Jessen, op. cit., I, pp. 97, 196.

fra 1681 formel E ogsaa var anvendt, et lignende diplom.¹⁵³ Ridderskabets ældste protokol vedr. receptioner stammer fra 1702, hvori det er bekræftet, at Jessen allerede forinden var blevet reciperet mundtligt, hvilket var praksis i hele det 17. aarh.¹⁵⁴

Den særlige politiske hensigt med udfærdigelsen af patenterne af 30. maj 1693 forklarer, hvorfor Lenskontoret ikke kom til at ekspedere disse breve, og at Jessen og Bierman selvfølgelig skulde være fritaget for at betale stempelpenge. Naar Bierman, skønt baade biologisk ældre og familiært og rangmæssigt fornemmere end Jessen, figurerer i konceptens margin, indicerer det, at det var svigersønnens forhold, patentudfærdigelserne gjaldt. Som forlæg for patenternes tekst tog man Brandts koncept, som man havde haft liggende siden 1690; med sine udtrykkelige vendinger og især sætningen om, at man ikke maatte fortolke det tidligere udstedte brev snævrere, end det var kongens mening, passede den fortrinligt til formaalet. Som en sag, der vedrørte hertugdømmerne, foregik udfærdigelsen i Tyske Kancelli, hvortil Jessen og Bierman ogsaa selv hørte, og det blev Reventlow, der paraferede; det er samtidig grunden til, at Brandts koncept i sin tid blev fundet i Tyske Kancellis arkiv. Koncepten fra 1693 er (sammen med Brandts) senere blevet lagt i en af Lenskontorets konceptpakker, hvor den i virkeligheden sagligt set ikke kan siges at høre hjemme.

Den her givne fortolkning af de to koncepter, hvoraf den yngste umiddelbart forekom at kunne drage den opfattelse i tvivl, der er udviklet i hele det foregaaende, bekræfter principperne i datidens rangbestemte adelsbegreb, idet eksistensen af Biermans pergamentbrev af 30. maj 1693 udgør et bevis paa, at de patenter, der allerede i 1681 var udstedt til Bierman og Jessen med en formel, hvori der direkte refereredes til betjentenes privilegier af 1679, tildeler arveligt adelskab, hvilket igen viser noget væsentligt ved karakteren i de privilegier, der var givet de borgerligt fødte embedsmænd.

Som den systematiske gennemgang af patenterne før viste, har privilegierne af 1679 og rangforordningen af 1693 øvet en umiskendelig

¹⁵³ Cfr. note 144; Bierman ejede ikke gods i hertugdømmerne. Landesarchiv Schleswig-Holstein har venligt meddelt mig, at det af ridderskabets arkiv paa Gottorp Slot ikke fremgaar, at Jessens reception skulde have været forbundet med vanskeligheder.

¹⁵⁴ M. Posselt, Actenmässiger Bericht über die Receptionen der Schleswig-Holsteinischen Ritterschaft, Itzehoe 1898, pp. 27–28. Jessens søn Conrad von Jessens ophøjelse i rigsfriherrestanden 1701 kan ikke have haft betydning for den mundtlige reception, der nu kan fastslås at have fundet sted ca. 1693 (inden erhvervelsen af Deutsch-Nienhof).

indflydelse paa formlerne,¹⁵⁵ foraarsaget af de utraditionelle kriterier, enevælden lagde til grund for sit adelsbegreb. De forskellige formler i brevene afløser ikke hinanden kronologisk, men forekommer stort set i flæng i Christian Vs adelsprotokoller.¹⁵⁶ Om betydningen af hvert enkelt patent har der i samtiden ikke hersket tvivl; og de forskellige dalevende modtagere har selvfølgelig ikke opfattet deres breve, der indførtes i den samme registrant, adelsprotokollen, som en eller anden mellemting.¹⁵⁷ Naar de elementer, der stammer fra privilegier og rangforordninger, i løbet af Frederik IVs tid optræder mindre hyppigt, skyldes det, at vaabenbreve med en enkelt undtagelse ikke længere kunde afsættes, og at man nu i større omfang – maaske af hensyn til en form for honnet ambition – brugte mere neutrale udtryk; men selve adelsbegrebet ændredes ikke derved.

Koncepterne til de enkelte patenter bærer forskellige paategninger som »Vaaben Brev«, »Adelige Vaaben Brev«, »Nobilitations Brev« o.lign. En systematisk undersøgelse heraf viser imidlertid, at kancellipaategningerne ikke modsvares adækvat af brevenes faktiske art. Paategningerne, der er skrevet bag paa koncepterne, efter at disse er foldet sammen to gange, har blot i almindelighed skullet angive indholdet; derfor skal man ikke tillægge deres ordlyd vidneværdi for en knivskarp klassificering,¹⁵⁸ hvilket kancellipersonalet heller ikke har haft brug for, da man udmærket kendte sammenhængen mellem rang og adelskab, hvad den hyppigst forekommende paategning »Adelige Vaaben Brev« først og fremmest vidner om. Denne paategning træffes fra et helt tilfældigt aar, 1688,¹⁵⁹ og udtrykkets anvendelse kan ikke forklares ved,

¹⁵⁵ Hvilket Thiset ogsaa indser, p. 340; skønt han, p. 351, strejfer den eneste rimelige fortolkning af datidens fænomener, tager han dog grundigt afstand fra personligt og arveligt adelskab afledt af rang, pp. 368, 376.

¹⁵⁶ Med sine klassificerende oversigter, pp. 340–41, mener Thiset at kunne paavise, at formlerne efterhaanden »nærme sig Adelsbreve«, »Denne Overgang skeer saa trinvis, som ovenfor paaapeget, at det ikke er let at afgjøre hvor Vaabenbrevene hørte op og Adelsbrevene begyndte, især da Ordene bestandig bleve satte saaledes paa Skruer, at . . .«, p. 358; Fabritius opfatter det paa samme maade: » . . . saaledes at man gennem trinvisse Overgange atter endte ved faktiske Nobilitationspatenter«, HT, p. 659.

¹⁵⁷ Thiset hævder, at (de for ham problematiske) formler »forsærlig søge at undgaae Brugen af Ordene »benaade med Frihed og Frelse« eller »ophøie og optage udi Adelsstanden«, men istedetfor høist tildele de samme Privilegier, som Adelen har«, p. 341.

¹⁵⁸ Hvilket Thiset vil udlede af paategningerne, idet han argumenterer med, at kancelliet var helt paa det rene med de forskellige arter af patenter, p. 363; han maa dog konstatere eksempler paa uoverensstemmelse, p. 365, og konceptmaterialet kan opvise endnu flere.

¹⁵⁹ Thiset skriver fejlagtigt 1686, p. 364.

at det forekommer i stempelovens tekst,¹⁶⁰ der er fra 1680, da der næppe er nogen grund til at antage, at man først otte aar efter dennes givelse skulde have hentet betegnelsen derfra. Behovet for stikord, mere er der ikke tale om, paa koncepterne bliver forstaaeligt, naar man tager Lenskontorets mangesidede arbejdsfelt i betragtning: adels- og vaabenbreve, greve- og friherrepatenter, erektionsbreve, korrespondance vedr. grevskaber og baronier, ridderpatenter, rekvisition af stemplet pergament og papir, rangbreve.¹⁶¹ Som tidligere omtalt er de saakaldte rangregistre ligeledes ført her. At rang og adelskab sagligt hører sammen, er saaledes indlysende. Den samme karakter af stikord som for adels- og vaabenbrevenes vedkommende har paategningerne paa koncepterne til ridderpatenter¹⁶² og rangbreve.¹⁶³ En streng klassificering kunde man maaske vente i adelsprotokollerne, men her har indførlerne blot modtagernes navne som overskrifter, og kun hvor det drejer sig om de meget faa tilfælde af naturalisation, legitimation eller navneforandring, anføres tillige brevets art, hvorimod der slet ikke skelnes mellem f.eks. vaabenbreve og traditionelle adelsbreve;¹⁶⁴ samtiden, der kendte tingenes sammenhæng, lagde ikke nogen afgørende vægt paa at markere denne forskel. For en modsat vurdering maa det se ud, som om kancelliembedsmændene var usikre og ikke rigtigt begreb det, de beskæftigede sig med;¹⁶⁵ en saadan opfattelse har imidlertid ikke sandsynligheden for sig. Holder man sig det nye adelsbegreb klart og ikke tilskriver kancellipaategningerne nogen klassificerende hensigt i strengere forstand og endelig indser, at man ofte tillader sig at bruge et moderne sprog i patenterne som følge af den aktuelle lovgivning og ikke det, der anvendtes paa Erik af Pommerns tid, opstaar der ikke noget problem.¹⁶⁶

¹⁶⁰ Saaledes Thiset, p. 364, note 1.

¹⁶¹ Cfr. instruks for Luxdorph 23/5 1676, RA, DK, A 90, instruktionsbog 1670-97; samt KB, Uldall, 442, 4°, skrevet med samme haand som registranten over rangbreve, RA, DK, C 40, d. v. s. i beg. af det 18. aarh.

¹⁶² RA, DK, C 39, originale statutter samt koncepter til og afskrifter af statutter og patenter for riddere af Elefant- og Dannebrogordenen 1671-91, paategningen »Ridder Brev«.

¹⁶³ RA, DK, C 41, koncepter til rangbreve 1677-99, paategningen »hans Rang«.

¹⁶⁴ Thiset undrer sig over, at de forskellige arter af patenter er indført i een og samme registrant, p. 366.

¹⁶⁵ »Det var aabenbart paa Slutningen lykkedes at sætte Patenternes Indhold saaledes paa Skruer, at selv Cancelliet ikke længere kunde finde ud af, hvad der var Adelsbreve, og hvad der var Vaabenbreve, end ikke ved Hjælp af DL 1-2-11 og Rangforordningerne«, Thiset, p. 365; dermed modsiger han sig selv, cfr. p. 363 (smlgn. note 158).

¹⁶⁶ Det problem, der eksisterer for Thiset, er skabt af hans egne urimelige krav til patenternes formler.

Af ovenstaaende følger dog ikke, at der ikke er forskel paa de enkelte breves art, for det staar fast, at et vaabenbrev formelt ikke er det samme som et adelsbrev, men vaabenbrevene (og rangvæsnet) skal blot vurderes inden for rammerne af tidens adelsbegreb. Maksimen om, at i Danmark adler manden vaabnet, og ikke vaabnet manden, har saaledes fuld gyldighed.¹⁶⁷

III

SKØNT det ikke er hensigten med nærværende undersøgelse at gaa ud over den ældre enevælde, d.v.s. perioden indtil 1730, skal adelsbegrebets videre udvikling alligevel forfølges i korte træk, fordi et overblik over et større kronologisk tidsrum kan tjene til at sætte den ældre enevældes forhold i tydeligere relief.

Det klare adelsbegreb, Christian V havde formuleret 1693, og som var gældende i hele Frederik IVs tid, blev ændret, da Christian VI 13. dec. 1730, kun to maaneder efter sin tronbestigelse, udstedte en ny rangforordning, hvor bestemmelserne om rangadel var udeladt. Christian VI kunde aabenbart ikke vente, til det blev den 11. febr., skønt han ellers har anset denne dag for en relevant historisk dato, idet begge hans senere rangforordninger (1734 og 1744) dateredes 11. febr. Ud over diverse omrokeringer for hofchargernes vedkommende bestod der med Christian VI's første rangforordning den samme relative rangfølge som før; det er derfor nærliggende at antage, at nævnte udeladelse har været Christian VI's vigtigste hensigt, og at udeladelsen var udtryk for, at høj rang ikke længere hjemlede arveadel. Man maa derfor slutte, at personer, der efter 13. dec. 1730 fik charger i en af de tre øverste rangklasser, herefter ikke automatisk var i besiddelse af arveadel.¹

I rangforordningerne havde det siden 1680 været fastslaaet, og det var ogsaa tilfældet i 1730, at »De som fra deres Bestillinger i Naade forløves, skal nyde den Rang, hvilken Chargerne, som de betient have, med sig fører«; det var derfor ikke urimeligt, hvis et lignende princip maatte antages at være gældende for arveadel, der var erhvervet før 13. dec. 1730.² Der udstedtes imidlertid meget hurtigt, 6. april 1731, adels-

¹⁶⁷ Thiset, p. 318; den har gyldighed i en grad, som Thiset ikke selv har været klar over.

¹ Cfr. Rich. Høeg Brask, Angaaende den saakaldte Rangadel, PhT 10. rk. III, 1936, p. 168.

² En saadan fortolkning doceredes ved det juridiske studium i det 18. aarh.: »... men denne Post blev udeladt i Rangs-Forordn. 13. Dec. 1730. Dog bør de som den Tid betiente ovenmeldte Charger og deres Afkom ansees for ældgammel Adel«, E. Hessel-

patenter til seks embedsmænd i 3. rangklasse, deriblandt Niels Slange, der som lenssekretær sikkert maatte vide bedst besked med disse ting. Slanges patent stadfæster foruden at tildele vaaben »alle de Friiheder, Privilegier, Prærogativer, Ære, og Værdigheder, som hand sig efter loven og Allernaadigste udgangne Forandringer³ udj bemelte hans Tieniste forhvervet haver«. ⁴ I de adelspatenter, der udstedtes til de fem andre høje rangspersoner, var formel I (arvelig adel) anvendt.

Som svar paa en begæring om konfirmationspatent i midten af det 18. aarh., hvor bestemmelserne fra før 1730 paaberaabtes, svarede kancelliet 8. marts 1754, at »... gedachte Rang-Verordnung sogleich bey Antretung der Regierung des Höchstseeligen Königs Christiani Sexti quo ad hanc clausulam gänzlich ist aufgehoben und revocirt, zugleich aber verordnet worden, dasz alle in den drey ersten Classen specificirte Personen, welche in Folge gemeldter Rang-Verordnung für nobiles passiren wolten nach geschehener allerunterthänigster Ansuchung ein besonderes Nobilisations-Patent zu nehmen hätten wiedrigen falsz Ihnen und Ihren Descendenten kein Adel solte zugestanden werden ...«. ⁵ Paa baggrund af missivets praktiske formaal forekommer det utilladeligt at lade dette svar fra kancelliet være udtryk for andet end en i aaret 1754 bekvemt formuleret fortolkning; ⁶ rent bortset herfra røber det rangadelens eksistens før 1730.

Christian VIs fulde hensigt med den nævnte udeladelse kan imidlertid udledes af patentet af 11. maj 1744 for Matthias Reinholt von Jessen, hvis farfar⁷ 1696 havde titel og rang af virkelig etatsraad (3. kl. nr. 2). Strengt taget bekræfter Christian VI ved de anvendte formler⁸ ikke denne Jessen i andet end den personlige adels rettigheder, men ud

bergs Juridiske Collegium, Igiennemset og med Anmærkninger forøget af Jens Bing Dons, 1763, p. 13; »Hoc vero prætermisum est in Const: 13. Dec. 1730, unde tamen sequitur, ut quavis illi, qui ejusmodi munera habent, hoc jure non gaudeant, posteritamen illorum, qui ... ad 1730 ad ejusmodi honores admissi fuerint, jure quodam suo inter Nobiles sese referant«, Sorø Akademis Bibliotek, Johan Bülow's manuskriptsamling 129, De jure personarum. De Nobilibus § 49, udat. (Chr. VIIs navnetræk i vandmærket), haandskrevet juridisk kompendium »af Buchwaldt«.

³ Skrivefejl for »Forordninger«. Brask læser ogsaa »Forandringer«, op. cit., p. 169.

⁴ RA, DK, A 107, Chr. VIs adelige patenter.

⁵ Trykt i DAA 1888, p. XIII.

⁶ Thiset hævder, at »Christian VI ophævede Rangadelen ved sin Tronbestigelse, ovenikjøbet med tilbagevirkende Kraft«, p. 368; dermed har han i virkeligheden erkendt rangadelens eksistens indtil 1730 som en historisk kendsgerning. Men en saadan kan naturligvis ikke paa et givet tidspunkt ophæves med tilbagevirkende kraft.

⁷ Matthias Jessen (1641–1712), en bror til Thomas B. von Jessen.

⁸ De samme som Slanges.

fra indledningens ord om, at Jessens forfædre »alle have betient Adelige Charger, og i Kraft af de emanerede Kongelig Forordninger været berettiget til Adelige Privilegier og Prærogativer for dennem og deris Descendenter«, er det urimeligt at klassificere patentet som et rent vaabenbrev; det betegner altsaa en (nødvendig) nyadling af Matthias Reinholt von Jessen – skønt han gennem sin farfar allerede skulde være i besiddelse af arveadel – og giver derved udtryk for Christian VIs hensigt med de udeladte rangadelbestemmelser i forordningen af 1730. Denne hensigt understreges yderligere af de førnævnte høje rangspersoners nyadling lige efter tronskiftet.

Christian VI har aldrig i form af en forordning el. lign. officielt tilkendegivet, at han havde ophævet arvelig rangadel; havde en saadan tydelig tilkendegivelse eksisteret, vilde man ikke, som det blev tilfældet gentagne gange i løbet af det 18. aarh., have været nødt til at forklare, at bestemmelserne fra før 1730 ikke mere kunde paaberaabes.⁹ Naar J. L. Holstein i sit forslag af 15. marts 1747¹⁰ til en adelsmatrikel bl.a. indstiller, at »Keine chargen geben weitere adelige freyheiten [hvormed der maa tænkes paa arveadel] doch denen Vorrechten der Stadt Copenhagen¹¹ und was ein und anderer per privilegium specialissimum erlangt, nichts benommen«, tyder det heller ikke paa, at der var fremkommet nogen klar tilkendegivelse fra officiel side; men Holsteins tanker er sikkert udtryk for den indstilling, der var fremherskende hos Christian VI og hans omgivelser. Da kongens vilje kun var blevet kendt i undtagelsestilfælde, har adskillige efterkommere af høje rangspersoner i god tro anset sig for adelige og er blevet regnet for at være det.¹² Denne formodning bestyrkes af de indberetninger, Terkel Klevenfeldt modtog til brug for den ovennævnte planlagte adelsmatrikel i midten af det 18. aarh.;¹³ denne blev aldrig udarbejdet, skønt den i en tid, hvor adelige friheder var en realitet, kunde have faaet økonomisk betydning for staten ved at afsløre eventuelle personer, der uretmæssigt nød privilegier.

Var den i rangforordninger hjemlede arvelige adel ophævet, gjaldt det imidlertid ikke den personlige. Naar privilegierne af 1679 og DL

⁹ Brask, op. cit., p. 170.

¹⁰ KB, Ledreborg, 416, fol., »Forslag til en Matricul over den danske Adel 1747«.

¹¹ Kbh.s priv. kunde betragtes som »arvelige«, da de var knyttede til staden for bestandig; cfr. E. Hesselberg, Juridisk Collegium, Første Part om Personers Ræt i Anledning af Danske og Norske Lovs Tredie Bog, 1753, p. 21: »... Kiøbenhavns Borgere ... dog forstaaes uden Tvivl ved Efterkommere de efterkommende Borgere, og ikke Borgernes Descendenter«.

¹² Man fristes til at betragte praksis efter 1730 som en art »stiltiende reception«.

¹³ Om disse indberetninger se senere.

1–2–11 nævnes i rangforordningerne 1693, 1699 og 1717, tjener de som en nødvendig supplerende forklaring i forb. m. introduktionen af den arvelige rangadel, og derfor nævntes de ikke i rangforordningen 1680, hvor nødvendigheden af en saadan uddybning ikke forelaa; deres manglende tilstedeværelse i Christian VIs rangforordning 1730 betyder derfor ikke nogen ophævelse af sammenhængen mellem bestillinger i rangen og personligt adelskab, hvilket jo ogsaa stadig stod at læse i Danske Lov.¹⁴

Ved bekendtgørelse af 12. aug. 1808¹⁵ tilkendegav Frederik VI, at rangfølgen stod for revision, og at det for fremtiden skulde være meningen, at »Alle de, der betiene, eller have betient, noget af de i de 3 første Klasser specificerede Kgl. Embeder, skal for sig, deres Hustruer, og ægte Børn i første Leed, være og holdes lige med Adelen, og nyde alle Adelen tillagte Privilegier, Ære, Værdighed og Prærogativer«. Den kommission, der 1808 arbejdede med revisionen, ses at have været af den opfattelse, at bestemmelserne fra den ældre enevældes tid om arvelig rangadel stadig var i kraft.¹⁶ A. S. Ørsted, der 1810 kommenterede rangspersoners adelige rettigheder, antog ligeledes, at reglerne fra Christian Vs og Frederik IVs tid endnu indtil 1808 var gyldige i deres fulde udstrækning.¹⁷ Som før nævnt, havde det utvivlsomt været Christian VIs hensigt at afskaffe arvelig rangadel, men den udeblevne positive kodifikation heraf synes at være blevet bestemmende for de teoretiske overvejelser i begyndelsen af det 19. aarh.; om der i praksis bør lægges vægt paa den ene eller den anden fortolkning af forholdene efter 1730, skal ikke drøftes her. Da adelskab i den sidste del af det 18. aarh. næppe har spillet helt den samme rolle som i enevældens første tid, hvor introduktionen af det rangbestemte adelsbegreb paa en anderledes aktuel baggrund utvivlsomt fremkaldte en betydelig effekt af politisk betydning, kom en ajourføring paa dette omraade fra officielt sted (som endda kun var

¹⁴ DL 1–2–11 og 3–2–2 er iflg. Stig Iuuls udg. af Danske Lov, 1949, først bortfaldet med grundloven 1849. Cfr. Hesselberg, op. cit., 1753, p. 20: »De som i Loven kaldes lige med Adel privilegerede ere alle Rangs-Personer, hvilke altsaa for deres egne Personer ere adelige . . .«; Sorø Akademis Bibliotek, Joh. Bülow's manuskriptsaml. 129, § 49: »Nobilitate Personali fruuntur illi, qvi jura Nobilium pro suis personis habent, ita tamen ut in posteris eorum non transeant. – Hi perinde cum Nobilibus privilegiati / : Lige med Adelen privilegerede :/ dicuntur«.

¹⁵ 12/8 1808, kgl. bekendtgørelse ang. en forandring i rangforordningen.

¹⁶ Kommissionen mente »at turde indstille om ikke disse Prærogativer i den nye Rangforordning udtrykkeligen kunde nævnes dog med følgende Modifikation: . . .«, koncept til forestilling om den nye rangforordning, maj 1808, RA, overhofmarskallatets arkiv, III Q 6, sager vedr. den nye rangforordning 1808.

¹⁷ A. S. Ørsted, Om de Rangspersoner tilkommende adelige Rettigheder, med Hensyn til den nyeste Lovgivning, Juridisk Arkiv, No. 23, 1810, pp. 219–20.

retningsgivende) først 1808. Kun en begrænset kreds kunde i praksis gøre brug af de mere kontante adelsrettigheder, ganske paa samme maade som det kun var et faatal af Københavns borgere, der fra 1658 kunde faa glæde af de givne privilegier m.h.t. jordegods. En definitiv rangfølge som bebudet i bekendtgørelsen 1808 kom aldrig i enevældens tid. Medvirkende til bekendtgørelsen var iøvrigt uden tvivl den strid, der 1803 havde staaet mellem generalprokurør Chr. Colbjørnsen og kancellipræsident Fr. Moltke ang. fortolkningen af de gamle bestemmelser om rangadel fra 1679, som Colbjørnsen drevet af principiel antipati mod fødselsaristokratiet paa dette tidspunkt drog frem i rent polemisk øjemed.¹⁸

Selv om der hersker usikkerhed m.h.t. rangs virkninger efter 1730, kan det rent formelt fastslaas, at arvelig rangadel ophæves 1808, mens personligt adelskab (inkl. børn i første led) indskrænkes til kun at omfatte embedsmænd i de tre første rangklasser. Samtidig kan det konstateres, at man endnu en gang gjorde de tre øverste rangklasser til noget særligt. Rækkevidden af den personlige adel, der, som det ses, er nøjagtigt den samme som i privilegierne af 1679, træffes i forordningen af 23. juni 1809 om konsignable bankfonds,¹⁹ hvor den, der bandt saa stort et beløb, at renten udgjorde 1000 rdlr. species aarligt, kunde forvente, »at ham og hans ægte Børn i første Led skal vorde meddeelt personelle Rettigheder og Prærogativer lige med Adelen«;²⁰ paa lignende maade var der højere takster for bl.a. grevelige og friherrelige rettigheder; det svarede altsammen til det salg af adelskab og rang, som den foregaaende tid var saa rig paa.²¹

Der skal endelig gøres et forsøg paa at opsummere de formelle kriterier paa adel i hele enevældens periode: I den første tid efter systemskiftet eksisterer det traditionelle adelsbegreb med undtagelse af de tidligere politiske rettigheder videre, modificeret ved de privilegier, der 1658–61 tildeltes borgere og embedsmænd i København. I 1671 oprettes en betitlet højadel bestaaende af grever og friherrer; samtidig formuleres rangbegrebet, og fra 1679 er enhver borgerligtfødt rangsperson uanset placering personligt adelig inkl. hustru og børn i første led; dette personlige

¹⁸ Troels G. Jørgensen, Christian Colbjørnsens Afgang fra Kancelliet i 1804, HT 11. rk. IV, 1953–56.

¹⁹ En slags kapitalbindingsordning, der er udtryk for tidens finanspolitik.

²⁰ Samme udstrækning fik den personlige adel i forordningen af 3/6 1809 ang. kalds- og birkerettigheder; cfr. Harald Jørgensen, De private birkers endeligt, Arkiv, 3. bd. nr. 1, 1969.

²¹ Cfr. Fabritius, p. 56.

adelskab indskrænkes 1808 til kun at gælde de tre første rangklasser, hvortil maa føjes tilbudet i forbindelse med konsignable bankfonds 1809.²² Fra 1693 er der til charger i de tre øverste klasser yderligere knyttet arveligt adelskab, hvilket det synes at have været Christian VI's hensigt at ville ophæve i 1730. Udenlandske adelige med ranggivende charge fik automatisk deres arveadel naturaliseret iflg. Danske Lov (1683);²³ indfødsretsloven forårsagede dog adskillige formelle naturalisationer fra 1776. Hertil kommer i hele enevældens periode de individuelle adlinger ved patent, der hjemlede arvelig adel. Efterkommere af den gamle adel bibeholdt arvelige adelsrettigheder. Dette billede tilsløres af fænomener som, at f.eks. Københavns borgere havde del i det vigtigste adelsprivilegium, hovedgaardsrettighederne, skønt de ikke officielt henregnedes til adelen, at rækkevidden af rangadel efter 1730 er meget usikker, og at »vaabenbrevsslægterne« og andre synes at have kunnet hævde en arvelig adel, de ikke formelt besad. Da junigrundloven 1849 med § 97 bestemte, at »Enhver i Lovgivningen til Adel, Titel og Rang knyttet Forret er afskaffet«, blev adel herefter et rent formelt begreb, idet adelen, herunder personer med høj rang, ophørte at eksistere som privilegeret gruppe i offentligretlig forstand; den beholdt kun forrettigheder af privatretlig karakter. Grundlovsfædrene synes at have haft nøjagtig den opfattelse af adelskabs substantielle karakter, som blev slaaet fast her i indledningen: adel er kendetegnet ved at kunne sættes i relation til et bestemt kompleks af eksklusive (adelige) rettigheder.

IV

FOR AT tydeliggøre enevældens rangbestemte adelsbegreb og for at vise, at det ikke kun førte en rent formel tilværelse, vil det være formaalstjenligt at betragte adelskab i sammenhænge, hvor det havde praktisk betydning, for i den forbindelse at faa samtidens egen opfattelse til at træde tydeligere frem; det gælder f.eks. optagelse i Dannebrogordenen, uddannelse ved Det kgl. ridderlige Akademi i København og indskrivning i de adelige frøkenklostre. Endelig skal den almindelige opinion søges belyst gennem den konfrontation med adelsbegrebet, som præster og andre i midten af det 18. aarh. udsattes for ved at skulle sende ind-

²² Dette udnyttedes kun i ringe omfang, ibidem.

²³ »Jure Nobilium apud nos non fruuntur Nobiles Peregrini, nisi quatenus illis a Rege concessum est Jus Indigenatus, vel quatenus munere publico, quod sequitur Nobilitas, funguntur, 3.2.2«, Sorø Akademis Bibliotek, Joh. Bülow's manuskriptsaml. 129, § 48.

beretninger til stiftsøvrighederne om de adelige, der boede i byer og herreder, til brug for den sørnævnte paatænkte adelsmatrikel. Dette forsøg paa at konstatere adelsbegrebets eksistens i praksis medfører, at man i visse tilfælde kronologisk maa gaa længere end til 1730.

Optagelse i Dannebrogordenen, der indstiftedes i 1671, kom i begyndelsen først og fremmest de gammeladelige til del; og der kan næppe være tvivl om, at ordenens oprindelige formaal især var at knytte medlemmer af den gamle adel til det enevældige system. Som tidligere omtalt havde den menige adel som saadan ingen plads i rangen; derimod var dannebrogssiddere højt placeret. Hele 17 af de 26, der ved den første uddeling blev riddere,¹ var gammeladelige. Datoen herfor, 12. okt. 1671,² var dagen efter kronprins Frederiks (IV) fødsel, han, der efter Kongeloven, som var blevet oplæst ved salvingen 7. juni samme aar, ved sin fødsel automatisk var den nærmeste arveberettigede. Den politiske hensigt med denne første uddeling var at understrege arveprincippet, og uddeling især til gammeladelige var derfor velbegrundet. Ogsaa Christian VI's fødsel, 30. nov. 1699, markeredes paa denne maade.

Kun adelige kunde erhverve det hvide baand; og med det nye rangbestemte adelsbegreb optræder efterhaanden borgerligt fødte og udenlandske adeligt fødte rangspersoner blandt ridderne. I Dannebrogordenens statutter af 17. okt. 1691³ formuleredes flg. optagelseskriterium: »Maa j denne Orden annammis saadanne Personer, som Ordens Herren enten selv, eller hans forfædre, . . . med Skiold og Vaaben haver benaadede, eller af dennem ere Naturaliserede, og Ordens Herren til tieniste, enten j Krigen eller j andre maader haver saaledes givet deris Tapperhed og troskab tilkiende, at . . .«. Bortset fra, at »med Skiold og Vaaben haver benaadede« maa opfattes som et udtryk for adel i almindelighed, kan det antages, at kongen samtidig tilkendegiver det ønskelige i, at borgerligt fødte rangspersoner løser vaabenbrev; de udenlandske adelsmænd, der traadte i dansk højere tjeneste, var automatisk naturaliserede iflg. DL 1-2-11 og 3-2-2. Rene udlændinge blev i enkelte tilfælde ogsaa optaget. I de nye statutter af 1. dec. 1693⁴ affattedes kriteriet: »Maa i denne Orden annammis saadanne Personer, som til Skiold og Vaaben ere berettigede . . .«. Forudsætningen for

¹ En matrikel er publiceret af Albert Fabritius: Hvide riddere, riddere af Dannebrogordenen 1671-1808, De kongelige danske Ridderordener og Medailler, 1965.

² 2 af de 26 fik ordenen allerede hhv. 2/7 og 25/8 1671 paa grund af bortrejse, cfr. E. C. Werlauff, Om Danebrog og Danebrogordenen, 1872, p. 25.

³ RA, DK, C 39.

⁴ Publiceret i H. F. Grandjean (udg.), De kgl. danske Ridderordener, 1903.

denne affattelse er DL 1–2–11 og vaabenbrevstilbudet, og den reducerede form i forhold til ordlyden 1691 maa opfattes som en parallel til den resignation, hvormed kongen i rangforordningen af 11. febr. 1693 tilkendegav ikke at ville gøre patentudstedelse til nogen betingelse for nydelse af adelige rettigheder.⁵

I hvert fald 10 af de ialt 116 af Christian V udnævnte hvide riddere var borgerligt fødte rangspersoner, hvoraf de 8 havde vaabenbrev; 25 var tyske adelige i dansk tjeneste; lidt over et halvt hundrede tilhørte den gamle adel; en halv snes var nyadlede ved patent efter 1660. Den relative fordeling blandt de ialt 139 af Frederik IV udnævnte hvide riddere tegner nogenlunde det samme billede: i hvert fald 13 var borgerligt fødte rangspersoner, hvoraf de 7 hørte til »vaabenbrevsslægterne«; de tyskadelige rangspersoners antal var 45; den gamle adel repræsenteredes af ca. et halvt hundrede; og der var en halv snes nyadlede.⁶ Det vil ses, at den største samlede gruppe udgøres af de gammeladelige; den næststørste er de tyskadelige embedsmænd. Bortset fra de ganske faa rene udlændinge havde alle riddere danske embeder eller titler.

Naar de tidligere nævnte memorialer af 25. april 1693 foreskrev en særlig heraldisk hjelm for de adelige riddere, var det – paa baggrund af de lige omtalte kriterier – ikke for at skille dem ud fra »betjente af den borgerlige stand«, men for at kunne skelne menig adel som saadan (gammeladelige og rangadelige) fra grever og friherrer. En gennemgang af protokollerne, hvori riddernes vaabner er malet, viser iøvrigt, at de givne forskrifter sjældent er fulgt, da ridderne hver især er mødt med et individuelt forlæg for vaabentegningen.⁷ En del gammeladeliges vaabner har dog imidlertid den paa skak staaende firetrallede hjelm; der er saaledes ikke tale om, at anvendelsen af denne i ridderprotokollerne er tegn paa, at de paagældende ikke regnes for adel.⁸

⁵ »... enten de af Kongerne med Skiold og Vaaben ere benaadede eller ey«.

⁶ Fordelingen paa proveniensgrupper her og i det flg. er foretaget ved hjælp af E. H. Kneschke, Neues allgemeines Deutsches Adels-Lexicon, I-IX, Leipzig 1859–70; Lexicon over Adelige Familier i Danmark, Norge og Hertugdømmene, I-II, 1787; Danmarks Adels Aarbog, 1884f. (DAA); A. Thiset og P. L. Wittrup, Nyt dansk Adelslexikon, 1904 (NDA); Albert Fabritius, Danmarks Riges Adel, 1946 (Fabritius); for de sidste vedk. er oplysningerne korrigeret i overensstemmelse med den i nærværende arbejde fremsatte opfattelse. – Da ikke-tyske udgør en forsvindende del af de fremmedadelige, er hele denne gruppe benævnt tysk adel.

⁷ En del af disse forlæg findes bevarede i Sorø Akademis Bibliotek, Joh. Bülow's manuskriptsaml. 8 c; Bülow var ordenssekretær 1791–93.

⁸ Hvilket er Thisets opfattelse for de borgerligt fødtes vedk., p. 366. Cfr. iøvrigt Sorø Akademis Bibliotek, Joh. Bülow's manuskriptsaml. 82 A 4, G. B. Sporon, Om Rang . . . , 1780erne: »Nu veed jeg, at der staar i Dannebrog Ordenens Statuta af 1693 at den skal

Borgerligt fødte rangspersoner fik ogsaa efter 1730 det hvide baand, og det understreger, at den personlige adel for embedsmænd stadig bestod. Samme aar som det rangbestemte adelsbegreb blev modificeret (1808), udvidede Frederik VI Dannebrogordenen og bestemte, at den kunde tildeles »uden Hensyn til Stand«. ⁹

Elefantordenen er ikke inddraget i undersøgelsen, fordi den i praksis var langt mere eksklusiv; men teoretisk kan den i denne forbindelse sidestilles med Dannebrogordenen, da dens statutter af 1. dec. 1693¹⁰ bl.a. tillader optagelse af mænd, der i forvejen var hvide riddere.

Initiativet til Det kgl. ridderlige Akademi kom egentlig fra en tysk adelsmand, Wiglas von Schindel, men idéen om at indrette et akademi, der kunde tjene som uddannelsessted for embedsmænd, faldt godt i traad med enevældens tanker,¹¹ og efter en kommissionsbehandling i »raadstuen for slottet« blev fundatsen underskrevet 26. sept. 1691.¹² Forbillederne for akademiet skal søges i udlandets akademier for unge adelsmænd, navnlig Wolfenbüttels, der i detaljer tjente som mønster;¹³ i det hjemlige tilfælde fik det imidlertid den drejning, at adgangen stod aaben for en videre kreds. Iflg. fundatsen var der adgang »for alle oc en hver, saavel Vores egne kiere oc tro Undersaatters Børn som fremmedis af hvad Stand de oc vere kunde« og »Alle de som ere komne af fornemme Folck og ellers haver ført et ustraffeligt Lefnet, maa antagis oc annammis i dette Kongl. Academie«; i statutterne af 15. april 1692¹⁴ er dette ændret lidt: » . . . af hvad stand de end monne Være, naar de ickun have en honeste extraction og herkomme«. Sammenlignet med de udenlandske akademier, hvis klientel var strengt adeligt i traditionel forstand, er adgangskriteriet til det hjemlige akademi afgørende præget

gives til Adel. Men dermed er Forordningen af 1679 ikke tilintetgjort: og jeg meener, at man ikke vel kan . . . forklare Ordet Adel . . . om arvelig Adel aleene med Udclukelse af den personlige Adel, som saa høitidelig er af samme Konge erklæret at være af samme Kraft«.

⁹ 28/6 1808, kgl. aabent brev ang. Dannebrogordenens udvidelse.

¹⁰ Publiceret i H. F. Grandjean (udg.), op. cit.

¹¹ Cfr. kommissionsbetænkning okt. 1690, William Norvin (udg.), Aktstykker til Oplysning om det ridderlige Akademi i København 1690–1710, Danske Magazin (her-efter DM) 6. rk. V, 1930, p. 6, og Fr. IVs konfirmation af statutterne 5/4 1701, kap. I § 3, ibidem, p. 182.

¹² J. Boisen Schmidt, Kommissionerne i rådstuen for slottet 1690–1705, HT 11. rk. VI, 1960–62, p. 288. Fundatsen trykt i DM 6. rk. V, pp. 14–18; udkom som forordn.

¹³ William Norvin, Det ridderlige Akademi i København, Historiske Meddelelser om København 2. rk. V, 1931–33, pp. 185–87.

¹⁴ RA, Rentekammeret, 471.2, Det kgl. ridderlige Akademis statutter af 15/4 1692; trykt i DM 6. rk. V, pp. 54–56.

af danske sociale idéer, saadan som de tydeligt kommer til udtryk i privilegier og rangforordninger og den deraf følgende mulighed for mobilitet. I konsekvens heraf var der ogsaa adgang for folk fra den gruppe, der var under social opstigning, altsaa i praksis sønner af borgerligt-fødte mænd i rangen eller af andre forældre, der ønskede, at deres søn skulde gaa embedsvejen. I et af sine testamenter understreger Christian V den frie adgang til akademiet for ungdommen, der skal »medintagisz vden Nagen distingcion i huo deere«;¹⁵ kongen lader endvidere sammenhængen mellem det ridderlige akademi og det enevældige system komme klart til udtryk. Med det særlige danske rangbestemte adelsbegreb som baggrund bliver anvendelsen af betegnelsen »ridderlig« i akademiets navn forstaaelig og fuldt ud akseptabel.

At embedsmandsuddannelsen og en deraf følgende karriere med adelig status er akademiets sigte, fremgaar klart af statutternes ord om, at akademiet er stiftet for »alle og en hver, som haver Lyst enten ved Hoffet, Milicen eller anden civil Charge i sin Tid at employeris«; af samme grund bevilger kongen akademisterne »frj tilgang til Voris Hof« og lover samtidig, at »Vj ville og alle de, som sig udj dette voris Kongl. Academie haver perfectioneret og giort capabel, saa vel de fremmede, som Voris egne Undersaatter, frem for andre til charger j Voris Riger og Lande allernaadigst befordre«. Og at det er det enevældige system, de vordende embedsmænd skal tjene, fremgaar af, at de skal »j alle deris discursur entholde sig fra at criticere over det, som Regieringen angaar, men altid med allerunderdanigste respect og taknemmelighed erindre sig dette Kongl. beneficium, hvorved de, nest Guds bistan, j sin tid kand blive capables, selv at kunde forestaa og betiene anseelige poster derudj til Guds ære, Kongens fornøyelse, Fædernelandets gafn og gode«. I modsætning til universitetet, hvor præsterne uddannedes, og hvis loyalitet man kunde regne med paa grund af den i tiden herskende teokratiske opfattelse af kongemagten, maa akademiet opfattes som en udpræget verdslig læreanstalt, der skulde rekruttere loyale ikke-gejstlige embedsmænd. Der skulde derfor særlig lægges vægt paa »jure publico et privato, Eloquentia, Historia, Politica, Genealogia og Geographia«, ting, som en velorienteret embedsmand kunde faa brug for; dertil kom fremmede sprog og de »Ridderlige exercicer« (ridning, fægtning, dans, anstand o.s.v.). De borgerligtfødtes ambition kildrede man formodentlig med de sidstnævnte discipliner, der helt laa i forlængelse af tankerne om embedsmænds adelige stilling.

¹⁵ Worsaae (udg.), op. cit., p. 59, testamentet af 5/4 1698.

Akademiet blev ophævet i 1710, principielt midlertidigt,¹⁶ men det opstod ikke igen; derimod genoprettedes i midten af det 18. aarh. akademiet i Sorø, der maa regnes for det ridderlige akademis afløser.

Med 176 akademister ialt, hvortil kom 63 »hovmestre«,¹⁷ maa akademiet efter tidens forhold regnes for ret godt frekventeret. Akademisterne opførtes i en særlig matrikel, hvor som regel ogsaa deres vaaben maledes.¹⁸ En opgørelse¹⁹ viser (med udelukkelse af »hovmestrene«), at omkr. et halvt hundrede akademister var sønner af borgerligt fødte embedsmænd; for i hvert fald 11s vedkommende havde deres fædre løst vaabenbrev. En lille halv snes havde borgerlige fædre uden for rangen. 6 havde fædre, der var blevet adlet ved patent efter 1660. Der var en lille snes, der var sønner af udenlandske adelsmænd med dansk embede, mens ca. tredive tilhørte uden for Danmark boende adel, hvilket viser akademiets konkurrencedygtighed over for udlandet. Fra den gamle (menige) adel kom ca. fyrre, hvis fædre for manges vedkommende gjorde stats tjeneste. I det hele taget er sønner af rene godsejere i mindretal. Endelig var 23 (danske) greve- eller friherresønner. Klientellet var altsaa ret broget; hovedvægten laa paa embedsmandssønner. 87 akademister (og 11 »hovmestre«) fik senere danske embeder eller titler (naturligvis en meget unuanceret opsummering).

En undersøgelse af indskrivningerne i de adelige jomfruklostre viser, at ogsaa her satte enevældens adelsbegreb sit tydelige præg. Frøkenklostrene gennemgaaes i det følgende i den kronologiske rækkefølge, hvori de stiftedes.²⁰

Fundatsen for Roskilde adelige Jomfrukloster af 19. marts 1699 giver adgang for døtre, »Hvis Fader enten er eller haver været Geheime

¹⁶ Reskript om akademiets ophævelse af 16/4 1710, trykt i DM 6. rk. V, p. 189.

¹⁷ Norvin, op. cit., p. 193.

¹⁸ RA, Rentekammeret, 471.1 (gl. sign.: Gl. kgl. Saml., 1090, fol.), »Album Regiæ Academiæ«. Vaabnerne bærer alle aabne adelige turnerhjelme; mange skjolde genkendes fra adelsprotokollernes vaabenafbildninger, og den paa skak staaende firetrallede hjelm træffes ogsaa paa vaabner, der tilhører notorisk gammeladelige, hvilket understreger Thisets tidl. omtalte heraldiske fejltagelse, idet han vilde forbeholde denne hjelm alene for de borgerligt fødte.

¹⁹ Paa grundlag af G. L. Wad, Det kongelige Ridderlige Academi Matrikel, PhT 2. rk. I, 1886, der dog følger en anden matrikel, KB, Thott, 1066, fol., »Album Regiæ Academiæ equestris«, som er skrevet, da akademiet ophørte 1710; den har ogsaa malede vaabner.

²⁰ Den Hørningske Stiftelse (fundats 11/3 1697) og Den Thaarupgaardske Stiftelse (fundats 21/1 1698) kom i beg. kun familiemedlemmer tilgode og er derfor ikke medtaget, cfr. Hans de Hofman, Samlinger af Publique og Private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve, som forefindes udi Danmark og Norge, tom. III, 1758, pp. 153, 427.

Raad eller Generals Personer i Kongens Tieneste, Ridder af Kongens begge Ordener, i den Grevelig eller Friherlig Stand af Kongen ophøyet, betient noget af Ober-Chargerne, Conferentz- eller virkelig Etats-Raads Charger, eller været Admiral, Obrist af Garderne eller Artilleriet, Stift-Befalingsmand, Cron-Printzens Marchal, Printzernes Hofmester eller General-Krigs-Commissarius, eller ere af Dansk Adel eller af Kongerne med Adels-Brev benaadet«. ²¹ Den lange opremsning af embeder og titler svarer nøjagtigt til de charger, der er specificeret i de tre første klasser i rangforordningen af 11. febr. 1699; først derefter nævnes den traditionelle adel. Selve ordet »adel« anvendes i den betydning, det havde for samtiden som tidligere omtalt i forbindelse med Danske Lov. Stifterne, de to enker Margarete Ulfeld (Niels Juels) og Berte Skeel (Niels Rosenkrantz's), der baade selv og i deres ægteskaber helt igennem tilhørte den gamle adel, tog konsekvensen af udviklingen og accepterede ogsaa den nye rangbestemte arveadel og greve- og friherrestanden, som kongen havde oprettet. Det er bemærkelsesværdigt, fordi motivet for stifterne til klostrets grundlæggelse uden tvivl var den tilbagegang, som den gamle adel havde oplevet i sidste halvdel af det 17. aarh. Af de i tiden indtil 1808 ²² indskrevne frøkner, ialt 306, tilhørte ca. 45 % den indfødte adel, der var ældre end 1660 (herefter kaldt gammel adel), og ca. 14 % ny adel, hvis arvelige adelskab var hjemlet ved særskilt patent efter 1660 (herefter kaldt nyadel); ca. 36 % havde tyskedelige fædre, der beklædte bestillinger i rangen, og fædrene til de resterende ca. 5 % var borgerligt fødte rangspersoner. ²³ Fundatsen er imidlertid ikke blevet strengt efterlevet, da ikke nær alle mænd i de to sidstnævnte grupper havde charger i de tre højeste rangklasser; men det viser blot, i hvor høj grad rang og adelskab er knyttet sammen i datidens bevidsthed, og at de fremmedadelige i dansk tjeneste virkelig er blevet anset for automatisk naturaliserede. Adgangskriteriets formulering er iøvrigt i sig selv tilstrækkelig til, at man kan fastslaa samtidens accept af det rangbestemte adelsbegreb. Det klart affattede kriterium for klostret i Roskilde kan regnes som vejledende for flere af de nedennævnte frøkenklostre.

I konventionen om Gisselfeld adelige Jomfrukloster, der er af 26. juni og 16. juli 1725, men som hviler paa Chr. Gyldenløves testamen-

²¹ Louis Bobé, Roskilde adelige Jomfrukloster 1699–1899, Roskilde 1899, p. 60.

²² Ved opgørelsen over klosterdamerne og deres proveniens baade her og for de fig. klostre er 1808 valgt som tidsgrænse, fordi rangadelen officielt modificeredes dette aar.

²³ Bobé, op. cit., fortællingen over konventualinder, pp. 3–42.

ter af 19. sept. 1701 og 18. sept. 1702, tillades optagelse af » . . . Jomfruer af Siælland, Jylland, Fyen og Norge, som ere fødte og baarne af Adelige eller Nobilerede Forældre«. ²⁴ Indskrivningerne kunde først begynde efter, at grundlæggerens enke Dorothea Krag var død 1754. I tiden indtil 1808 udnævntes der 31 konventualinder, der fordelte efter proveniens viser, hvordan det ovenciterede adgangskriterium er blevet fortolket. 2 tilhørte gammeladelige slægter og 15 nyadelige, og resten bestod af 8, der var af tysk adel med danske charger, og 6, hvis fædre var borgerligt fødte rangspersoner; ²⁵ næsten halvdelen af de indskrevnes adelsret beroede altsaa klart paa enevældens rangbestemte adelsbegreb.

For det af Karen Brahe 8. nov. 1716 stiftede Odense adelige Jomfrukloster krævede fundatsen, at »De Jomfruer, som i dette Kloster maae indlades og antages, skal være af Danske Adel født, eller de af Adel-Stand i Kongens Riger boe og forblive, og af Kongen ere naturaliserede, saa og de af Kongen med Adels-brev og til Hielm og Skiold at føre, ere benaadede«. ²⁶ Skønt stifterinden selv var af den gamle adel, og hendes motiv til at oprette klostret utvivlsomt var den uddøen og økonomiske tilbagegang, der havde gjort sig gældende blandt de gamle slægter, hvilket ogsaa havde motiveret oprettelsen af klostret i Roskilde, formulerede hun ikke noget snævert adgangskriterium. Der er taget hensyn til udenlandske adelige, der har slaet sig ned i rigerne, i praksis tyske adelsmænd i kongens tjeneste. Den sidste kategori i det citerede stykke af fundatsen omfatter traditionel brevadel; men udtrykkets sidste del kan meget vel tillige gaa paa dem, der havde faaet vaabenbrev. Det eventuelle fortrin, vaabenbrevsmottagernes efterslægt i saa tilfælde kan have haft frem for descendensen af andre embedsmænd med samme adelige status, kan have medvirket til, at vaabenbrevene i det 18. aarh. opfattedes som traditionelle adelspatenter. En opgørelse over de indtil 1808 indskrevne frøkner, ialt 88, tyder herpaa, idet de 5, hvis fædre var borgerligt fødte, netop hørte til »vaabenbrevsslægterne«; 40 nedstammede fra adel ældre end 1660; 27 tilhørte slægter, der var adlet ved patent efter enevældens indførelse; og 11 var af tysk adel, hvis fædre havde danske charger, mens 5 ikke lader sig sikkert placere. ²⁷ Ogsaa i

²⁴ Hofman, op. cit., tom. VII, 1761, p. 531; O. F. C. Rasmussen, Optegnelser om Gisselfeld, Næstved 1868, p. 496.

²⁵ »Klosterbog for Gisselfeld«, arkivet paa Gisselfeld, hvortil jeg ved venlig imødekommenhed fra klostret har haft adgang.

²⁶ Hofman, op. cit., tom. I, 1755, pp. 330–31.

²⁷ Th. Thaulow, Odense adelige Jomfrukloster, PhT 8. rk. IV, 1925; fortegnelsen over

dette tilfælde bekræftes det rangbestemte adelsbegreb af adgangskriteriets praktiske fortolkning.

Det samme gælder Vemmetofte adelige Jomfrukloster, oprettet af prinsesse Sophie Hedvig, Christian Vs datter. Fundatsen af 10. juni 1735 bruger en saa vag formulering som » . . . Adelige Jomfruer . . . «,²⁸ at tidens almindelige begreb maa forudsættes, hvilket tydeligt fremgaar, naar Sophie Hedvig i sit testamente direkte skrev, at fundatsen for Roskilde-klostret skulde være forbillede for Vemmetofte,²⁹ og andetsteds har hun m.h.t., hvem der kunde optages, givet udtryk for, at »von Ahnen will ich nichts wissen«. ³⁰ Dette bekræftes endelig af en konkret opgørelse over klosterfrøknerne. Af de ialt 261 indtil 1808 indskrevne tilhørte ca. 16,5 % de gamle adelslægter, og ca. 36 % nyadlede familier; ca. 41 % havde tyskadelige fædre med rang, og ca. 6,5 % var døtre af borgerligt fødte rangspersoner.³¹ Næsten halvdelen af de indskrevne kan altsaa henføres til rangbestemt adel.

Fundatsen for Støvringgaard Jomfrukloster, stiftet ved testamente af 23. nov. 1735 efter baronesse Christine Fuiren (hvis far var borgerligt født), enke efter vaabenbrevsmotageren Jens Harboe, lagde utvetydigt rangbegrebet til grund for indskrivning, idet der var adgang for jomfruer, »Hvis Forældre der have betient en af de Charger som ere indførte i de fem første Classer af den Kongelige Rang-Forordning . . . «.³² I et tidligere testamente (af 24. juli 1733) havde der været tilføjet »eller og at de ere føde af Adel«, ³³ men i den endelige fundats nævnes kun de fem første rangklasser. Adgangskriteriet for Det Harboeske Enkefrueklosters vedkommende, stiftet samtidig af Christine Fuiren, var ægtemandens rang i en af de fem første klasser.³⁴

Det adelige Stift Vallø, grundlagt 28. nov. 1737 af dronning Sophie Magdalene, fremtræder ene af alle med et meget rigoristisk adgangskriterium, der paa forhaand udelukkede en stor del af den rangbestem-

klosterjomfruer pp. 79–86 bygger paa klostrets regnskabsprotokol og er ikke nødvendigvis fuldstændig.

²⁸ Hofman, op. cit., tom. VIII, 1762, p. 378.

²⁹ Chr. H. Brasch, Vemmetoftes Historie som Herregaard, Slot og Kloster, Tredie Del, 1863, p. 5.

³⁰ Ibidem, p. 7.

³¹ »Wemmetofter Closter Protocol Der Ein Geschriebenen Closter Freuleins«, arkivet paa Vemmetofte, hvortil jeg ved venlig imødekommenhed fra klostret har haft adgang.

³² Hofman, op. cit., tom. II, 1756, p. 406.

³³ Lili Feddersen, Mindeskrift over Geheimeraadinde Christine Harboe født Baronesse Fuiren, 1910, p. 58.

³⁴ Hofman, op. cit., tom. X, 1765, p. 6.

te adel, idet ingen frøkner kunde indskrives, som ikke »vermittelst 16 Ahnen von Vater und Mutter ihre alt-adeliche Geburth erweisen«;³⁵ det er imidlertid ikke overraskende, naar man betænker, at stifterinden var gift netop med den konge, der maa anses for at have ophævet den arvelige rangadel. Med det eksklusive adgangskriterium, hvis udformning uden tvivl skyldes tyske forbilleder,³⁶ og hele det detaljerede ceremoniel, Sophie Magdalene fastsatte for stiftet, falder Vallø klart uden for alt, hvad der paa denne tid var dansk tradition.

At rangadelen imidlertid levede videre, er Estvadgaard Kloster et eksempel paa, idet Frederikke Louise Glud, enke efter Johan Severin Benzons, ved testamente af 4. marts 1745 oprettede dette kloster » . . . til 6 adelige Enke-Fruer og 6 adelige Jomfruer, med mindre jeg selv andre af anden Stand skulle ville udnævne . . . «.³⁷ Baade hendes farfar³⁸ og hendes ægtefælles far³⁹ var vaabenbrevsmodtagere, og medmindre hun selv var overbevist om at være baade adeligt født og gift, havde hun næppe affattet sit testamente som citeret; formelt var ægtefællerne personligt adelige, men de har uden tvivl selv regnet sig for at være af arvelig adel. Indskrivningen begyndte 1754 efter forudgaaende votering blandt de allerede af stifterinden udnævnte 12 første konventualinder; af dem var 5 gammeladelige, 1 nyadelig, 4 tyskadelige, 1 af »vaabenbrevsslægt« og 1 borgerlig.⁴⁰ Selv om man af de bevarede voteringer maa formode, at de har været en formalitet (der er aldrig tilfælde af dissens), fremgaar det af disse og indstillingerne, at man har gjort sig sine tanker; om de proponerede hedder det f.eks., at de er »af dend requirete Stand«, »af dend Stand, som Reglementet udfordrer«, »Stand og tilstand kommer i alle Maader overeens med Testatricis Testamentaliske Desposition« o.lign. Af de 1754–1808 ialt 214 indskrevne tilhørte ca. 9 % den gamle adel, ca. 15 % nyadelen, og ca. 13,5 % tysk adel, hvis fædre eller ægtefæller var i dansk tjeneste, og ca. 62,5 % var døtre af

³⁵ G. L. Wad, *Mindeskraft i Anledning af Halvandethundredaars-Dagen for Oprettelsen af Det adelige Stift Vallø*, 1888, p. 55. Aneproven bortfaldt 1799.

³⁶ Saaledes var 16 adelige aner en betingelse for adgang til det adelige jomfrustift i Altenburg, oprettet 1705, Joh. Chr. Lünig, *Theatrum ceremoniale historico-politicum*, II, Leipzig 1720, p. 339.

³⁷ Hofman, *op. cit.*, tom. IV, 1759, p. 631.

³⁸ Superintendent Søren Glud, vaabenbrev 20/3 1679.

³⁹ Kancellisekretær Hans Benzons, vaabenbrev 15/12 1679.

⁴⁰ »Estvadgaards Closters Indskrivnings Protocoll« 1754–1828, Landsarkivet for Nørrejylland, C 656 A-5. Foruden konventualindernes navne findes voteringerne indført heri, dog kun indtil 1775, men af vedtegningerne ses voteringer at have fundet sted ogsaa efter dette aar.

eller hustruer til borgerligt fødte rangspersoner.⁴¹ En overvældende del af de indskrevne i Estvadgaard tilhørte altsaa den rangbestemte adel.

Ogsaa i hertugdømmerne synes det rangbestemte adelsbegreb at være gjort gældende i de derværende adelige klostre, der ellers helt igennem styredes af det uradelige slesvig-holstenske ridderskab. I 1703 opnaaede saaledes en etatsraad og stiftamtmand Schmid indskrivning af sine døtre i klostret i Preetz for det ordinære indskrivningsbeløb; optagelsen begrundedes med Schmidts høje statsembeder.⁴² Skønt man sikkert med nogen betænkelighed indlod sig paa indskrivning af frøkner uden for ridderskabets kreds, forekom det i flere tilfælde.⁴³

Selv om resultaterne af de ovennævnte opgørelser over indskrevne frøkner viser den rangbestemte adels eksistensevne, maa man ikke glemme, at de konkrete indskrivninger strengt taget kun afspejler nogle faa personers fortolkning af fundatsbestemmelserne, der ikke behøver at være faldet sammen med stifternes; flere eller færre er blevet optaget iflg. forskellige familiers besættelsesret, hvorved bestemte grupper kan være blevet særligt favoriseret, og i Gisselfelds tilfælde begyndte indskrivningerne først længe efter fundatsens givelse. Den paaviste praktiske fortolkning af adgangskriterierne behøver derfor ikke nødvendigvis at have generel gyldighed m.h.t. adelsbegrebet som saadan, selv om det nok tør antages at være tilfældet.⁴⁴ Langt den overvejende del af de i klostrenes matrikler forekommende slægtsnavne træffes allerede i rangregistrene for tiden indtil 1730, og en mindre del af konventualindernes fædre er direkte registreret heri. Maaske forekommer rangadelen, især døtre af borgerligt fødte, i visse tilfælde at være sparsomt repræsenteret i klostrene. Det bør dog understreges, at den relative fordeling af indskrevne frøkner paa de forskellige proveniensgrupper er af mindre betydning, hvorimod selve forekomsten af rangadelige i klostrene er afgørende; desuden var en del klostre i virkeligheden bestemt for den gamle adel.

⁴¹ Opgørelsen er foretaget paa grundlag af de indskrevnes fædrene slægtsnavne; lader man for enkerens vedk. ægtefællens proveniens være afgørende, ændres den relative fordeling imidlertid ikke.

⁴² M. Posselt, *Die Schleswig-Holsteinischen Klöster nach der Reformation*, Itzehoe 1894, p. 115.

⁴³ Dr. Henning von Rumohr, der er klosterprovst for St. Johanniskloster vor Schleswig, har venligt meddelt mig, at han ikke anser en saadan praksis for at have været usædvanlig.

⁴⁴ Paa grund af afhængighed af Thisets adelsbegreb taler Fabritius, p. 58, om »den Vanskelighed ved at skelne mellem dansk og fremmed Adel, der navnlig manifesterede sig ved Klosterindskrivningerne og i de paagældendes egen Bevidsthed«; men »fremmed Adel i Danmark« er en irrelevant kategori, hvis de paagældende var i dansk tjeneste.

Til brug for den tidligere omtalte adelsmatrikel, der paatænkte udarbejdet ved Terkel Klevenfeldt i midten af det 18. aarh., udbad Lenskontoret, som da lededes af J. L. Holstein,⁴⁵ sig i slutningen af 1740rne underretning fra stiftsøvrighederne om de i hvert stift boende adelige, idet man samtidig ønskede oplyst, om de paagældende var eller havde været i kgl. tjeneste. Befalingen talte om »adel« og suggerede saaledes næppe modtagerne til at tænke specielt paa det rangbestemte adelsbegreb.⁴⁶ De 1747–49 indsendte indberetninger var resultatet af mange lokale embedsmænds, først og fremmest præsternes, besvarelse af det stillede spørgsmaal og maa kunne anses for at være udtryk for den almindelige opinion paa denne tid. En gennemgang af disse relationer bekræfter den her fremførte opfattelse, idet det rangbestemte adelsbegreb spontant er løbet adskillige af referenterne i pennen; antallet af eksempler herpaa er saa stort, at det vil være tilstrækkeligt at omtale visse generelle træk.

Udenlandske adelige i dansk tjeneste anføres i indberetningerne paa linie med indfødte adelige slægter, og i de tilfælde, hvor referenten sorterer de paagældende i f.eks. tysk og dansk adel, hvilket Lenskontoret iøvrigt ikke havde bedt om, er det tydeligt, at det kun er for at give oplysning om deres oprindelse, ikke at anfægte deres adelige status. Der kan ikke herske mindste tvivl om, at alle de opregnede af udenlandsk adel, som stod i enevældens tjeneste, har været anset for naturaliserede, som det ogsaa var meningen iflg. Danske Lov.

Det lader sig dernæst fastslaa med fuldstændig sikkerhed, at efterkommere af vaabenbrevsmottagere er blevet anset for at tilhøre arveadelen, og at vaabenbrevne fra Christian Vs tid nu opfattedes som traditionelle adelspatenter; vaabenbrevne (formel C) var, som tidligere paavist, i virkeligheden udtryk for personligt adelskab afledt af rang.

Der er i relationerne talrige eksempler paa de borgerligt fødtes rangadel, selv om enkelte referenter har været i tvivl, om de ogsaa skulde medtage denne kategori, hvilket dog meget vel kan skyldes, at man har ræsonneret, at de centrale myndigheder i forvejen maatte vide besked med, hvem der havde embeder i staten, og det derfor ikke først og fremmest kunde være dem, der spurgtes efter. En indberetning fra Sorø sluttede saaledes: »Af Familier, som er i Rangen, er foruden de oven-

⁴⁵ Cfr. hans »Forslag til en Matricul over den danske Adel 1747«, KB, Ledreborg, 416, fol.

⁴⁶ Fr. Krarup (udg.), *Stiftsrelationer om Adelige i Danmark og Norge indsendte 1747–49 til Terkel Klevenfeldt*, PhT 1. rk. I, 1880, pp. 133–34. Relationerne findes samlede i et særtryk 1886.

anførte Men eftersom ieg veed ikke, om der kand behøves nogen Effterrætning om dem til Lehn-Contoires Rigtighed, saa lader ieg det blive herved, indtil derom gives videre Forklaring«. ⁴⁷ Forinden indsendelsen til kancelliet af materialet for Fyn sorterede stiftamtmanden, Chr. Rantzau (gammeladelig), de borgerligt fødte rangspersoner fra, som nogle af hans referenter havde medtaget, »endskiøndt Lovens pagina 13 art. 11 [d.v.s. DL 1–2–11], item Forordningerne af 11te Februarii 1699, 11 Febr. 1717 og 11 Febr. 1679, kunde give Anledning til under adelige Personer at forstaae tillige dem, som enten betiene nogen Charge i Rangen eller med Caracteerer ere aflagde«. ⁴⁸ En norsk præst gjorde sig tanker, »om derved skal forstaaes allene den gamle danske og norske Adel, eller enhver anden Adels Person enten i Henseende hans Familie eller Charge«, hvorefter han fortsætter: »I Henseende til den første Classe findes her i Proustiet ingen uden Her Stifts Befaldningsmand von Barner . . . Men i Henseende til den anden Classe findes her mange i Christiansand. Her er Deres Höjærværdighed selv, . . .«. ⁴⁹ En anden præst nævner et par officerer, som »præsenterer en adelig Charge, men ingen af dem fød Adel«. ⁵⁰ Stiftamtmanden paa Aggershus skriver om en oberstløjtnant: »Formeener derfor efter den under 11te Febr. 1699 udgangne Forordning at være af Adel«. ⁵¹ En sjællandsk præst skrev: » . . . og endelig de, som regnes lige ved Adel eller Rangs-Personer, . . .«. ⁵² Og saaledes findes der adskillige eksempler paa »adelige Charger«.

Fra sogne, hvor der ingen adelige fandtes, lyder indberetningen f.eks.: » . . . findis ingen adelige Familier eller Adel, . . . som enten ved Fødselen ere adlede eller effter den allernaadigste Forordning om Rangen har nogen adelige Privilegier«, » . . . icke heller Nogen, som enten er fød af adelig Familie eller har adelige Privilegier«. ⁵³ Adskillige præster bruger næsten stereotypet vendingen: » . . . er Ingen af adelig Familie eller som lige ved Adel kand agtes«, ⁵⁴ der maa være hentet fra sproget i Danske Lov, forordninger el. lign., da de mange præster jo ikke kan have konfereret, inden de afsendte deres indberetninger. Andre ven-

⁴⁷ Krarup (udg.), op. cit., PhT 1. rk. III, 1882, p. 180.

⁴⁸ Krarup (udg.), op. cit., PhT 1. rk. V, 1884, p. 177.

⁴⁹ Krarup (udg.), op. cit., PhT 1. rk. II, 1881, p. 58. Højærværdighed er titulaturen for biskopper, som var rangspersoner.

⁵⁰ Ibidem, p. 61.

⁵¹ Ibidem, p. 269.

⁵² Krarup (udg.), op. cit., PhT 1. rk. IV, 1883, p. 305.

⁵³ Krarup (udg.), op. cit., PhT 1. rk. III, 1882, p. 190.

⁵⁴ F.eks. ibidem, p. 193.

dinge af samme art er: »... findes nu ingen boesiddende enten af Adel eller adelige Character«, »... findes ingen fleere Adel eller Parallel Adel«, »... ingen fleere adelige eller Rangs-Personer«. ⁵⁵

Endelig er der eksempler paa relationer, ⁵⁶ hvor borgerligt fødte rangspersoner blot nævnes med navn og charge.

Det fremgaar generelt af indberetningerne, at man stadig forbinder det gamle fødselsaristokrati med selve ordet »adel«, som det tidligere er paavist for det 17. aarh.s vedkommende, hvorfor »adel« ikke lader sig anvende paa alle kategorier, der skal henføres under adelsbegrebet. ⁵⁷ Sammen med den praktiske fortolkning af adgangskriterierne i forb. m. klosterindskrivningerne viser relationerne til Klevenfeldt, ⁵⁸ at Christian VI aldrig har offentliggjort nogen forordning om rangadelens ophævelse eller modificering.

V

NAAR Christian V i indledningen til de borgerlige betjentes privilegier af 1679 motiverer givelsen med, at han har »saasom det oc i andre Riger oc Lande udi alle vel funderede Souveraine Regieringer sædvanligt oc brugeligt er / dennem oc deris posteritet med Naadige Øyen Villet ansee«, og i et af sine testamenter ¹ skriver, at han har »effter andre Høypriselige Kongers og Nationers exempel, eragtet, tienligt og billigt at være, icke at binde bestillinger og Charger til Adelige naissance, blod og byrd«, er det klart, at der har været tale om at følge en tendens i samtiden.

En sammenhæng mellem statsembeder og adelskab træffes i den rigdholdige nobilitetsteoretiske litteratur, der forelægger i det 17. aarh.

Allerede den italienske jurist fra det 14. aarh. Bartolo da Sassoferrato hævder paa romerretlig basis i sin traktat *De dignitatibus*, at nobilitet og embedsværdighed er det samme. ² Samtidig betones dyden (*virtus*)

⁵⁵ Krarup (udg.), op. cit., PhT 1. rk. IV, 1883, pp. 303, 323; V, 1884, p. 185.

⁵⁶ F.eks. Krarup (udg.), op. cit., PhT 1. rk. III, 1882, pp. 187, 188, 191, 194; IV, 1883, pp. 173, 301, 320, 321; V, 1884, p. 182; VI, 1885, pp. 72, 199, 200.

⁵⁷ Ved at gaa ud fra Thisets adelsbegreb maa Fabritius for de til Klevenfeldt indsendte relationers vedkommende nødvendigvis komme til, »at det eneste man med Sikkerhed kan slutte heraf er den højeste Grad af Begrebsforvirring«, HT, p. 660.

⁵⁸ Thiset mente, »at de nævnte Rangforordninger aldeles ingen synlige Spor have sat iblandt det forrige Aarhundredes danske Adel«, DAA 1888, p. XIV.

¹ Worsaae (udg.), op. cit., p. 17, testamentet af 15/4 1683.

² »... nobilitas, illud idem est dignitas, quæ facit quem non esse plebeium ista officia, quæ habent nobilitatem annexam, et dignitatem«, Bartoli a Saxoferrato [1314–1357], *Omnium Juris Interpretum* . . . Tomus Octavus, Venetiis 1590, pp. 46r, 48v.

som en forudsætning for nobiliteten, der ikke nedarves i det uendelige.³ Han understreger endelig adelskabets afhængighed af fyrsten, hvis velvilje kommer til udtryk i tildeling af embedsværdighed;⁴ den adel, der saaledes skylder fyrsten sin eksistens, kaldes »nobilitas politica, seu civilis«, og denne betegnelse anvendes af mange senere teoretikere. Bartolos tanker, der i hans egen tid sikkert var udtryk for et noget abstrakt ideal, vandt udbredelse gennem de mange udgaver af hans værker, der kom i aarhundrederne efter hans død, og de citeredes flittigt forud for og under den absolutistiske epoke, da hans teorier fik naturlig aktualitet.

De citeres f.eks. af den franske jurist André Tiraqueau, der meget stærkt pointerer adelskabets udspring i fyrstemagten og gør opmærksom paa, at fyrsten ikke behøver at adle paa nogen tydelig maade.⁵ Han mener f.eks., at det er tegn paa adelskab, naar en person faar tildelt vaaben af fyrsten.⁶ Samtidig opregner han en række embeder, der adler de paagældende indehavere.⁷

En anden fransk jurist, Charles Loyseau, fastslaar udtrykkeligt som embedsmændenes vigtigste privilegium, at nogle af dem adles gennem deres embeder, og understreger, at det drejer sig om virkeligt adelskab, der indebærer alle fødselsadelens rettigheder.⁸ Yderligere beskrives udførligt, hvorledes visse højere charger placerer indehaverne i ridderklassen, saa de erhverver arveligt adelskab, mens en række mindre embeder medfører personlig adel;⁹ han henviser til forskellige forordninger herom.¹⁰ Under en omtale af, hvor langt embedsadel maa antages at strække

³ »... nobilis est ille, quem nobilitat sua virtus ... aliquis ex filijs se gessit virtuose, retinet nobilitatem, et erit nobilis; ... nobilitas, quæ habetur ex pro genie, non durat ultra pronepotem ...«, ibidem, pp. 46r, 47v.

⁴ »... nobilitas consistit in acceptatione eius, qui dignitatem confert ...«, ibidem, p. 47r.

⁵ »Nec solum is nobilis est quem princeps expresse nobilitat: sed et plerunque tacite, et sine alia expressa nobilitate ...«, Andrea Tiraquelli [ca. 1480–1558], *Commentarii de Nobilitate et Jure Primigeniorum*, Lugduni 1617, p. 48.

⁶ Ibidem.

⁷ »... princeps eum tacite nobilitat, cui consilij munus ... contulit ...« etc., ibidem, p. 51.

⁸ »Or le plus grand et important priuilege qu'ayent les Officiers [embedsmænd], c'est qu'aucuns sont annoblis par leurs Offices, non d'une simple noblesse ... mais d'une vraye Noblesse qui leur attribué par effet toutes les franchises et immunités des Gentilshommes de race ...«, *Les Oeuvres de Maistre Charles Loyseau [1566–1627] ... contenant les cinq livres du droit des Offices ...*, Paris 1666, p. 83.

⁹ Ibidem, pp. 84–85.

¹⁰ En oversigt over saadanne findes i: L. N. H. Chérin, *Abrégé Chronologique d'Edits ... concernant le fait de Noblesse; précédé d'un discours sur l'origine de la Noblesse, ses différentes especes ...*, Paris 1788.

sig, citeres bl.a. en romerretskyndig forfatter, der mener, at de lavere chargers adel kun omfatter børn i første led.¹¹ Loyseau nævner jævnsides hermed, at hvis nobliserende embeder indehaves af tre generationer af samme familie i træk, hjemles der efterslægten arvelig adel.¹² Ved afsked i naade beholder den paagældende sin gennem embede erhvervede adel.¹³ Loyseau hævder, at fyrsten har guddommelig magt til at adle, og at det kan ske enten ved formeligt adelsbrev eller ved overdragelse af embede.¹⁴ Han er dog ikke blind for, at den gamle fødselsadel med sine aner kan synes at indtage en sikrere plads i den almindelige bevidsthed end nyadelen, selv om denne nyder nøjagtigt de samme privilegier.¹⁵ Men han understreger, at de menige fødselsadelige maa vige for kongens borgerligt fødte embedsmænd.¹⁶ Ligesom Bartolo da Sassoferrato hævder Loyseau, at adel udspringer af dyd.¹⁷

Florentin de Thierriat understreger, at »Noblesse Ciuile, ou Politique« af den suveræne fyrste tildeles den, der ikke er adelig ved fødslen, og den skylder fyrsten eller retstilstanden sin anseelse.¹⁸ Med henvisning til privilegier og domskendelser fremhæver han, at udnævnelse til visse nærmere specificerede embeder uden yderligere formaliteter medfører adelskab for de paagældende¹⁹ tillige med deres hustruer og børn, og

¹¹ »... Ioa. Platea ... dit que les moindres n'étendent la Noblesse, qu'aux enfans du premier degré seulement ...«, Loyseau, op. cit., p. 86. Et fransk edikt 1659 hjemler en række embeder »Noblesse transmissible au premier degré«, Chérin, op. cit., p. 132.

¹² »... le pere et l'ayeul ayans esté pourueus d'Offices annoblissans, leur posterité deuiet Noble desormais ...«, Loyseau, op. cit., p. 86. Det er rimeligvis dette patre-et-avo-consulibus-princip, der genfindes i koncepten til de borgerligt fødte betjentes privilegier 1679: »... skulle for dennem deris Hustruer og Børn og Børne Børn nyde alle de privilegier ...«, hvilket imidlertid rettedes til kun at omfatte børn i første led, RA, DK, C 7; dette skyldtes sikkert, at man i Danmark paa det tidspunkt har været betænkelig ved at etablere rangadelen som en magtfaktor fra begyndelsen.

¹³ Loyseau, op. cit., p. 8.

¹⁴ »... la Noblesse ... vient en France de l'annoblissement du Prince, qui est le distributeur ordonné de Dieu de l'honneur solide de ce monde ... il peut faire cét annoblissement en deux façons ... par lettres expresses à cette fin, ou par la collation ... des Offices et ... annoblissantes ...«, ibidem, p. 34.

¹⁵ Ibidem, p. 35. Jfr., at der i danske patentformler, privilegier m.m. gøres saa meget ud af at sammenligne med den gamle adel.

¹⁶ »... ceux qui tiennent les Offices annoblissans, ... doiuent marcher par tout deuant les simples Gentilshommes de race, pource qu'outre qu'ils sont Nobles comme eux, ils ont cela de plus qu'eux, d'estre Officiers du Roy ...«, ibidem, p. 45.

¹⁷ »... la vertu est la cause de la Noblesse, et la Noblesse est l'effet de la vertu«, ibidem, p. 83.

¹⁸ Florentin de Thierriat, *Trois Traictez scavoir, 1. De la Noblesse de Race, 2. De la Noblesse Ciuille, 3. Des Immunités des Ignobles*, Paris 1606, p. 142.

¹⁹ »... il est par ceste concession d'Etat Noble, taisiblement annobly ...«, ibidem, p. 185.

denne form for adling ligestilles med formel nobilitering.²⁰ Endvidere paapeger han ridderordenernes sammenhæng med adelskab i den her nævnte forstand.²¹

Den nobilitetsteoretiske litteratur, der træffes uden for Frankrig, citerer ofte de ovennævnte forfattere; saaledes f.eks. naar Josias Nolden rede-
gør for, hvorledes fyrsten kan adle enten med anvendelse af formaliteter eller uden.²²

Matthias Stephani giver udtryk for de samme tanker,²³ men omtaler samtidig den stærke tyske tradition for at tillægge en adelig anerække værdi.²⁴

Thomas Milles fremhæver den fyrsteskabte adel paa fødselsadelens bekostning.²⁵

Af de ovennævnte eksempler turde det fremgaa, at den danske enevælde i afgørende grad har hentet inspiration fra samtidige europæiske nobilitetsteoretikere. Det skal bemærkes, at der her udelukkende er omtalt forfattere, hvis værker med fuld sikkerhed vides at have befundet sig i den danske konges bibliotek forud for det tidspunkt, hvor det rangbestemte adelsbegreb udformes i Danmark.²⁶

Udstedelsen af rangforordninger er ikke i sig selv noget originalt fænomen i tiden, for ogsaa i andre lande træffer man bestemmelser om rang,²⁷

²⁰ Ibidem, p. 191.

²¹ Ibidem, p. 188.

²² »... nobilitando vel expresse, vel tacite. Expresse, quando vel verbis solemnibus, vel collatione diplomatum voluntatem suam declarat ... Tacite, quando sine creatione solemnium vel collatione diplomatum de sua dignitate participat«, Iosias Nolden, *Qvæstio juris de statu nobilium civili, eorumq. iuribus, privilegiis* ... , Basileæ 1619, caput IV.

²³ Matthias Stephani, *De Nobilitate politica sive civili, ejusque privilegiis* ... , Gryphiswaldi 1613, afsnit 18.

²⁴ Ibidem, afsnit 45.

²⁵ »Contra vulgi opinionem audeam affirmare Nobilitatem Dativam priorem, excellentioremque fuisse Nativam, ... Virtutem non sanguinem nobilitare ...«, Tho. Milles, *Nobilitas politica vel civilis*, Londini 1608, pp. 3, 29.

²⁶ Cfr. kataloger fra Marcus Meiboms, Peder Schumachers og Willum Worms tid, KBs arkiv, E 3^{IV-V}, 61¹⁻², 7, 8^a, 9. Andre betydelige teoretikere er Jean Bacqvêt, der bl. a. nævner adskillige domme, der beviser, »qu'en France il y a plusieurs estats, dignitez et offices, ausquels la noblesse est annexee, qui anoblissent la personne«, *Les Oevvres de Jean Bacqvêt*, Paris 1644, pp. 69-70, og Gilles André de la Roque, *Traité de la Noblesse, de ses différentes especes ... Des Charges et des Privileges qui anoblissent* ... , Paris 1678.

²⁷ Gottorp: 1662 (*Neues Staatsbürgerliches Magazin*, I, Kiel 1832, pp. 899-901), 1681 (Lünig, op.cit., II, pp. 1499-1500), 1711 (*Schleswig-Holstein-Lauenburgische Provinzialberichte*, Altona 1826, pp. 252-53). Sverige: 1672, 1680, 1696, 1714 (Carl Fr. Rothlieb, *Samling af Kongl. Författningar angående Rang*, Sthlm. 1855). Brandenburg / Preussen: 1688, 1705 (Lünig, op. cit., II, pp. 1500-01, 1504-06), 1708, 1713 (*Acta Borussiae, Die Behördenorganisation und die allgemeine Staatsverwaltung Preus-*

der af praktisk-ceremonielle grunde placerer visse statsembeder i en bestemt relativ rækkefølge. De er naturligvis udtryk for et embedshierarki og afspejler forsaavidt derigennem det enevældige system, der fandtes i vedkommende stat, men er i f.eks. tyske stater ikke knyttet sammen med vidtgaaende rettigheder som i Danmark; og det er – i afgjort modsætning til danske forhold – ikke usædvanligt, at fødselsadel som saadan har en høj placering i det paagældende lands rangsystem.

Den russiske rangtabel af 24. jan. (gl. stil) 1722, der er et udtryk for Peter den Stores reformering af hele embedsvæsenet, specificerer adskillige civile, militære og hof-charger i 14 rangklasser.²⁸ En række bestemmelser heri paakalder særlig interesse i denne forbindelse. Fødselsadelen faar kun officiel rang, hvis den betjener charger; alle embedsmænd, indfødte eller fremmede, der befinder sig i eller har befundet sig i en af de 8 første rangklasser, skal med deres ægtefødte børn og efterkommere til evig tid anses for lige med den bedste og ældste adel, selv om de er af lavere byrd og aldrig førhen er blevet forsynet med vaaben af kronede hoveder; de øvrige rangspersoner er personligt adelige. Naar disse principper træffes i forbindelse med den officielle rangskala, er det højst sandsynligt, at det danske system har tjent som forbillede; rangtabellen er blevet til efter, at Peter den Store i 1716 havde besøgt Danmark.²⁹

Skønt de franske teoretikere, der er nævnt ovenfor, næsten alle selv tilhørte »noblesse de robe«³⁰ og derfor paa forhaand maatte se positivt paa de foran omhandlede principper, er det uomtvisteligt, at deres forestillinger bygger paa en konkret virkelighed, hvorimod indholdet af den øvrige litteratur, der omtales, og som udtrykker de samme idéer, i langt højere grad maa antages at have rent teoretisk karakter. Om teoriene var funderede i virkelige forhold, er imidlertid af mindre betydning, naar de betragtes som udgangspunkt for danske enevældige be-

sens, I, Berlin 1894, pp. 411–19). Polen-Sachsen: 1716 (Lünig, op. cit., II, pp. 1509–10). Adskillige tyske stater: 1697–1718 (Lünig, op. cit., II, pp. 1503–23; Joh. Christoph Th. Hellbach, *Meditationes juris proedriae moderni*, Leipzig 1746, pp. 288–92, 459–84).

²⁸ Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii, VI, St. Petersburg 1830, pp. 486–93. Den var i princippet gældende til 1917.

²⁹ »Mit Rangtabelle und Stufenleiter der Orden war die Erwerbung des Adels gekoppelt«, Erik Amburger, *Geschichte der Behördenorganisation Russlands von Peter dem Grossen bis 1917*, Leiden 1966, p. 55; »Das Gesetz war unter starker persönlicher Teilnahme des Czaren sehr gründlich vorbereitet worden . . . Die Grundlage für die Rangordnung bildeten ausländische Muster; erwähnt werden französische, preussische, schwedische und dänische Ranglisten . . . Der Hauptgedanke der Rangtabelle: das Prinzip der persönlichen Leistung«, Reinhard Wittram, *Peter I, Czar und Kaiser*, II, Göttingen 1964, pp. 145–46.

³⁰ Denne betegnelse bruges tilsyneladende sjældent i datiden.

stræbelser. Den franske »noblesse de robe« frembød paa trods af de udviklede teorier i realiteten et broget billede, idet givne privilegier pludselig toges tilbage eller indskrænkedes for maaske at blive sat i kraft igen kort efter.³¹ Inspireret af det principielle mønster skabte Christian V imidlertid den danske enevældes præcist formulerede rangbestemte adelsbegreb ved at knytte det bestaaende kompleks af adelige rettigheder, der tidligere kun tilkom det gamle aristokrati, til en lang række statsembeder, uanset hvem der beklædte dem, og kodificere denne kombination i utvetydige privilegier og forordninger.

Naar man kunde give det rangbestemte adelsbegreb en saa eksakt udformning i Danmark, skyldes det uden tvivl, at enevælden her hvilede paa et formelt grundlag (enevoldsarveregeringsakten, Kongeloven) i modsætning til saa mange andre absolutistisk styrede stater, der formelt vedblev at være stænderssamfund, og hvor derfor de gamle aristokratiske korporationer viste sig i stand til at overleve;³² hvorimod den danske adelsvælde radikalt afløstes af en konsekvent enevælde, der imidlertid udnyttede et historisk betinget begreb ved udformningen af en ny social struktur.

De fremlagte resultater af hele nærværende undersøgelse har skullet bidrage til en forstaaelse af, hvad adel egentlig var i den her omhandlede periode. Det er fremgaaet, hvordan den ældre teori byggede paa et utilstrækkeligt grundlag og ikke viste sig i stand til at give plausible forklaringer paa en række tidstypiske træk, hvorfor dens opfattelse af begrebet adel for denne periodes vedkommende maa forkastes som utilfredsstillende. Ud fra formodningen om, at der maatte bestaa en sammenhæng mellem de fænomener, der kunde iagttages i forbindelse med de eksisterende adelige rettigheder, og det nye enevældige styres behov, har det været muligt at formulere et historisk relevant adelsbegreb for perioden 1660–1730. Et vigtigt resultat af denne nyvurdering i forhold til den ældre opfattelse er, at *det rangbestemte adelsbegreb* i væsentlig grad karakteriserer selve det enevældige system, som det fremtræder i sin første tid. Det har forekommet naturligt at betragte det af Christian V formulerede adelsbegreb i en række praktiske sammenhænge til belys-

³¹ Cfr. Franklin L. Ford, *Robe and Sword*, Cambridge (Massachusetts) 1953 (Harvard Historical Studies LXIV), kap. 4, *The Magistrate as Nobleman*.

³² Sten Carlsson om borgerlige embedsmænd i Sverige: »De ofrälse ståndspersonerna bildade en mera lös och heterogen grupp; den sammanhølls ju inte av några privilegier«, *Bonde – präst – ämbetsman. Svensk ståndscirkulation från 1680 till våra dagar*, Sthlm. 1962, p. 23.

ning af dets eksistens, og da det kunde paavises ogsaa i det 18. aarh. – langt ud over den kronologiske grænse, der ellers er sat her – viser det, hvilken eksistensevne det sociale begreb havde, som den tidlige enevælde skabte. Endvidere har det været muligt at placere det danske adelsbegreb paa baggrund af de europæiske nobilitetsteorier, der forelaa for samtiden. En vidtgaende politisk vurdering har ikke været forsøgt. Hovedformålet med nærværende arbejde har først og fremmest været at udrede formalia. Resultatet heraf maa blive, at den rangbestemte adel er en integrerende del af den sociale struktur under enevælden. Uden kendskab hertil kan man ikke vurdere tidens embedsvæsen og dermed hele administrationens opbygning og udvikling i den første enevældetid.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Adelsbegriff während des älteren Absolutismus

Die Zusammengehörigkeit mit Privilegien und Rang in der Zeit von 1660–1730

Im Jahre 1660 wird in Dänemark der Absolutismus eingeführt. In den darauffolgenden Jahren setzen verschiedene Bemühungen ein, um die Ergebnisse des Staatsumsturzes festzuhalten. Ein charakteristischer Zug bei diesen Bemühungen ist die Umformung und Entwicklung des Adelsbegriffes. Der Adel muss als eine exklusive Gruppe der Gesellschaft definiert werden, in Besitz eines Komplexes von Vorrechten, von den Zeitgenossen selber als adlig aufgefasst und formuliert. Die Epoche 1660–1730 – der ältere Absolutismus – ist in dieser Beziehung ein markanter Zeitabschnitt.

Während der Adelherrschaft 1536–1660 konstituiert sich der Adel durch seine tatsächliche Ausübung von adligen Funktionen und erhält dadurch den Charakter einer organischen Gruppe der Gesellschaft. Nach und nach machen sich jedoch gewisse konservative Tendenzen bemerkbar, und gegen 1660 hin macht der erbliche Geburtsadel eine fast geschlossene Korporation mit weitgehenden politischen Rechten aus. Diese gehen beim Systemwechsel verloren, und in revidierter Gestalt konkretisiert man die übriggebliebenen materiellen Vorrechte in den Adelsprivilegien vom 24. Juni 1661, die fernerhin dem Geburtsadel den Vorrang vor den königlichen Beamten bürgerlicher Herkunft aberkennen.

Der Bedarf des Absolutismus an loyalen Staatsdienern bewirkt, dass die königliche Gewalt dem Adelsbegriff einen neuen, und im Verhältnis zum Absolutismus, sinnvollen Inhalt verleiht. Auf Grund der Rangverordnung vom 25. Mai 1671 mit seiner Aufzählung von einer langen Reihe von staatlichen Ämtern erlässt Christian V. die Privilegien für Beamte von bürgerlicher Geburt vom 11. Februar 1679. Sie erteilen Personen mit spezifiziertem Rang persönliche Adelschaft (einschliesslich Ehefrau und eheliche Kinder des ersten Glieds); die

sogenannten Wappenbriefe werden auf Grund dieser Adelsprivilegien ausgestellt, und die Registrierung in den Adelsprotokollen wird ganz gemäss den traditionellen geformten Adelspatenten vorgenommen. Die Herstellung von Registern über Rangpersonen wird zu gleicher Zeit in der Kanzlei aufgenommen. Diese Register werden 1734 vom gedruckten Hof- und Staatskalender abgelöst. Sonderang war durch individuellen Rangbrief gegen Bezahlung zu erlangen.

Der rangbestimmte Adelsbegriff, der auf längere Sicht die Möglichkeit einer sozialen Mobilität bisher unbekanntem Umfangs öffnete, hinterlässt deutliche Spuren in »Danske Lov« von 1683. Und infolge der Prinzipien des neuen Adelsbegriffes wird hier festgestellt (3–2–2), dass sich eingewanderter Adel die Naturalisation automatisch erwirbt, falls er ranggebundene Chargen erlangt. Der stupende Fall der Zahl der formellen Naturalisationen nach 1683 deutet darauf hin, dass Fremdadlige in dänischem Dienst erbliches Adelsrecht erhalten, andernfalls wäre ohne Zweifel um formelle Naturalisation angesucht worden gemäss den Gepflogenheiten von Beamten bürgerlicher Herkunft, die aus Rücksicht auf ihre Nachkommen ihre persönliche Adelschaft gegen eine erbliche einzutauschen versuchen. Erst das Staatsbürgergesetz von 1776 verursacht einen Anstieg der Zahl der Naturalisationen.

Das klare zeitgenössische Bewusstsein der Provenienz der verschiedenen Adelsgruppen hinterlässt in den sprachlichen Formulierungen deutliche Spuren. Das blosse Wort »Adel« wirkt zu jener Zeit als belastend, es wird unwillkürlich mit der alten Geburtsaristokratie verbunden. Die Masse der Rangadligen bürgerlicher Herkunft wird daher »gleich dem Adel Privilegierte« genannt. Der *Begriff* des Adels enthält also mehr als die zeitgenössische Bezeichnung des Wortes »Adel«.

Eine Untersuchung der Anwendung der heraldischen Rangzeichen bestätigt den rangbestimmten Adelsbegriff, und eine Analyse der vorkommenden Formeln in den Adelsprotokollen nach 1679 führen zum selben Ergebnis.

Mit der Rangverordnung vom 11. Februar 1693 wird der rangbestimmte Adel graduiert, derartig dass Beamte bürgerlicher Herkunft mit Rang innerhalb der drei höchsten Klassen ohne weiteres erblichen Adel besitzen, während die Regeln persönlicher Adelschaft fortfahrend für den Rest der Rangklassen gilt. Eine Analyse über den Rang der Patentempfänger 1693–1730 bestätigt das. Es scheint die Absicht Christians VI. gewesen zu sein, den erblichen Rangadel aufzuheben, ohne dass es doch deutlich zum Ausdruck kommt. Der in »Danske Lov« eingeschriebene persönliche Rangadel bleibt weiterhin bestehen, bis man ihn 1808 einschränkt auf die drei höchsten Rangklassen. Mit dem Grundgesetz von 1849 wird die Adelschaft in öffentlichrechtlichem Verstand abgeschafft.

Nicht nur formelle Betrachtungen bestätigen den rangbestimmten Adelsbegriff. Auch durch verschiedene praktische Verknüpfungen kann seine Existenz nachgewiesen werden. Die Aufnahme in die königliche ritterliche Akademie, gegründet 1691, stand jedermann offen, der die Beamtenausbildung und eine darauf folgende Laufbahn mit adligem Status wünschte; ein bedeutender Teil der Akademisten war bürgerlicher Herkunft. Zu ähnlichen Ergebnissen gelangt man in bezug auf den Rangadel, wenn man die Provenienz der Eingeschriebenen der adligen Jungfernklöster untersucht. In mehreren Fällen tragen die Stiftungsurkunden deutlich Zeichen des Adelsbegriffes der neuen Zeit. Eine Bestandaufnahme der Dannebrog-Ritter weist ebenfalls auf eine Interpretation des Zugehörigkeits-

kriteriums gemäss dem rangbestimmten Adelsbegriff hin. Als lokale Beamte Mitte des 18. Jahrhunderts der Kanzlei eine Eingabe über Adlige in den Stiftern wohnsässig herzustellen hatten, liefen etlichen Referenten der rangbestimmte Adelsbegriff spontan in die Feder.

Die Inspiration für den Adelsbegriff des dänischen Absolutismus ist u. a. in der zeitgenössischen nobilitätstheoretischen Literatur zu suchen. In den Theorien einiger französischer Juristen über »noblesse de robe« findet man ganz auffällig die Prinzipien des Adelsbegriffs, den Christian V. sehr präzise in seinen Rangverordnungen und Privilegien formuliert. Ein Seitenstück dazu war die russische Rangtabelle von 1722; das dänische Rangsystem war wahrscheinlich Vorbild für Zar Peter den Grossen, der 1716 Dänemark besuchte.

Die hier vorgetragene Auffassung vom Adelsbegriff während des älteren Absolutismus als integrierter Teil der sozialen Struktur, die in wesentlichem Masse das absolutistische System an sich charakterisiert, widerspricht der früheren Theorie, wie sie in Abhandlungen und einschlägigen Nachschlagewerken zum Ausdruck kommt. Das gilt vor allem in bezug auf die Auffassung des Adelshistorikers Anders Thiset (gest. 1917), worauf spätere Forscher fast kritiklos gebaut haben. Thiset, dessen Sondergebiet der Adel vor 1660 war, fasste den Adelsbegriff als etwas zu allen Zeiten Unwandelbares auf und betrachtete die Verhältnisse des älteren Absolutismus, nicht aus der Sicht der eigenen Voraussetzungen dieser Epoche, sondern aus der Sicht von Vorstellungen, die in viel älterer Zeit wurzelten. Infolgedessen wurde der Adelsbegriff, den er »Danmarks Adels Aarbog« (1884f.) und »Nyt dansk Adelslexikon« (1904) zugrunde legte, besonders exklusiv; dadurch liegen diese Publikationen der geschichtlichen Wirklichkeit begriffsmässig fern. Seine unhaltbare Ansicht, besonders was den Adel des älteren Absolutismus betrifft, ist in der Abhandlung »Begrebet Dansk Adel, særlig med Hensyn til Kong Christian V's Adels- og Vaabenbreve« (Historisk Tidsskrift 7. Reihe Band II, 1899–1900) zum Ausdruck gekommen. Thiset bestreitet hier jede Zusammengehörigkeit des Rangsystems mit Adelschaft. Nur die alte einheimische Aristokratie und Geschlechter, die durch ein individuelles Patent mit einer von der vorigen Zeit geprägten Formel ausdrücklich nobilitiert oder naturalisiert worden sind, zählt er zum dänischen Adel.

Oversigt

VIKINGERNE I DEN NYERE FORSKNING

AF

INGE SKOVGAARD-PETERSEN

RØDE ORM, den frygtede og festlige, er vikingebegrebets inkarnation. Med navnet forbinder sig »en värld där långskeppen vilade lika litet som vind, vågor och människornas vinningslystnad« som ERIK LÖNNROTH har udtrykt skjaldedigtningens atmosfære¹ – det nordiske modstykke til den vesteuropæiske liturgiske tekst: »De gente fera nos libera Normannica«. Prægtige sværd og smykker og rigt varierede skibsfund fra perioden mellem 800 og 1100 berettiger arkæologerne til at kalde den vikingetiden.

Men betegnelsen bruges om hele epoken af historikere af enhver retning, viking er ikke pars pro toto, men simpelthen lig nordbo i moderne historieskrivning; JOHS. STEENSTRUPS forslag om i stedet at bruge betegnelsen normanner² er kun blevet accepteret af THORKILD RAMSKOU³ – karakteristisk nok en arkæolog. Men samtidig med at ordene viking og vikingetid har fået mere og mere omfattende indhold, er der sket en kraftig reduktion af den betydning der tillægges vikingetogene – de får i stadig mindre grad skylden for de forfaldstendenser man har ment at spore i Vesteuropa i de pågældende århundreder, til gengæld har man fæstnet sig ved den konstruktive indsats nordboerne ydede i Europas historie ved opbygning af nye samfund både i øst og vest. Vikingernes historie omfatter nu til dags meget mere end vikingetogene – højdepunktet er nået med PETER FOOTES og DAVID WILSONS *The Viking Achievement* (1970) der er en fyldig og flydende fremstilling af alle sider af Nordens historie og den nordiske udenrigske virksomhed fra 800 til 1250!⁴

¹ Erik Lönnroth, *Om vikingar, Från svensk medeltid*, 1961, s. 12.

² Johs. Steenstrup, *Normannerne I-IV, 1876-82*.

³ Thorkild Ramskou, *Politikens Danmarkshistorie II*, 1962.

⁴ Blandt mange andre vikingebøger fra det sidste årti: Johs. Brøndsted, *The Vikings*, 1960 (dansk udgave 1961); Holger Arbman, *Vikingarna*, 1961; E. Oxenstierna, *Die Wikinger*, 1959; Ole Klindt-Jensen og David M. Wilson, *Vikingetidens kunst*, 1965; Ole Klindt-Jensen, *Vikingernes verden*, 1969.

Denne forskningsoversigt vil gå den modsatte vej og søge en præcisering af hvad vikingerne var og hvilken betydning de havde i Europas og Nordens historie. Kun nogle af de emner der belyser problemstillingen er taget op, og valget er gjort under hensyn til hvor forskningsdiskussionen i de senere år har været mest perspektivrig, og hvor der ikke i forvejen findes tilfredsstillende oversigter. Først og fremmest er norsk vikingetid skudt i baggrunden fordi der her kan henvises til PER SVEAAS ANDERSENS *Vikingetid og rikssamling*.⁵

Vikingetogene til Vesteuropa, deres baggrund, organisation og følger, er det første emne der tages op. Dernæst redegøres der for diskussionen om den danske bosættelse i England der ligesom studiet af væringerne i Rusland har fremmet vor forståelse for hvad der var vikingernes indsats i det fremmede. Med østvikingen bliver et af hovedemnerne i moderne historieforskning bragt på bane, nemlig om impulsen til den nordiske ekspansion kom fra nyopdagede muligheder for handel med araberne og formidling af varer fra orienten til Vesteuropa. I alle de tre nordiske lande er der fundet handelspladser fra vikingetiden, og skal vi have besked om vikingeekspansionens betydning for den indre udvikling i Norden, må vi studere de kræfter der har gjort sig gældende ved anlægget af disse pladser og deres afløser, kort sagt den ældste byhistorie. Konklusionen er en indkredsning af begrebet viking og et forsøg på at bestemme stadierne i udviklingen fra de spredte strejftog i periodens begyndelse til de organiserede erobringer i dens slutning. Efter at vor viden om vikingerne således er søgt præciseret, følger tilsidst en principiel drøftelse af kildegrundlaget for denne viden, en metodisk karakteristik af vikingetiden som forskningsobjekt.

VIKINGETOGENE. Tjenlig som udgangspunkt er P. H. SAWYERS *The Age of the Vikings* fra 1962 fordi den er et energisk og konsekvent forsøg på at gennemtænke nogle hovedproblemer, uafhængig af fordomme og af fastslåede ideer der ikke er tilstrækkeligt underbyggede. Efter en drøftelse af de arkæologiske og skriftlige kilders bærekraft i almindelighed slår Sawyer fast at vikingernes betydning både som ransmænd og nybyggere har været stærkt overvurderet, først og fremmest på grund af de skriftlige kilders ensidighed. Nordboerne var ikke værre røvere end vesteuropæerne selv, men de angreb kirker og klostre som kristne angribere lod i fred, og da det væsentlig var munke og andre gejstlige der noterede tidens begivenheder ned, fik vikingerne en dårlig presse. Den angelsaksiske krønike har ganske vist en mindre udpræget gejstlig karakter, men også den har tendens: det kan ikke være begrundet i vikingernes

⁵ Per Sveas Andersen, *Vikingetid og rikssamling*, Norsk lektorlags faglig-pedagogiske skrifter, 1969. For sent er jeg blevet opmærksom på Göran Behre, *Svenska rikets uppkomst, Serien Veta kunna, Historiska miljöer och problem*, 1968.

faktiske ødelæggelser at krøniken næsten udelukkende beskæftiger sig med de nordiske angreb i perioden 865–96, mener Sawyer, for i 896 konstaterer forfatteren netop at de fremmede såmænd ikke havde gjort så megen skade som englænderne selv voldte hinanden under deres indbyrdes fejder. Den stadige kredsen om kampene med vikingerne er snarere et udtryk for at kronikøren har stået Wessex-kongehuset nær, delt dets synspunkter, ja, gennem stofudvalget har fået krøniken til at virke som en indirekte propaganda for Alfred den Store. Også under den anden angrebsperiode på England, fra 991 til 1014, indtager vikingerne en dominerende plads i Den angelsaksiske krønike, men med den danske erobring af England in mente kan det bedre sagligt begrundes, og her er der i hvert fald ikke nogen kongevenlighed, tværtimod, Aethelred »den rådvilde« og hans stormænd får hele ansvaret for sammenbruddet.

Kildernes tendens maner til forsigtighed med at acceptere de talstørrelser de angiver for vikingehærene, og Sawyer hævder at vikingeskibets kapacitet udelukker at særlig store skarer er sejlet over Vesterhavet. Gokstadskibet kunne kun rumme 32 mand, og det var vanskeligt at bygge større skibe når kølen skulle være i eet stykke, et problem endnu kong Sverre skal have kæmpet med. Hvis der desuden skulle føres heste med, hvilket ifølge krøniken skete i 892, eller når man ville have familien med for at bosætte sig i det fremmede, blev antallet af kampdygtige mænd yderligere reduceret. Nogen bosættelse fandt sted, indrømmer Sawyer, men langt fra så kompakt et dansk og norsk landnam som man har taget de nordiske stednavne i England til indtægt for – de vidner i det højeste om at enkelte dominerende nordboer har givet navne til landsbyer hvis beboere iøvrigt var englændere, ja, mange af dem kan være givet af englændere i efterligning af nordisk navneskik. Ikke desto mindre betragter Sawyer dog jordhunger som den vigtigste drivkraft bag vikingetogene, men tilkender også nordboerne stor betydning for periodens handelsliv, især i Østeuropa.

Når Sawyers resultater ofte virker urimelige, skyldes det at han tillægger sit kildemateriale for stor repræsentativitet og tolker det for ensidigt. Selv om der aldrig var gjort andre skibsfund end Gokstad, kunne man ikke regne det for vikingeskibet til alle formål, og de små flåder Den angelsaksiske krønike nævner – og det er vel at mærke kun de små Sawyer accepterer – behøver heller ikke at have været den eneste kommunikation mellem Danmark og England. Trelleborgene kan ifølge Sawyers opfattelse stamme fra et hvilket som helst tidspunkt i tiden fra 950 til 1050, men han henlægger dem til Knud den Stores tid på et helt vilkårligt grundlag. Mest ensidig virker hans bortforklaring af det vidnesbyrd om nordisk bosættelse som stednavnene afgiver.⁶

⁶ P. H. Sawyer, *The Age of the Vikings*, 1962. En ny udgave er af forlaget Edward Arnold annonceret til 14. oktober 1971 med følgende oplysninger: »The author includes

Må man end på en række punkter tage afstand fra Sawyers brug af kilderne, kan det ikke nægtes at han har peget på en række problemer som må undersøges hvis man vil opnå sikrere viden om vikingerne og deres virke. Vi kan ikke beregne vikingehærenes størrelse ud fra årbøgernes tilfældige oplysninger eller fra de fundne skibes kapacitet, men skibene kan belyse nordboernes muligheder for transport og krigsførelse til søs, og et nærmere studium af ekspansionens årsager er en forudsætning for forståelse af dens forskelligartede karakter i de egne og på de tidspunkter den fandt sted.

Kildematerialet til skibsbygningskunsten før vikingetiden er spinkelt. Men sammenligner man den store båd fra 4. årh. der er fundet i Nydam mose på Sundeved med de norske skibe fra 9. årh., noterer man et afgørende fremskridt: vikingeskibene har mast og køl. Hvornår disse forbedringer er indført, er usikkert. På gotlandske billedsten fra 7. årh. er der billeder af sejlskibe, men som JOHANNES BRØNDSTED har sagt er sejlene så små og forsigtige at man får det indtryk: her begynder sejlet!⁷ At roning ikke dermed har tabt sin betydning, er dog givet. Som jeg senere skal vende tilbage til har den svenske retshistoriker GÖSTA HASSELBERG påvist at de ældste nordiske søfartsregler, hvadenten de gjaldt handelsfærd eller krigstogt, opererer med en organisation der passer til et åredrevet skib der havde stor besætning i forhold til lastrummet og som skulle drives frem ved alle de ombordværendes anstrengelser.⁸ Det er dog muligt at reglerne oprindeligt gjaldt farten på den østlige del af Østersøen, hvorimod alle de egentlig skibsfund er gjort i områder der lå nærmere det åbne hav mod vest. En samtidig skildring af en sejlads har vi i den beretning om forholdene i Norden som Othere fra Hålogaland af lagde for kong Alfred af England og som blev optaget i den geografiske del af sidstnævntes oversættelse af Orosius' verdenshistorie. Der fortælles her om en rejse fra Othere's hjemstavn via Nordkap ned i Hvidehavet: hver gang kursen skifter må man ligge og vente på vind.⁹ Det tyder på at i hvert fald Othere og hans mænd har været afhængige af sejlene og ikke har kunnet manøvrere særlig meget med dem. Muligvis er der her sket fremskridt i løbet af det århundrede der ligger mellem de norske skibe og dem der er fundet ved Skuldelev i Roskildefjorden. I forenden af vrug 1 i det danske fund er der nemlig anbragt en klamp der tolkes som en anordning til indstilling af sejlet til krydsning mod vinden.¹⁰

new material on the Viking ships and coin hoards. He makes some important changes in the discussion of the armies that attacked Ethelred's England and provides a greatly improved reconstruction of Danish colonization«.

⁷ Politikens Danmarkshistorie I, s. 501.

⁸ Se neden for side 692.

⁹ King Alfred's Orosius, ed. H. Sweet, Early English Text Society vol. 79, London 1883, s. 14.

¹⁰ Olaf Olsen og Ole Crumlin-Pedersen, Fem vikingskibe fra Roskilde Fjord, 1969,

Skuldelevsfundets vigtigste bidrag til vor viden om vikingetidens skibe har imidlertid bestået i at fremvise eksempler på handelsskibstyper, både et lille der i givet fald har kunnet transporteres over land, og et der er så rummeligt og solidt at det har kunnet tjene til sejlads med stor ladning over åbent hav – som de »knarrer« der ifølge sagaerne førte Erik den Røde med husstand og besætning til Grønland, netop på samme tid som Skuldelevskibene må være bygget. Det har vistnok hidtil været den almindelige opfattelse at denne skibstype og disse transportmuligheder hørte vikingetidens slutfase til. Sawyer mener at man i 9. årh. kun sejlede med luksusvarer i små kvantiteter der kunne lastes i skibe af Gokstad-typen.¹¹ Men for nylig har en af vore førende skibsarkæologer, OLE CRUMLIN-PEDERSEN fremført at Äskekärr-skibet, et svensk fund der dateres så tidligt som til ca. 800, har samme midtskibskonstruktion som »knarren« i det danske fund¹² – i så fald har man altså allerede ved vikingetidens begyndelse rådet over skibe der var egnede til handel med mere pladskrævende varer.

At der har været brug for sådanne skibstyper, fremgår af den kolonisation fra Norden der kan påvises at have fundet sted på Shetland og Orkney allerede i det 8. årh., på Færøerne og Island, i England og Normandiet i løbet af 9. årh. og på Grønland omkring årtusindskiftet. I lyset af denne emigration er det rimeligt at anse jordhunger for en af de vigtigste drivkræfter bag den nordiske ekspansion. Det mest konsekvente eksempel på denne opfattelse er ANDREAS HOLMSENS fremstilling af vikingetiden i hans Norges historie. Det påvises her at vikingetidsnavne på -stad og -setr markerer en tydelig bebyggelsesudvidelse i de østnorske dalstrøg, medens der ikke er så mange i Vestlandets fjord- og kystegne. Her må ekspansionen have benyttet havets muligheder: fiskeriet, handelen langs kysten og den søværts udvandring.¹³ Også i Danmark og Sverige røber stednavnene en accelereret udvidelse af det bebyggede areal i denne tid – efterleddet torp der er en udpræget vikingetidsnavnetype er det hyppigst forekommende i danske landsbynavne. Derimod er der hverken her eller i Sverige noteret lokale forskelle som i Norge; det er derfor ikke muligt at sige fra hvilke dele af landet Danelagens kolonister kom. Der er dog ingen tvivl om at der var danskere såvel som nordmænd blandt nybyggerne i England, derimod er der intet der tyder på nogen omfattende kolonisa-

s. 120. Om vikingeskibe iøvrigt: A. W. Brøgger & H. Shetelig, *Vikingskipene. Deres forgjengere og etterfølgere*, 1950; Olaf Olsen og Ole Crumlin-Pedersen, *The Skuldelev Ships*, *Acta Archaeologica XXXVIII*, 1967; Ole Crumlin-Pedersen og Arne Emil Christensen jr., *Skibstyper*, *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder XV*, 1970.

¹¹ Sawyer, op. cit., s. 66–82.

¹² Ole Crumlin-Pedersen, *Skibstyper*, KLN M XV.

¹³ Andreas Holmsen, *Norges historie til 1660*, 3. utg. 1961. Ifølge Jørn Sandnes, *Trøndelagens eldste politiske historie*, norsk *Historisk Tidsskrift* 46, 1967, er bebyggelsesudvidelsen her sket før vikingetiden.

tion fra Sverige i vikingetiden – her menes ekspansionen først og fremmest at have handelsinteresser som forudsætning.

Som jeg senere skal vende tilbage til er den svenske handelsvirksomhed i Rusland vel dokumenteret, men der er fortalere, mest energisk AKSEL E. CHRISTENSEN, for at også nordboernes angreb på Vesteuropa var udløbere af deres egentlige interesser der var merkantile.¹⁴ Til støtte for teorien fremføres skildringen af det første vikingeoverfald, nemlig angrebet på Dorchester i 789 som den gives i en redaktion af Den angelsaksiske krønike. Det berettes her at den lokale reeve red de fremmede i møde i den tanke at de var handelsmænd snarere end fjender, men med sin død måtte bøde for sin fejltagelse. Redaktionen er Æthelweards krønike fra 10. årh. som har mange træk der tyder på at den bygger på en version der er ældre end de nu bevarede håndskrifers arketype, men netop den omtalte passus kan være en senere opstået teori, dannet under indtryk af de store vikingetog i 9. årh. til forklaring på at reeve'n vovede sig ind i løvens gab. Imidlertid er dette kildesteds værdi ikke særligt betydningsfuldt for problemet om vikingernes handelsinteresser, det må behandles – og er behandlet – i en større sammenhæng.

Den gamle forklaring på udvandringen fra Norden i vikingetiden var hverken befolkningsoverskud, jordhunger eller handel, men politik. Det var et vigtigt led i det ideologiske grundlag for den islandske fristat at landnamsmændene havde forladt deres norske fædreland for at gøre sig fri af Harald Hårfagers tyranni efter at han ved slaget i Havs fjord havde opnået eneherre-dømmet i Norge. Imidlertid har HALVDAN KOHT anfægtet den tidlige datering af Harald Hårfagers regering og argumenteret for at slaget ved Havs fjord først blev udkæmpet i slutningen af 800-tallet,¹⁵ og herved bliver forbindelsen mellem rigssamlingen i Norge og udvandringen til Island meget tvivlsom. ÓLAFIA EINARSDÓTTIR er rykket de gamle islandske kronologer til undsætning,¹⁶ men som fremført af JÓN JÓHANNESSON kan der også i kilderne, især Landnámabók, konstateres flere anledninger til udvandring end Haralds »ofríki«; Jóhannesson henviser til bebyggelsesudviklingen i Norge som den egentlige forklaring.¹⁷

¹⁴ Aksel E. Christensen, Vikingetidens Danmark, 1969, s. 127f. og s. 185f. Et opgør med teorien om at det før hanseaterne var friserne der dominerede handelen i Norden findes i samme forfatters Birka uden friser, Handels- og Søfartsmuseets årbog 1966.

¹⁵ Halvdan Koht, Um eit nytt grunnlag for tidrekninga i den elste historia vår, Innhogg og utsyn, 1921, genoptrykt i Rikssamling og kristendom, Norske historikere i utvalg I ved Andreas Holmsen og Jarle Simensen, 1967, s. 88–106.

¹⁶ Ólafía Einarisdóttir, Studier i kronologisk metode i tidlig islandsk historieskrivning, 1964.

¹⁷ Jón Jóhannesson, Islands historie i mellomalderen. Fristatstida, oversatt av Hallvard Magerøy, 1969, s. 24f. Der erindres her om at en del af udvandringen fra Norge til Island gik over Irland hvilket kan forklare det keltiske indslag der den dag i dag gør sig gældende i den islandske befolknings antropologi.

En lignende personificering af begivenhedsforløbet gør sig gældende i kilderne til nordboernes aktivitet i Vesteuropa der endda undertiden skildres som udslag af en bevidst politik. I irske annaler opererede den Olaf der i 853 angreb Irland i forståelse med sin far, kongen af Norge,¹⁸ og de danske vikingetog til Karolingerriget sættes i de frankiske årbøger i forbindelse med kongemagten i Danmark på forskellig måde: enten er det den tabende part af de to grene af herskerslægten som i hele 9. årh. strides om kongemagten der drager i viking, eller også bliver den regerende konge af de karolingiske herskere draget til ansvar for angrebene op ad de franske floder hvilket den danske konge afviser eller går ind på, sandsynligvis mere som det er politisk opportunt end som han har virkelig meddelagtighed i togterne. Navne som Gudfred, Sigfred og Halfdan går igen både blandt de hjemlige konger og blandt vikingehøvdinge; i enkelte tilfælde er det muligt at foretage en identifikation, for eksempel er den Sigfred der står i spidsen for angrebet på Paris i 885 rimeligvis den samme der nævnes som konge i Danmark i 873,¹⁹ men når den ene årbog siger at Paris' belejrer blev dræbt i Frisland i 887, den anden at han faldt i slaget ved Löwen i 891, og man intet ved om hans danske kongemagt efter 873, for resten heller ikke hvor meget af landet den omfattede før – ja, så bliver man tilbøjelig til at tro at man selv i de regeringskredse som årbogsforfatterne tilhører har været meget mangelfuldt underrettet om vikingerne og deres forhold til hjemlandet. De oplysninger om fjenden man modtog i Vesteuropa blev fortolket og udnyttet i lyset af ens eget politiske system, og endelig dannede der sig hurtigt en rig tradition omkring de frygtede normanner der gør det vanskeligt at vurdere deres faktiske betydning.

¹⁸ *Annals of Ulster I–II*, ed. W. H. Hennessy, 1883–93. De irske annaler er dårligt overleverede og vanskelige at fortolke, se Sawyer, op. cit. og P. Walsh, *The Dating of the Irish Annals*, *Irish Historical Studies II*, 1941 samt *The Four Masters and their Work*, 1944.

¹⁹ *Vikingerne i Paris*. Beretninger fra 9. årh. oversat og forklaret af Niels Skyum-Nielsen, Selskabet til historiske kildekrifters oversættelse, 1967. Hos Saxo og i sagalitteraturen berettes om den danske konge Regner Lodbrog der som en vældig viking oplevede fantastiske æventyr indtil han blev taget til fange af den engelske konge, Ælla, der lod ham lide en frygtelig død i ormegården. Regners sønner hævnedes faderen ved at pine hans banemand til døde. Det historiske grundlag for denne roman må anses for spinkelt. Kildeforholdet er ikke fuldt udredt, men følgende hypotese er opstillet om historiens tilblivelse: Kong Edmund af East Anglia blev i 870 martret til døde af en flok vikinger der i det 10. årh.s engelske litteratur kaldes Lodbrogsønnerne. Fra sønnernes handling kan der være sluttet tilbage til faderens død, medens Regner-skikkelsen kan være en kombination af den danske konge Reginfridus som faldt i 814 og vikingen Reginherus eller Regnerus som efter at have plyndret mange kirker og klostre bukkede under for en pest i 845. Professor Lukman har i et foredrag fremdraget detailoverensstemmelsen mellem de æventyr der berettes om Regner Lodbrog og de franske mirakelhistorier om hvordan klostrenes skytshelgener slog Regners angreb tilbage og tilsidst straffede ham med en sygdom der fik hans mave til at briste og indvoldene til at vælte ud!

I flere moderne studier er der gjort forsøg på at rydde op i overleveringen, Sawyer har som nævnt undersøgt togene til England, den tyske historiker HARTMUT HARTHAUSEN har sammenlignet angrebene op ad Elben i 880 og 994,²⁰ og den belgiske forsker ALBERT D'HAENENS har skildret »det rene vikingetog« uden merkantile og koloniasatoriske bimoenter, nemlig en række angreb under kongeætlingen Godfreds ledelse der i årene mellem 879 og 892 rettedes mod egnen mellem Somme og Escaut.²¹ Kildematerialet er næsten udelukkende skriftligt idet der ikke er gjort mange fund og ikke foretaget systematiske udgravninger. D'Haenens har derfor koncentreret sig om en minutiøs kildekritisk analyse og konkluderer at på grundlag af det primære materiale har vikingerne været »moins sanguinaires, moins nombreux, moins dévastateurs« end almindeligt antaget. Kilderne tillader en iagttagelse af togtets udvikling fra spredt plyndring til afkrævning af tribut, hvilket igen fordrede oprettelse af lejre med magasiner til det indkomne gods. Herfra foretoges der om vinteren strejftog der efterhånden nåede langt ind i landet idet der rekvireredes heste fra hjemlandet. Modforholdsreglerne bestod foruden i underkastelse og tributbetaling i flugt – det var især klosterbeboerne der kunne udnytte den mulighed – og i organiseret forsvar. Enkelte slag, i reglen til nordboernes ulykke, blev udkæmpet under fyrstelige personers ledelse, men i det lange løb var det mest effektive værn lokale tilflugtsborge. Til langvarige belejringer havde vikingerne ikke ressourcer. Karakteristisk nok var det ikke kong Arnulfs berømte sejr ved Löwen i 891, men en hungersnød året efter der endelig forjog røverne. Når de senere fik skylden for så store ødelæggelser, var det fordi også andre benyttede sig af de kaotiske forhold, især af flugten fra klostrene, og at senere retsstridigheder om disse ejendomme og relikvier altid henviste til normanernes plyndringer.²²

D'Haenens' nærstudium påkalder ikke mindst interesse ved at illustrere vikingernes militære taktik der væsentlig bestod i med smidighed og hurtighed at udnytte de chancer situationen bød. Sammenhold og indre disciplin fremgår også af det årelange togt, men her rejser sig det spørgsmål om ikke de vesteuropæiske krøniker har forenklet billedet ved at fremstille vikingerne som en samlet skare, Hæren, Den store hær. I krønikeforfatterens øjne var normannerne fjenden hvis bevægelser man ængstelig fulgte, også når de opererede på den anden side af Kanalen. Der er

²⁰ Hartmut Harthausen, Die Normanneneinfälle im Elb- und Wesermündungsgebiet mit besonderer Berücksichtigung der Schlacht von 880, Quellen und Darstellungen zur Geschichte Niedersachsens, 1966. Her hævdes at angrebet i 880 blev anført af den danske konge Sigfred, men det afvises at togtet blev ført direkte fra Danmark. Jvf. nedenfor s. 706.

²¹ Albert D'Haenens, Les invasions normandes en Belgique au IXe siècle, 1967.

²² D'Haenens, op. cit., s. 164f.

heller ikke tvivl om at store skarer har været samlede under angrebene på Paris i 885–86 og på England i 892. Men går man kilderne efter i enkelt-heder, møder man ofte indbyrdes uafhængige bander betegnet ved deres høvdings navn, og forestillingen om deres koordinerede virksomhed kan meget vel være fremkaldt af, at de forskellige vikingetropper udnyttede den samme gunstige situation, f. eks. indre stridigheder eller anden svækkelse i de vestlige riger, en baggrund for vikingetogene som allerede JOHANNES STEENSTRUP havde øje for.²³ Lederne er ifølge kilderne ofte slægtninge af nordiske konger; påstanden er nok ikke lige sandfærdig i alle tilfælde, men selv hvor den kan underbygges er der ingen tegn på at de og deres folk havde andet end en løs og tilfældig forbindelse med hjemlandet.

Alligevel kunne denne kortsigtede virksomhed undertiden få varigere følger når lokale magthavere overlod udsatte områder til en vikingehøvding for at han kunne forsvare dem mod sine kolleger. Således forklarer man tilblivelsen af hertugdømmet Normandiet, selv om man kun har få år belyst i en proces der sandsynligvis strakte sig over det meste af 10. årh.s første halvdel.²⁴ En væsentlig støtte til den her fremførte opfattelse findes i J. A. DES GAUTRIES's studier over de nordiske personnavne i Normandiet fra perioden 911–1066. Det fremgår af disse, at erobrerhæren har været af blandet nordisk herkomst. De fleste har særdanske navne, kun få har norske, men til dem hører efter gammel tradition selve anføreren Rollo, og der er adskillige med anglo-skandinaviske navne, d.v.s. nordiske navne der kun kendes fra engelske kilder. Nogle af disse kan have været brugt i Norden uden at det fremgår af det sparsomme hjemlige kildemateriale, men det er vel ikke urimeligt med Des Gautries at slutte at en del af personerne stammede fra de nordiske bosættelsesområder i England.²⁵ Denne brogede forsamling har givet navne til en række lokaliteter i Normandiet, men har i øvrigt ikke efterladt sig mange spor, fordi deltagerne var for få til at opretholde deres sprog og kulturelle særpræg. I løbet af et par generationer blev normannerne fransk-mænd. Anderledes i England.

DANELAGEN. I sin disputats om Danelagen fra 1882 fremhævede JOHANNES STEENSTRUP de mange skandinaviske træk i nordengelsk retsliv, og blandt engelske historikere i forrige århundrede var der udbredt enighed

²³ Johs. Steenstrup, *Vikingetogene mod Vest i det 9. Århundrede, 1878* (Normannerne II).

²⁴ J. Steenstrup, *Normandiets Historie under de syv første Hertuger, 911–1066*, Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskabs Skrifter. Historisk og filosofisk Afdeling, 7. rk. V, 1, 1925.

²⁵ Jean Adigard Des Gautries, *Les Noms de Personnes Scandinaves en Normandie de 911 à 1066*, *Nomina Germanica*. Arkiv för germansk namnforskning utgivet av Jöran Sahlgren 11, 1954.

om, at vikingerne ikke blot havde spillet en øjeblikkelig militær og politisk rolle på den engelske scene, men at de havde stor betydning for den retslige og sociale udvikling i England langt ned i tiden.²⁶

Klassikeren i den nyere forskning er F. M. STENTONS afhandling *The Danes in England* fra 1927. Den munder ud i en konstatering af, at danskerne i de nordøstlige egne af England udgjorde en gruppe der adskilte sig fra omgivelserne i sprog, religion samt i sociale og retslige forhold. I løbet af første halvdel af 10. årh. anerkendte de den engelske konge som deres herre, men som det fremgår af Edgars love fra 960erne var hans indflydelse over dem meget begrænset.²⁷

Stentons udgangspunkt var den angelsaksiske krønikes meddelelse om, at vikingehøvdingene uddelte jord til deres folk i Northumbria i 876, i Mercia i 877 og i East Anglia i 880. At dette førte til egentlig kolonisation kunne slutes af de mange danske stednavne på -by, -torp og -toft i netop disse egne; dog gjorde han opmærksom på at mange forskellige situationer kunne skjule sig bag et dansk landsbynavn, og at adskillige træk tydede på at engelsk bebyggelse fra før invasionen havde levet videre. Da han i personnavnestoffet i Domesday Book ikke alene fandt mange nordiske mandsnavne, men også kvindenavne, og da der kunne påvises et betydningsfuldt skandinavisk element i det middelalderengelske ordforråd, drog han den slutning at vikingehæren var blevet suppleret med kvinder og andre civilpersoner fra hjemlandet, en kolonisation bag den sejrende hærers skjold, som han senere har udtrykt det.²⁸

Bosættelsens militære karakter var Stenton dog ikke i tvivl om: Endnu 100 år efter de første jorduddelinger omtaltes de danske indbyggere i England som the army, stednavnene har ofte et personnavn som forled, en afspejling af det militære førerskab, og i den for Danelagen karakteristiske inddeling i wapentakes fandt han et minde om hærforbuds primitiv mødeform. Endelig var der den mærkelige Danelags-institution soke, der efter Stentons teori bestod i en gruppe frie mænds personlige tilknytning til en herre, hvis eneste krav på dem udover visse tjenesteydelser og afgifter var at de søgte hans domstol. Udvalget af mænd synes ikke at have været geografisk afgrænset, og Stenton mente derfor at dette

²⁶ J. Steenstrup, Danelagen, 1882 (Normannerne IV). Engelske tilhængere af teorien: F. Seebohm, *The English Village Community*, 1883, s. 85f. og P. Vinogradoff, *English Society in the Eleventh Century*, 1908, s. 417.

²⁷ F. M. Stenton, *The Danes in England*, *Proceedings of the British Academy*, vol. XIII, 1927. Genoptrykt i: *Preparatory to Anglo-Saxon England. Being the collected papers of Frank Merry Stenton*, edited by Doris Mary Stenton, 1970, s. 136–65. Blandt de af Stentons afhandlinger der ikke er optaget heri bør især nævnes: *Types of Manorial Structure in the Northern Danelaw*, *Oxford Studies in Social and Legal History*, vol. II, 1910, s. 3–96 samt det i note 29 nævnte værk.

²⁸ F. M. Stenton, *Anglo-Saxon England*, *Oxford History of England*, 1943, *The Danelaw*, s. 495–518.

soke var en reminiscens af den militære organisation i vikingehæren. At »socemanni« som sådanne fribønder benævnes i Domesday Book var efterkommere af invasionshærens »rank and file« blev efter Stentons opfattelse sandsynliggjort af den statistiske overensstemmelse i udbredelsen af henholdsvis danske stednavne og socemanni i den nordlige del af Danelagen samt i East Anglia, hvor denne sociale gruppe dog benævnes *liberi homines*. En militær overklasse ville, også selv om den ikke havde været talstærk, have kunnet opretholde en fra det øvrige England afvigende retstilstand, så de mange skandinaviske træk i Danelagens retsliv regnede han ikke for bevis på en omfattende bosættelse, den byggede han på stednavnene og de sproglige argumenter, men i øvrigt fandt han spor af nordboernes aktivitet på mange felter, f. eks. også i handel og bydannelse i forbindelse med de befæstede borge som både vikingerne og deres modstandere opførte, en tanke som H. R. LOYN har ført videre og udvidet til også at gælde landbruget.²⁹

Uden indsigelse har Stentons fremstilling dog ikke fået lov til at fæstne sig. R. H. DAVIS har i en undersøgelse af forholdene i East Anglia påvist at antallet af *liberi homines* er større i Suffolk hvor der er langt færre danske stednavne end i Norfolk, hvilket han sætter i forbindelse med at selve Danelagstraktaten af 886, hvorved kong Alfreds og vikingehøvdingens Guthrums interessesfærer blev afstukket, opererer med en gruppe bønder der var uafhængige af andre herrer end den fælles kongen. Det kan være efterkommere af disse angelsaksiske fribønder vi møder i Domesday-fortegnelsen over East Anglia³⁰ – idet Davis stærkt fremhæver forskellen mellem dette område og det egentlige Danelagen, i modsætning til senere forskere der har brugt hans resultater til at sætte spørgsmålstejn ved Stentons opfattelse i almindelighed.³¹ Et særlig vanskeligt punkt er jordinddelingen. Det er hævdet at delingen i plogland bestående af 8

²⁹ F. M. Stenton, *The Free Peasantry of the Northern Danelaw*. Først trykt i Lund 1926, genoptrykt i Oxford 1969. H. R. Loyn, *Anglo-Saxon England and the Norman Conquest, Social and Economic History of England*, 1962.

³⁰ Danelagentraktaten i original version trykt i F. Liebermann, *Die Gesetze der Angelsachsen*, 1916, I, s. 126. Oversat til moderne engelsk i *English Historical Documents I*, 1955. Dansk oversættelse i J. Bjernum, *Kilder til vikingetidens historie*, 2. udg. 1965, s. 89. R. H. C. Davis, *East Anglia and the Danelaw, Transactions of the Royal Historical Society*, 5. ser. V, 1955, s. 23–39. Ifølge den angelsaksiske krønike var der kvinder med den hær der slog sig ned i East Anglia i 895. Det kan måske også tages til indtægt for at bosættelsen i dette område væsentlig udgjordes af hæren. Dog peger Davis selv på en koncentration af danske stednavne i Broadland langt fra hærens hovedkvarter – her kunne man tænke sig en sekundær bondeindvandring.

³¹ P. H. Sawyer, *The Density of the Danish Settlement in England*, *University of Birmingham Historical Journal VI*, 1957–58; Glanville R. J. Jones, *Early Territorial Organization in Northern England and its Bearing on the Scandinavian Settlement*, *The Fourth Viking Congress*, Edinburgh 1965; Niels Lund, *De danske vikinger i England. Røvere og bønder*, 1967.

oxgangs er en skandinavisk form, dels af sproglige grunde, dels fordi systemet genfindes i Norden senere. Spørgsmålet er langt fra færdigbehandlet, det nordiske materiale er sent, det engelske ikke tilstrækkelig udforsket. Et står i hvert fald fast: ligheder mellem engelske og nordiske institutioner kan lige så godt skyldes efterligninger i Norden af engelske forhold som overførelse af skandinaviske institutioner til England, og forskellene mellem Danelagen og Sydengland har ikke skandinaviske innovationer som eneste mulige forklaring – de kan også skyldes at man i den nordlige del af landet på grund af vikingebosættelsen blev stående på et mere arkaisk stade end i det engelskstyrede område. Nordiske termer er ikke ensbetydende med nordisk oprindelse; der er under alle omstændigheder oversat en mængde engelske begreber til nordiske sprog, så vist som disse jo blev talt af nordboerne i England langt ned i tiden.

Nordisk sprogbrug kan ikke mindst ses af de mange danske marknavne der møder os i gavebreve og skøder helt ned til det 14. årh. Sådanne små lokaliteters navne skifter med det talte sprog, og når man finder dansk navnestof af denne art i det 12. og 13. årh., har man et vidnesbyrd om at man endnu da talte dansk på stedet. KR. HALD, der har foretaget sådanne undersøgelser, fremhæver at også i landsbyer med angelsaksiske navne kan danske marknavne optræde, altså kan den danske bosættelse i visse tilfælde have været endnu tættere end bynavnene alene indicerer.³²

Et kraftigt angreb på teorien om en omfattende dansk kolonisation i England er ført af P. H. SAWYER i en afhandling fra 1956 *The Density of the Danish Settlement in England*. Det hævdes her at der ikke kræves mange nordboers tilstedeværelse for at forklare det nordiske element i engelsk retsvæsen og sprog, blot de har været indflydelsesrige og toneangivende. For eksempel kan adskillige af de danske stednavne være givet af englændere der havde optaget nordisk navneskik – de to sprog var så nært beslægtede at en sådan udveksling var mulig. Et eksempel er de landsbyer der hedder Denby, danskerbyen. De må være givet til identifikation af et sted hvis beboere adskilte sig fra omgivelserne ved deres danske oprindelse – men folk i nabolaget der jo så måtte være angelsaksere havde altså dannet et ord af rent nordisk form.³³ Holder argumentet? Det bygger på en meget bogstavelig antagelse af teorien om, at navne gives af naboer – men hvordan skal man så forklare sig at Ingleby, eng-

³² K. Hald, *Vore Marknavnes Alder, Namn och Bygd* 1948. Se endvidere K. Halds bidrag til enqueteen *The Two Viking Ages of Britain, Mediaeval Scandinavia II*, 1969, s. 185–87. Når lokaliteter med engelske navne godt kunne rumme danske indbyggere, er det ikke så god en idé at imødegå Stenton og Aksel E. Christensen ved at gøre opmærksom på at antallet af socemanni undertiden er større i bebyggelser med engelsk navne i Lincolnshire end i de danskbenævnte som Niels Lund gør det i sin anmeldelse af *Vikingetidens Danmark, Historie IX*, 1, 1970, s. 142–50.

³³ P. H. Sawyer, *The Density of the Danish Settlement in England*, *University of Birmingham Historical Journal VI*, 1957–58.

lænderbyen, i Leicestershire er stedet for den eneste større vikingegravplads der hidtil er fundet i England?³⁴

Sawyer fremhæver også at mange bebyggelser med danske navne er opstået efter den første bosættelse i slutningen af 9. årh. Der blev dannet navne på -by endnu længe efter den normanniske erobring, derfor kan mange, måske de to tredjedele af dem der findes i Domesday Book, gælde grundlæggelser fra senere perioder inden for de 200 år der ligger mellem vikingetogene og Vilhelm Erobrerens jordebog. Navne på -torp er i hvert fald sekundære, det ses ikke alene af deres plads i bebyggelsesudviklingen i Danmark og Sverige, men også af -torpernes mindre gunstige beliggenhed i England.

Bag Sawyers forsøg på at reducere den første danske bebyggelses omfang ligger hans overbevisning om vikingehærenes begrænsede størrelse. Der er ovenfor taget afstand fra hans slutninger ud fra Gokstadskibets kapacitet og fra hans brug af Den angelsaksiske krønikes flådestørrelser. Men selv om man ikke kan følge ham i alle detaljer, må man give ham ret i hovedsagen: det er ikke rimeligt, at vikingehærene kunne bevare den mobilitet der var deres force, hvis de virkelig havde været af en sådan størrelsesorden at de kunne foretage en så omfattende kolonisation som navnestoffet tyder på.

Sprogfolk er imidlertid enige om at de grammatiske konstruktioner og personnavnestoffet i de danske bynavne er af en sådan ælde at de må høre til vikingebosættelsens første fase. Det er også fremhævet at hvis den første bebyggelse kun har haft det omfang som Sawyer tilmåler den, har væksten i vikingedistrikterne i England i tiden fra 900 til 1100 langt overgået hvad der kendes fra andre steder i Europa, og hvad der med tidens demografiske forhold må anses for muligt.³⁵

Der består altså et reelt dilemma mellem hærens og kolonisationens omfang. En løsning er foreslået af den engelske navneforsker KENNETH CAMERON, der har undersøgt den danske bebyggelses placering på et geologisk kort over Femborg-området. Han har der iagttaget at vikingerne som oftest slog sig ned i sidestrøg og på mindre gunstig jord end englænderne, i områder der hidtil havde været uopdyrkede – en temmelig påfaldende hensyntagen fra en erobrende hærs side. Lige så interessant er Camerons påvisning af afstanden mellem hærens hovedkvarter i de fem borge og de danske bebyggelseskoncentrationer: vikingerne kunne have fundet egnede bopladser meget nærmere ved Nottingham for eksempel.

Hvis man følger floderne eller de gamle landeveje fra de danske byer, viser det sig at de står i mere umiddelbar og naturlig kontakt med de store

³⁴ Kenneth Cameron, *Scandinavian Settlement in the Territory of the Five Boroughs. The Place-Name Evidence*, 1965, s. 4 f.

³⁵ K. Cameron, *op. cit.*, s. 10 f.

indfaldsveje på Englands østkyst, Humbers munding og The Wash, end med de fem borge, hvorfor det er en nærliggende slutning at kolonisationen i England ikke er udgået fra hærens hovedkvarter, men fra havet og i sidste instans fra Danmark.³⁶

Camerons tolkning af stednavnenes fordeling giver en tiltalende forklaring på det anførte modsætningsforhold mellem hærens og kolonisationens omfang, men andet end en teori kan det naturligvis ikke blive, og det efterlader et spørgsmål som Cameron ikke har taget stilling til, nemlig om der har været forbindelse mellem hæren og den anonyme skare indvandrere. Den danske historiker NIELS LUND, der har undersøgt Den angelsaksiske krønikes meddelelser om danskerne i det 10. årh., mener at vikingehærene bevarede det militære sammenhold; en enkelt gruppe, der meget vel kan opfattes som en høvding (Jarl Thurketil) og hans hird, forlod England i 916 med kong Edwards tilladelse, andre holdt sig til de en gang etablerede hovedkvarterer.³⁷ Der skimtes her spændende muligheder for at trænge ind i vikingehærens organisation og derfra måske videre til nordiske samfundsforhold, men for vort emne er en alt for skarp opdeling af de danske i England i »røvere eller bønder« ikke gunstig. Den nordiske påvirkning på det engelske sprog kan måske godt tilskrives en ydmyg men talstærk bondeindvandring, men de uomtvistelige nordiske elementer i nordengelske retsforhold, nemlig i jurisdiktionens territorielle inddeling samt bødesystemets regnemetoder og socialgrupper, må stamme fra folk der både havde høj social status – vel på grund af militær magt – og lokal tilknytning. Derimod synes de vikingekongedømmer vi har overlevering om i krøniken og fra møntindskrifter at have været kortvarige og lidet rodfæstede i England; på dem alene kan den nordiske indflydelse ikke bygges.

RUSLAND. Medens diskussionen om vikingebosættelsen i England trods alt har drejet sig om gradforskelle i opfattelsen af dens omfang og virkninger, står meningerne stejlt over for hinanden når det gælder nordboernes indflydelse i Rusland. »Normannister« og »anti-normannister« er uenige om hvorvidt der overhovedet har været nordboer i Rusland, om de har grundlagt byerne langs Dnjepr, ja, det russiske rige, og om der har været nogen egentlig kolonisation af nordboer, specielt svenskere i landet. Hertil kommer en metodisk uenighed mellem på den ene side tilhængerne af den filologisk-historiske metode, der bygger direkte på kildekritisk behandlede historiske skrifter, filologiske og arkæologiske data, og på den anden side folk der bruger en historisk-sociologisk metode, en marxistisk model for staters og byers udvikling. Grænsen mellem par-

³⁶ K. Cameron, op. cit.

³⁷ Niels Lund, *The secondary emigration. The Two Viking Ages of Britain, Mediaeval Scandinavia II*, 1969, s. 196–201.

terne går ikke samme sted i de to kategorier; før den russiske revolution anvendte både normannister og antinormannister den historisk-filologiske metode, og i dette århundrede er den danske slavist ADOLF STENDER-PETERSEN et eksempel på en »neo-normannist«, der benytter sig af den marxistiske model.³⁸

For den historisk-filologiske skole er det afgørende identifikationen af folket rus. Ifølge Nestorkrøniken, det ældste russiske historieværk, skrevet på oldrussisk i begyndelsen af det 12. årh. i Kiev, boede rus ligesom svear, nordmænd og goter på den anden side af havet, men blev indkaldt af slaverne, der ikke selv kunne holde fred indbyrdes. Novgorod og en række andre byer, især Kiev, fik hver sin rus-fyrste, men over alle stod Rurik og fra ham stammer Kiev-fyrsten, hævder Nestor uden i øvrigt at kunne opstille en fuldstændig eller entydig stamtavle over fyrsteslægten. Den første kontrol på at rus-folket oprindeligt var nordboer muliggøres af krøniken selv. De meddelte fyrstenavne kan i flere tilfælde identificeres med nordiske navne, og i to traktater med Byzanz, der gengives under 912 og 945, er en række af de underskrivende rus-stormænd efter navnene at dømme tydeligt af nordisk herkomst – dog er en lige så umiskendelig slaviseringsproces at følge i det voksende antal slaviske navne.³⁹

Uafhængig af den oldrussiske krønike vidner byzantinske kilder om det samme forhold. I den lærebog i styrelse af det byzantinske rige, som den højtudannede kejser Konstantin 7. Porphyrogenitos skrev til sin søn, indgik en skildring af folket rhos i Kiev, af dets organiserede tributopkrævning blandt de omkringboende slaviske stammer og dets farter om foråret ad Dnjepr til Sortehavet og derfra videre til Konstantinopel for at afsætte de indkomne varer. Undervejs måtte de forcere Dnjeprs 7 farlige strømhvirvler, af hvilke de 5 nævnes med både slaviske og russiske navne samt i græsk oversættelse.⁴⁰ Det var VILHELM THOMSENS fortjeneste at han gennemførte identifikationen af disse russiske navne med nordiske, og dernæst at han indså denne iagttagelses betydning: gengivet af en mand der ikke selv beherskede det russiske sprog og i øvrigt var ganske ligeglad med rus-folkets oprindelse, var Dnjepr-fossernes nordiske navne et uafhængigt vidnesbyrd om at russisk på Konstantins tid, d.v.s. i midten af 10. årh. var et nordisk sprog⁴¹ – og et folk er et sprogligt begreb. Det

³⁸ En god indførelse i disse problemer med henvisning til hovedværkerne fra begge retninger foreligger nu i en rapport fra en konference i oktober 1968: *Varangian Problems*, *Scando Slavica Supplementum 1*, Copenhagen 1970.

³⁹ Nestorkrøniken ved A. Norrback, Stockholm 1919. S. Cross, *The Russian Primary Chronicle*, 1930.

⁴⁰ Konstantin Porphyrogenitos, *De administrando imperio*. Med græsk og engelsk tekst udg. af Gy. Moravcsik og R. J. H. Jenkins, London 1949.

⁴¹ Vilhelm Thomsen, *The Relations between Ancient Russia and Scandinavia, and the Origin of the Russian State*, London 1877 = *Det russiske riges grundlæggelse ved nordboerne*, Samlede afhandlinger 1, København 1919.

vigtige ved dette kildested er, at eftertiden selv kan foretage identifikationen, hvorimod vi i de to andre tilfælde som nu skal anføres er afhængig af de pågældende forfatteres afgørelse af spørgsmålet. Den ene er biskop Liutprand af Cremona, der som delegat til Konstantinopel i 968 traf rus'er som han mente var de samme der ellers kaldtes normanni,⁴² den anden er et ofte citeret sted i Annales Bertiniani under 839 nedskrevet kort efter af biskop Prudentios af Troyes. Der fortælles her om en byzantinsk delegation til Ludvig den Frommes hof. Blandt gæsterne var to personer der efter eget udsagn var af folket rhos og lød under en fyrste med titlen chaganus. De bad om lov til at rejse hjem via Frankerriget fordi den vej de havde benyttet på udrejsen var spærret af fjendtlige stammer. Men da frankerne efter at have spurgt dem nærmere ud fandt ud af de var svenskere, holdt de dem tilbage af frygt for spionage.⁴³ – Vi har her en fjerde identifikation af rus med nordboer, vi har et vidnesbyrd om at deres forbindelse med Byzans var etableret allerede i 839, og endelig har vi en oplysning om deres politiske forhold. Derimod tillader stedet ikke en nærmere bestemmelse af hvor rus-folket hørte hjemme.

Også arabiske kilder bruger betegnelsen rus om handelsfolk i Rusland, men bidrager i øvrigt ikke til identifikationen med nordboer, for i flere tilfælde spores der usikkerhed om rus-folket var slavisk eller ej. Arabernes kendskab til rus-folket skrev sig vistnok væsentlig fra den østlige forbindelsesvej ved Volga, og en af dem benægter direkte eksistensen af rus-stater selv om man kendte til et rus-angreb på khazarernes byer ved det kaspiske hav.⁴⁴

Når rus-folket var nordisk, når det havde herredømmet i Kiev fra det 9. årh. og når russiske czarere kaldte sig Ruriks efterkommere lige til slutningen af det 16. årh., ja, så mente normannisterne at have fundet bekræftelse også på det der ikke kunne kontrolleres i den oldrussiske krønike: nordboerne havde grundlagt det russiske rige, for slaverne havde ikke selv statsdannende evne. At denne påstand provokerede til modsigelse er forståeligt, men noget afgørende argument mod rus-identifikationen er ikke fremkommet. Derimod er der grund til at hæfte sig ved den historisk-sociologiske tolkning af problemet.

Ifølge denne udvikler stater sig under pres indefra, ikke ved påvirkning udefra, og man kan skelne mellem tre stadier i udviklingen: 1) bondesamfund der ikke kræver nogen egentlig organisation, bortset fra et pri-

⁴² Liutprandi opera, ed. J. Becker, MGH SS in us. schol., 1915.

⁴³ Annales Bertiniani, Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte II, 1969, s. 42f.

⁴⁴ H. Birkeland, Nordens historie i middelalderen etter arabiske kilder, Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo II, 1955. – Desværre gengives kilderne kun i uddrag her, og at de ikke kan bruges umiddelbart fremgår af en undersøgelse af den berømte skildring af en nordbo-begravelse, Stig Wikander, Orientaliska källor till vikingetidens historia, svensk Historisk Tidskrift 26, 1963, s. 72–79. – Araberne i Spanien synes også at have foretaget identifikation mellem rus og nordboer.

mitivt byttemarked, 2) specialiseringen i håndværk der ligesom landbrugsoverskud kræver organisation af varedistributionen, de første ansatser til bydannelse, og endelig 3) behovet for beskyttelse af byen og sikring af markedsfreden fremkalder en kriger-administratorklasse der snart forfølger sine egne interesser på omverdenens bekostning: territorielt afgrænsede stater bliver resultatet. Da der ikke kan være tvivl om at jorddyrkningen i Kiev-området altid har været på slaviske hænder, hævder de sovjetiske forskere at udviklingen også må have været slavisk dirigeret: har en nordisk krigergruppe haft indflydelse i Kiev, har den fået det efter en magtovertagelse fra slaviske fyrster.⁴⁵

Som det vil fremgå af ovenstående, udelukker anvendelsen af den marxistiske model ikke en accept af Nestorkrønikens nordiskfødte fyrstehus. Et eksempel på at man godt kan hylde teorien om en slavisk statsdannelsesproces og samtidig arbejde konstruktivt med krøniken afgiver den russiske historiker LICHACHEV. På grundlag af førrevolutionære studier af ŠACHMATOV der påviste at selv den ældste version var opbygget af meget forskelligartede elementer af vekslende kildeværdi, har Lichačev sandsynliggjort at situationen ved krønikens første tilblivelse i 1060erne, da en fejde mellem fyrstehusets medlemmer verserede, har bevirket at Rurik har fået en mere dominerende rolle end der åbenbart har været kildegrundlag for, således at kun hans efterkommere fremstår som tronberettigede.⁴⁶ Rus-folkets indkaldelse, der tidligere blot er opfattet som et forsøg på at legitimere nordboerne over for slaverne, sættes her ind i en verdenshistorisk sammenhæng der svarer så nøje til den vesteuropæiske origo gentis-genre at man spørger sig selv om der kan have været en direkte forbindelse – den oldrussiske forfatters kendskab til Widukind af Korvei har været foreslået – eller om ligheden blot skyldes den fælles arv fra kirkefædrenes bearbejdelse af antik historieopfattelse.

Den form for analyse Lichačev har gennemført har adskillige paralleller i moderne vesteuropæiske historiografiske studier der betegner en videreførelse af den klassiske metodelære. Det er nemlig aldeles ikke rigtigt, at den filologisk-historiske metode uvægerligt medfører en blank accept af alle Nestorkrønikens påstande når først rus-folkets nordiske oprindelse er fastslået – selv om nogle normannister har draget denne slutning. Tværtimod vil en streng kildekritisk analyse kun efterlade nogle få veletablerede data »des faits isolés«, medens sammenhængen i udvik-

⁴⁵ Denne stærkt forenklede gengivelse af hovedtræk i Grekov, *Kiew Rus, 1939* samt senere stærkt reviderede udgaver stammer fra A. Stender-Petersen, *Der älteste russische Staat, Historische Zeitschrift* 191, 1960, s. 1-17. En senere repræsentant for synspunktet er åbenbart B. A. Rybakov ifølge resumé af hans foredrag på Den internationale historikerkongres i Stockholm 1960, *Problèmes en cours sur la formation de la Russie de Kiev, XIe Congrès Int. Hist. 1960, Communications*, s. 90.

⁴⁶ D. S. Lichačev, *The legend of the calling-in of the Varangians, Varangian Problems*, s. 170-185.

lingen er unddraget den videnskabelige erkendelse. Derimod repræsenterer en model som den ovenstående selve behovet for sammenhæng i forståelsen af processen. Den bygger på iagttagelse af visse konstanter, såsom næringsforholdene og samfærdselsmuligheder i området samt på erfaringer fra den senere russiske historie, men mangler stort set explicit kildegrundlag for sin forklaring af Dnjepr-byernes opkomst og det russiske riges grundlæggelse omkring 900. Jeg skal dog senere i forbindelse med behandlingen af bylivet vende tilbage til nogle arkæologiske iagttagelser der kan tages til indtægt for en ret fremskreden slavisk samfundsorganisation uafhængig af fremmed indflydelse allerede i 10. årh.

Imidlertid kan anvendelsen af den historisk-sociologiske metode også føre til et helt andet resultat. ADOLF STENDER-PETERSEN har som tidligere nævnt overtaget den marxistiske model, dog med den væsentlige tilføjelse at udviklingen ikke nødvendigvis er autonom – især på det sidste stadium kan der tænkes efterligninger af andre stater på et højere udviklingstrin. Da rus-folket ifølge Annales Bertiniani blev styret af en chaganus ligesom Volgabulgarerne, leder han efter et sted hvor forholdene kunne føre til en overtagelse af disse folks samfundsorganisation. Han finder det i egnen syd for Ladoga søen hvor der er arkæologiske spor af en egentlig svensk kolonisation som han med støtte i sin fortolkning af ordet rus, folk der roede ad stille vandveje, regner for bondepræget. Således er altså det første trin i udviklingen belagt, det næste bydannelsen må vel tænkes dækket af »Aldeigjuborg« skjaldedigtningens navn for Straraja Ladoga, og det sidste, oprettelsen af khaganatet, menes fremkaldt af at rus for at unddrage sig bulgarernes tributopkrævninger organiserede sig på samme måde som de mægtige naboer.⁴⁷

Tanken er morsom, men kildematerialet kan ikke bære den. Selv om man kan tilslutte sig bondekolonisationen ved Ladoga, er det ikke heraf givet at betegnelsen rus særlig gjaldt disse folk. Etymologien af ordet rus, som Stender-Petersen har overtaget fra den svenske filolog R. EKBLØM,⁴⁸ tillader ikke en slutning fra roning på stille vande til fredelig bondevirksomhed. Endelig er betegnelsen chagan i Annales Bertiniani overfortolket. De omtalte rhos (græsk form) kom jo i følge med et gesandtskab fra Byzans, hvor man at dømme efter de skriftlige kilders brug af khagantitlen ikke skelnede mellem de styreformere de forskellige folk i de mere eller mindre ukendte egne mod nord levede under. Når også Kiev-fyrsten undertiden kaldes khagan i byzantinske kilder, kunne den frankiske op-tegnelse være et vidnesbyrd om et rus-Kievrige allerede i 839, hvis ikke både de skriftlige og de arkæologiske kilder henlagde dettes opkomst til

⁴⁷ A. Stender-Petersen, *Das Problem der ältesten byzantinisch-russisch-nordischen Beziehungen*, Xe Congrès Int. Hist., 1955, Relazioni III, s. 165–88.

⁴⁸ R. Ekblom, *Rus- et vareg- dans les noms de lieux de la région de Novgorod*, Stockholm 1915.

slutningen af 9. årh. Faktisk behøver gæsterne i Ingelheim slet ikke at høre hjemme i Rusland – de kan være kommet direkte fra Sverige!

Selv om man ikke tør tilslutte sig Stender-Petersens teori, åbner den dog ens øjne for, at den marxistiske model er udpræget tilpasset ad hoc, d.v.s. til russisk nationalistiske interesser. Den danske slavist KNUD RAHBEK SCHMIDT er ved et indgående studium af de sociale termer i krønike- og lovkilder, der analyseres både sprogligt og kronologisk efter deres tilblivelsessituation, nået til den opfattelse at feudaliseringen hører et senere stadium til, nemlig for Kievs vedkommende perioden mellem 1060 og 1120. På det tidspunkt var tidligere indtægtskilder fra fjernhandel med araberne tørret ud, Byzans' handel var i tilbagegang allerede før Dnjepr-ruten blev afbrudt i 1068 af pechenegerne, og da også de militære forudsætninger for indbringende krigstog mod naboerne svigtede, var kongen og hans godsejende mænd henvist til at udnytte de ressourcer de havde i deres landbrug samt i muligheden for at presse afgifter ud af den frie befolkning i by og på land.⁴⁹ Efter denne opfattelse har rus-problemet intet at gøre med feudaliseringen. Det synes sikkert at det russiske samfund i det 10. årh. havde store indtægter af fjernhandel, ligeledes at der var et nordisk befolkningselement i de ledende kredse.

Det fremgår ikke af ovenstående at den livligste og mest frugtbare meningsudveksling om disse emner er ført af arkæologer. Men sagen er at de mange fund af genstande eller gravlæggelser af mere eller mindre ublandet nordisk karakter med de største koncentrationer i Ladoga-området og ved Gnezdevo, medens Kiev og Novgorod har givet mindre udbytte, kan tolkes til at dække alle grader af nordisk indflydelse. Det ses f. eks. af forskellen mellem tre førende svenske arkæologers vurderinger. T. J. ARNE, der selv havde foretaget udgravninger i Smolensk området, gav i bogen *La Suède et l'Orient* fra 1914 en maximumtolkning af de skandinaviske levn: de store byer ved Dnjepr var grundlagt og i de første århundreder domineret af en talstærk svensk overklasse med en højere materiel kultur end den lokale. HOLGER ARBMAN har fremhævet det tydelige slaviske element i selv de ældste fund⁵⁰ og MÅRTEN STENBERGER tør kun se vidnesbyrd om handelsinteresser.⁵¹ Det er rigtigt, at materielle levn i sig selv kun viser kulturforbindelser – selv begravelsesformer kan overtages. Men de arkæologiske iagttagelser modsiger til gengæld heller ikke det billede de skriftlige kilder tegner af svenske krigergruppers lederskab i byerne langs Dnjepr fra slutningen af 9. årh., nordboer som i løbet

⁴⁹ Knud Rahbek Schmidt, *The Social Structure of Russia in the Early Middle Ages*, XIe Congrès Int. Hist. 1960, Rapports III, s. 22–34. Jvf. sammes disputats, *Soziale Terminologie in russischen Texten des frühen Mittelalters*, 1964.

⁵⁰ Holger Arbman, *Sevar i Österviking*, 1955.

⁵¹ Mårten Stenberger, *Sten Brons Järn*, 1968, s. 299, samt udtalelse ved konferencen i Aarhus, *Varangian Problems*, s. 46.

af et par generationer blev assimileret i det slaviske samfund der samtidig blev omdannet under indflydelse af den fra Byzans udgåede kristne mission. Også visse fællestræk i den middelalderlige russiske og svenske lovgivning kan forklares med et svensk militært aristokratis tilstedeværelse. Nogen kvantitative vurderinger kan ikke foretages, kun kan man sige at de nordiske stednavne i Rusland er så få og usikre at det er rimeligt at regne den nordiske indflydelse for indskrænket til byerne, og at intet tyder på en talstærk bofast nordisk befolkning i Rusland.

Til belysning af hvorfor disse nordboer først kom til Rusland kan en undersøgelse af ordet varjag være tjenlig. Varæg eller varjag svarer til det nordiske ord væring, der som bekendt brugtes om nordbogarden i Konstantinopel. Etymologisk afledes det almindeligvis af et ord for edsbroderskab. I den oldrussiske krønike bruges varjager som betegnelse for alle folk hinsides havet som man kommer i kontakt med, både svenske, goter, nordmænd og »anglianer« samt oprindelig rus, hvilket dog på krønikens affattelsestid kun bruges om efterkommerne i Rusland. Efter denne opfattelse er varjag en nationalitetsbetegnelse, men det er næppe rigtigt.⁵² Henholder vi os til den før nævnte etymologi betegner det en organisationsform, og krøniken kan da fortælle os at de første nordboer kom til Rusland organiserede som varjager. Hvad deres sammenhold tjente til, får vi at vide af Konstantin 7.s tidligere omtalte beskrivelse af Kiev-rus'ernes tributopkrævning: tvangsmæssig indsamling af varer til videreforhandling.⁵³

Også den arabiske geograf Ibn Rustah beretter at rus-folket lever af at handle med slaver og pelsværk anskaffet ved plyndringstogter blandt de slaviske stammer, ligesom den ældste arabiske kilde til nordboernes virksomhed i Rusland, Ibn Khorradadbeh, ved at fortælle om deres farter ned ad Don til Sortehavet eller Volga til det kaspiske hav for at afsætte fine skind og sværd. Direkte oplysninger om hvordan indsamlingen var organiseret giver de arabiske forfattere ikke, men den synes at have været fast etableret og handelssamkvemmet med araberne regelmæssigt, og Ibn Rustahs meddelelse om rus-folkets mange borge tegner et billede af dets optræden i Rusland der svarer nøje til det vi møder i kejser Konstantins og »Nestor«s fremstillinger. Noget territorielt afgrænset rus-rige får man dog ikke indtryk af gennem de arabiske kilder, og Al-Mas'udi's spændende historier om rus'ers krigstog over det kaspiske hav til det nordlige Iran minder i mangt og meget om skildringerne af vikingeangrebene på Vesteuropa.⁵⁴

⁵² Nestorkrønikens usikkerhed i brugen af begrebet varjag udlægger Rahbek Schmidt som et tegn på at denne betegnelse ikke var kurant i Kiev, men hørte hjemme i Novgorod, se *The Social Structure of Russia*, s. 27.

⁵³ De administrando imperio, kap. 9.

⁵⁴ Alle de citerede arabiske forfattere er optaget i H. Birkelands udgave, jvf. note 44.

Ligheden rejser spørgsmålet, om vikingerne i Vesteuropa var organiseret som varjagerne i edsbroderskaber omkring en anfører? Der er intet direkte belæg for det, men det er udmærket foreneligt med det indtryk de frankiske og engelske krøniker giver af vikingebanderne der nok kunne samarbejde i visse situationer men i almindelighed ikke anerkendte nogen over deres høvding. Der bliver senere anledning til at vende tilbage til vikingernes organisation, foreløbig er et andet problem vigtigere: var nordboernes egentlige anliggende i vest det samme som i øst – er kilderne ensidighed årsagen til at vi kun hører om plyndring og krig, ikke om handel? Som det blev nævnt i indledningen er der for tiden en tilbøjelighed til at betone vikingernes merkantile virksomhed og betragte den krigeriske som mindre væsentlig. Det følgende er et forsøg på en stillingtagen til dette problem.

HANDEL. Den engelske numismatiker PHILIP GRIERSON har i en morsom artikel sat et spørgsmålstegn ved om man overhovedet kan tale om handel i »de mørke århundreder« før år 1000. Vi kan nok finde ord som *mercatores* og *negotiatores*, og vi har mange både skriftlige og materielle vidnesbyrd om vareudveksling mellem landene i denne periode, men hvor vi har overdragelsen direkte oplyst, sker den aldrig ved handel, men enten frivilligt som gave eller ufrivilligt ved udplyndring, *gift or theft*. De mange skattefund med mønter fra fremmede lande vidner heller ikke entydigt om handel; når f. eks. byzantinsk mønt pludselig optræder som forbillede for danske mønter på Svend Estridssøns tid skyldes det sikkert ikke en intensivering af handelsforbindelsen mellem Byzans og Skandinavien, men Harald Hårderådes mægtige aftaklessold fra væringergarden i Miklagård.⁵⁵

I betragtning af forholdet mellem den danske og den norske konge er den sidste del af ræsonnementet nok lidt tvivlsomt, men understreger netop derved det der er Griersons egentlige anliggende: hverken den enkelte mønt eller det enkelte fund kan fortælle noget om hvordan overførelsen fra det ene land til det andet er foregået. Det er STURE BOLINS særlige fortjeneste at have fundet en metode til at få skattefundene til at give oplysning om dette forhold, idet han ved at sammenligne russiske og skandinaviske fund af kufisk mønt fra vikingetiden har kunnet iagttage en ensartethed i sammensætningen med hensyn til mønternes proveniens og alder i forhold til nedlæggelsestidspunktet, d.v.s. slutmønten. En sådan overensstemmelse indicerer fælles oprindelse, at skattefundene er udtryk for samme cirkulation. Disse mønter kan ikke være erhvervet tilfældigt, hverken ved plyndring eller frivillig overdragelse, de må stamme fra en regelmæssig udveksling ad faste ruter, altså handel. Bolins

⁵⁵ Philip Grierson, *Commerce in the Dark Ages, Transactions of the Royal Historical Society*, 5. ser. vol. 9, 1959. Om handel mellem Byzans og Skandinavien se nedenfor s. 703.

kvantitative analyse repræsenterer en af de få muligheder vi har i vikingetidsforskningen for at overvinde de vanskeligheder det mangelfulde materiale frembyder. Desværre nåede Bolin ikke selv at publicere sine beregninger; man skal til Sawyer for at finde eksempler på hans grafiske fremstillinger, der klart illustrerer at kun ved at samarbejde flere fund fra det samme område og den samme tid kommer man ud over tilfældighederne i den enkelte skats sammensætning.⁵⁶

Disse analyser er en væsentlig del af baggrunden for Sture Bolins klassiske afhandling *Muhammed, Karl den Store och Rurik*, første gang trykt i Scandia 1939.⁵⁷ Bolin nøjes ikke med at fastslå nordboernes handelsvirksomhed i Rusland – tværtimod undlader han som sagt at fremlægge den egentlige dokumentation for den – men forsøger at sætte den ind i en verdenshistorisk sammenhæng: Ruslandshandelen genoprettede den økonomiske forbindelse mellem vest og øst som arabernes erobring af Middelhavet havde afbrudt. Bolin lancerede HENRI PIRENNES berømte tese: uden Muhammed ingen Karl den Store, med nyt indhold. Hvor den belgiske historiker havde fæstnet sig ved den tilbagegang og indsnævring af den økonomiske og kulturelle horisont som arabernes fremmarch efter hans opfattelse medførte, hævdede hans svenske kollega at orienteringen mod nord og øst medførte ny berigelse både for Norden og Vesteuropa. Når forbindelsen med kalifatet ikke havde sat sig direkte spor i det sidstnævnte område, idet der ikke er fundet kufisk mønt i Karolingeriget eller i England uden for Danelagen, skyldtes det at man her havde gennemført en monopolmønt, kun hjemlig mønt var gangbar, fremmed mønt måtte omsmeltes eller veksles. Desuden var den lokale mønt overvurderet, og det kunne derfor bedre betale sig at handle med den end med en møntsort der kun gjaldt for sin metalværdi. Dette forhold forklarede også mangelen på vesteuropæisk mønt i nordiske skattefund fra slutningen af 9. årh., da der dog er rigelige vidnesbyrd om store udbetalinger af fransk mønt til vikingerne: nordboerne brugte simpelthen de vesteuropæiske penge hvor de havde størst købekraft!

Medens Bolins argumentation for nordbohandelen i Rusland som sagt virker overbevisende, kræver hans teori om Vesteuropas andel i den nordlige handelsforbindelse med kalifatet en nøjere drøftelse, og endelig kommer det i denne sammenhæng vigtigste: var det Nordens plads som transitområde i en storstilet handel mellem vest og øst, der skabte den glansperiode, enestående i Nordens historie, som vikingetiden udgjorde?

⁵⁶ P. H. Sawyer henviser i *The Age of the Vikings* flere gange til et utrykt værk af Sture Bolin: *Mynt och myntfund*, hvorfra flere diagrammer er overtaget.

⁵⁷ Under titlen *Mohammed, Charlemagne and Rurik* optaget i *The Scandinavian Economic History Review* I, 1953 og derfra i antologien *Zur Bedeutung und Rolle des Islam*, ed. P. Hübing, Wege der Forschung CCII, Darmstadt 1968. Bolins pengehistoriske afhandlinger er samlet i en Aldusbog, *Ur penningens historia*, 1962.

Udgangspunktet for Bolins teori om en fortsættelse af den økonomiske forbindelse mellem Frankerriget og kalifatet var en iagttagelse af parallelle ændringer i sølvets værdi i de to områder, i tiden 700–950. Undersøgelsen blev vanskeliggjort af at man det første sted havde sølv møntfod, det andet bimetallisk; hvad der kan sammenlignes er derfor den karolingske denars vekslende vægt og det skiftende antal sølvdirrhemer der gik på 1 gulddinar i det arabiske pengesystem. Alligevel er det lykkedes Bolin at tegne to kurver der viser en forbløffende overensstemmelse, hvilket foranlediger ham til at slutte, at sølvprisen i Karolingerriget er påvirket af det kufiske sølvs værdi, og det må igen forudsætte et omfattende handelsomkvem.⁵⁸ Den italienske økonomiske historiker CARLO M. CIPOLLA har tilsluttet sig hovedtanken i Bolins teori, men mener at de oplyste punkter på kurven er så spredte at der er mulighed for vidt forskellige forløb mellem dem. Han betragter udviklingen ud fra den påvirkning som efterspørgselen efter sølv udgjorde og konkluderer at nok er der tale om en bevægelse mod en ligevægt ca. 950, men den er så langsom og har undervejs direkte modsat tendens i de to områder (faldende guldpris i kalifatet efter erobringen af det guldrige Nubien i midten af 9. årh., stigende guldpris i Karolingerriget at dømme efter kapitulariet i Pitre 864, der fastsætter maximalpris på guld) at forbindelsen ikke kan have været uafbrudt eller særlig omfattende.⁵⁹ Hertil kommer at nyere undersøgelser har godtgjort at Italien og navnlig Spanien opretholdt en omfattende orienthandel i det 9. årh. hvor navnlig slaver fra Mellem-europa var en vigtig vare.⁶⁰ Muligvis var det luksusslaver der blev forhandlet via Regensburg og Verdun, som Bolin har hævdet, men med Cipollas betragtninger in mente er en udveksling af kvantitativt små, men kostbare varepartier nok til at forklare overensstemmelserne mellem sølvets værdisvingninger i vest og øst. De varer for hvilke rus-købmændene erhvervede deres kufiske sølv var ifølge de arabiske beretninger kostbare skind og slaver samt frankiske sværd. Kun de sidste kan stamme fra Vesteuropa – og der var sikkert skandinaviske kopier iblandt – og er det nok til at bære påstanden om at handelen med kalifatet via Norden og Rusland udgjorde en væsentlig del af de materielle forudsætninger for den karolingske renæssance?

⁵⁸ Bolin i *Scandia* 1939, s. 196. Den danske numismatiker Kirsten Bendixen har fremlagt iagttagelser der vækker tvivl om hvor meget man kan bygge på vægtanalyser i Frederik III's danske toskillinge, *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1969, s. 105–115.

⁵⁹ Carlo M. Cipolla, *Sans Mahomet Charlemagne est inconcevable*, *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 17:1, 1962, s. 130–136.

⁶⁰ Anne Rüsing, *The Fate of Henri Pirenne's Thesis on the Consequences of the Islamic Expansion*, *Classica et Mediaevalia* 12, 1951, s. 87–130. Genoptrykt i *Zur Bedeutung und Rolle des Islam*, 1968, s. 178–223. I samme bind er F.-J. Himly, *Y a-t-il emprise musulmane sur l'économie des états européens du VIIIe au Xe siècle?* et eksempel på en polemik mod Bolin uden mindste forståelse for sidstnævntes grundlag i de sammenlignende analyser af russiske og nordiske skattefund.

Monopolmønten i England og Frankrig kunne forklare at der ikke var fundet kufisk mønt i disse lande, selv om der engang havde været store mængder deraf – vel at mærke under forudsætning af en meget effektiv kontrol med al handel hvori der indgik penge. PHILIP GRIERSON har i forbindelse med de hyppige, måske regelmæssige møntfornyelser i England fra 970'erne gjort opmærksom på at der ikke i den meget indgående lovgivning fra perioden findes noget forbud mod at benytte gammel mønt, og han tænker sig at man fik folk til at gå over til ny mønt ved kun at anerkende den til visse former for betaling, f. eks. til bøder. Den tyske numismatiker WALTER HÄVERNICK har foreslået at ny mønt krævedes til markedsafgifter, hvilket ville forklare at der ofte kan konstateres møntsteder ved de vigtigste markedspladser.⁶¹ Endelig ved vi faktisk ikke om der i større omfang er indgået penge i det almindelige varebytte, og det er vel betingelsen for at der kunne ske en så omfattende import af arabisk sølv at det kunne få betydning for det økonomiske liv i Vesteuropa.

Indtil positive vidnesbyrd om øst-vest-handelen via Norden foreligger, er det rimeligt at antage at den kun har haft et begrænset omfang, og at dette er forklaringen på at der ikke er fundet kufisk mønt i Vesteuropa. Også på et andet punkt bør monopolmøntens virkninger sikkert modificeres. Når de store tributbetalinger til vikingerne i sidste halvdel af 9. årh. ikke har sat sig spor i de nordiske fund, skyldes det vel mindre vikingernes valutaspekulationer end at de bander der huserede i England og Frankerriget kun havde løs tilknytning til hjemlandet. Den næste angrebsbølge omkring år 1000 der var ledet af den norske og især den danske konge og organiseret hjemmefra førte derimod store summer af angelsaksiske penge til Danmark og Sverige.

Den anførte skepsis er kun rettet mod tanken om en massiv og direkte handelsforbindelse mellem araberne og karolingerne samt mod vikingernes formidling deraf. Der var andre nordboer end dem der plyndrede Paris. En af disse andre var nordmanden Othere der fortalte Alfred den Store af England, som han kaldte sin »hlaforð«, herre, om de varer han kunne skaffe sig ved fangst og ved tributopkrævning blandt finnerne i Nordmarken. Vi har her et vidnesbyrd om at på samme tid som de største vikingeangreb på England fandt sted kunne en skandinav aflægge et fredeligt besøg hos vikingernes hovedmodstander – om han var kommet til England for at handle fremgår ikke direkte af beretningen, men mulig-

⁶¹ P. Grierson, *The President's Adress, Yearbook of the Royal Numismatic Society*, 1962. W. Hävernicks i *Hamburger Beiträge zur Numismatik 1954*. Begge henvisninger skyldes mag. art. Lars Haastrup der har taget stilling til Bolins teorier i en afhandling om de ældste danske mønter. Jeg takker for tilladelsen til at læse manuskriptet og for udbytterige samtaler om disse emner, som vi er stærkt uenige om!

⁶² Othere og Wulfstans rejseskildringer er udgivet på angelsaksisk af H. Sweet, *King Alfred's Orosius*, 1893. En oversættelse til moderne engelsk med en righoldig kommentar findes i J. Bosworth, *Anglo-Saxon version of Orosius*, 1859.

heden foreligger, selv om man snarere får det indtryk at han afsatte sine varer i det norske Skiringssal og det danske Hedeby. Under alle omstændigheder er Otheres besøg i England et vidnesbyrd om kontakt, og der er også andre tegn på handelsforbindelse mellem Norden og Vesteuropa, om end materialet ikke er nær så bindende som det russiske. AKSEL E. CHRISTENSEN har gjort et interessant forsøg på at udbygge Sture Bolins tanker om Norden som transitområde for handelen mellem øst og vest. Ved at undersøge møntfundenes sammensætning i de forskellige faser af vikingetiden, konstaterer Aksel E. Christensen at arabisk mønt dominerer i hele perioden 800–950, hvorefter vesteuropæisk, især tysk og engelsk, udgør en stadig større andel. Han tolker dette som et udtryk for at nordboernes handel i den første fase havde positiv balance mod øst, i den sidste mod vest; at der virkelig var tale om et samlet forløb slutter han deraf at de vesteuropæiske mønter har fundet vej helt over til Rusland i det 11. årh. Over for dem der vil indvende at i hvert fald en stor del af de angelsaksiske mønter måtte stamme fra danegæld, fremhæver Christensen skattens fordeling langs kysterne med særlige koncentrationer på Gotland og de andre store Østersø-øer, d.v.s. nøjagtigt de samme steder som de kufiske mønter hobede sig op. Vikingernes og dermed danegælden kan vi derimod følge på runestenenes fordeling der kun delvis svarer til møntfundene.⁶³

Argumentet er slående, men rejser det spørgsmål om det var de samme mænd der gravede skattene ned som erhvervede dem i første omgang. Det var måske ikke så vanskeligt at lette en viking for noget af den gode mønt, hvis man kunne friste med varer som vin, gode våben, hjemmegjorte eller importerede smykker eller, hvis han havde tænkt sig at slå sig ned på en gård, redskaber, måske såkorn. Dækker dette billede noget af virkeligheden, bliver vikingernes betydning for den økonomiske udvikling i Norden mere indirekte: de skaffede den kapital, der satte gang i omsætningen,⁶⁴ og det var ikke blot handelen med importerede varer der blomstrede, også det hjemlige varebytte blev stimuleret inden for nordboernes domæne, d.v.s. i hele Østersøområdet, på Atlanterhavsøerne og ikke mindst i Irland, hvor man giver vikingerne æren for bygrundlæggelser og indførelse af penge.⁶⁵

Stadierne i handelens udvikling begynder at aftegne sig i lyset af nyere numismatiske undersøgelser. I en oversigtsartikel om fund af arabisk

⁶³ Aksel E. Christensen, *Vikingetidens Danmark*, 1969, s. 192 ff.

⁶⁴ Jvf. Grierson, *Commerce in the Dark Ages*, s. 127f. Grierson skelner dog ikke mellem nordboernes aktivitet i øst og vest som det sker her.

⁶⁵ Ch. Haliday, *The Scandinavian Kingdom of Dublin*, 1884, genoptrykt 1969 med en indledning af Breandán ó Riordain der fastholder at »prior to the Norse settlement at Dublin and other centres such as Limerick, Waterford and Wexford there were no towns in Ireland«.

mønt i Norden har ULLA S. LINDER WELIN gjort opmærksom på at den ældste gruppe som hun daterer til 780–890, skønt de seneste har slutmønt fra 867, næsten udelukkende er fundet i Sverige og Gotland, medens Skåne slet ikke har afgivet mønt før 900, og ikke 3 % af de kufiske mønter fundet i Danmark incl. Sydslesvig er fra 9. årh. (slutmønt 864). Af de før 1956 fundne 366 arabiske mønter i Norge er de 24 før 850. I den næste periode, hvis fund har slutmønt fra 900 til 960, kulminerer den arabiske sølvstrøm og når til alle Nordens lande, medens de kufiske mønter i den tredje ca. 960–1000 begynder at vige for vesteuropæisk og byzantinsk mønt for i den sidste fase af vikingetiden at reduceres til en minoritet og det endda gamle mønter.⁶⁶ Der fremtræder således to hovedfaser af araberhandelen, en i den første tre-fjerdedel af det 9. årh., der i det væsentlige kun når det østligste Skandinavien, og en i første halvdel af 10. årh. omfattende hele Norden. Mellem de to faser ligger en fundtom periode på 25–30 år. BRITA MALMER, der har gjort et imponerende forsøg på at ordne det nordiske møntmateriale før år 1000 – d.v.s. før man brugte indskrifter på mønterne – mener også på andre områder at kunne iagttage en vis stagnation i de sidste årtier af 9. årh. og kommenterer med en hentydning til Bolins teori om at skatte især bliver nedlagt i urostider: »Många skatfund kanske kan betyda härjningar og nöd. Brist på båda skatfynd och gravfynd synes varken vittna om fred eller krig, endast om nedgång«. ⁶⁷ Det er værd at bemærke, at denne stagnationsperiode i Norden nøjagtigt falder sammen med de største vikingeangreb på Vesteuropa og med rus-folkets gennembrud i Novgorod og Kiev; det kan måske tolkes således, at man er gået over til voldelige midler, når muligheder for gevinst ved »fredelig« handel har svigtet – under alle omstændigheder synes vikingefortjenesten fra denne periode som sagt ikke at være kommet hjemlandet til gode. Vigtigere er det at når så lidt af den kufiske mønt nåede til det vestlige Skandinavien i det 9. årh., er det vel nærliggende at endnu mindre kom til Vesteuropa, nok et argument imod at den karolingiske renaissance blev finansieret af vikingernes handel med araberne.

Derimod aftegner møntfundene en anden interessesfære for nordboernes økonomiske aktivitet. Den polske arkæolog ROMAN JAKIMOWICZ offentliggjorde i 1930 et kort over fordelingen af fund med kufisk mønt i Nord- og Østeuropa. Man kan der følge sølvstrømmens bevægelse langs

⁶⁶ Arabisk mynt, Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder I. Til de vigtigste publikationer hører M. Stenberger, Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit I–II, 1947 og 1958 og R. Skovmand, De danske Skattefund fra Vikingetiden og den ældre Middelalder, Årbøger for nordisk Oldkyndighed 1942. Oversigt: K. Skaare, Scandinavian Medieval Numismatics 1960–66, København 1967.

⁶⁷ Brita Malmer, Nordiska mynt före år 1000, 1966, s. 216. Jvf. anmeldelse af Georg Galster i dansk Historisk Tidsskrift 12. rk. III, 1969. Om møntfunds repræsentativitet se nedenfor s. 718.

de kendte ruter ad de russiske floder, medens de mange fund i Polen ikke synes at have tilsvarende direkte forbindelse til sølvets hjemsteder, og fundenes fordeling i kortet udfylder en trekant, hvis hypotenuse følger Østersøen fra Weichsel til vest for Oder, mens den spidser til sydover ved Breslau. Jakimowicz drog heraf den slutning at arabermønten var kommet til Polen via Østersøen formidlet af skandinaverne.⁶⁸ En analyse af materialet efter Bolins metode ville kunne afgøre om teorien holder stik. Men også et andet fundkort belyser forbindelsen mellem Norden og den sydlige Østersøkyst. BRITA MALMER, der henfører al udmøntning af nordisk mønt før de sidste årtier af det 10. årh til Hedeby, har udarbejdet 4 kort over fundstederne. Det fremgår heraf at de udmøntninger hun henfører til første halvdel af 9. årh. ikke nåede andre steder uden for Danmark end Birka, hvorimod nordiske mønter fra det 10. årh. i stort tal havnede i området mellem Weichsel og Oder eller Elben.⁶⁹

Forbindelsen mellem Danmark og den slaviske befolkning syd for Østersøen er vel bevidnet fra 10. årh. og senere. Både Harald Blåtand og Sven Tveskæg ægtede vestslaviske prinsesser,⁷⁰ og Adam nævner slaverne blandt Slesvigs vigtigste handelspartnere.⁷¹ At der virkelig har været tale om egentlig handel mellem de to områder godtgøres af de samme slags fund som bevidner handel inden for Norden, nemlig brudsølv og beskedne massevarer. Stumper af smykker og ituklippede mønter må nemlig sammen med de flere steder forekommende købmandsvægte vise at sølv ikke blot var en vare, men et omsætningsmiddel med værdien bestemt af vægten. Og kleber- eller vegstengryder og -støbeforme, der i vikingetiden var et af det sydlige Norges vigtigste produkter, må ved deres forekomst i Hedeby og i det vestslaviske område kunne tages som tegn på at det ikke blot var luksusvarer der udveksledes. En polsk arkæolog, JAN ZAK, har analyseret den vestslaviske import fra Skandinavien og mener at kunne skelne mellem fire faser i vikingetiden – desværre for vort formål bestemmer han ikke tidsgrænsen mellem de to første. De sættes tilsammen til tiden 840–970, der karakteriseres som importens gennembrudsperiode. I den tredje fase fra 970 til 1040 viser fundene masseimport, medens tilstrømningen tager af i den fjerde der sættes til 1040–1100. Det kufiske sølv er ikke medregnet i den skandinaviske import selv om

⁶⁸ Roman Jakimowicz, *Über die Herkunft der Hacksilberfunde*, Acta Universitatis Latviensis, Series nova, Philolog. et philos. ordinis series, tom. I, Rigae 1931, s. 251–67. N. L. Rasmusson, *Bysantinska mynt*, Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder I, vil dog ikke udelukke direkte forbindelse mellem Rusland og Polen via Galizien.

⁶⁹ Brita Malmer, op. cit., planche 54–57.

⁷⁰ Ifølge runestenen fra Sønder Vissing var Harald gift med Tove, datter af Obotrifer fyrsten Mistiwoi, Danmarks Runeindskrifter sp. 93f. Om Sven Tveskægs polske dronning se S. Ellehøj, *Olav Tryggvesons fald og Venderne*, dansk Historisk Tidsskrift 11. rk. IV, 1953.

⁷¹ *Gesta Hammaburgensis ecclesiae episcoporum* IV, 1.

Jan Zak åbenbart tilslutter sig tanken om at det er kommet til Polen via Østbaltikum og Gotland. Hvis han havde opfattet arabersølvet som nordboernes betalingsmiddel, er det muligt at han ville have tillagt forbindelsen med Skandinavien en større betydning for den økonomiske udvikling blandt vestslovene end han gør på grundlag af de egentlige nordiske genstande der er fundet.⁷²

Et nyt fund af en helt anden art har kastet et overraskende lys over hvad disse Hedeby-mønter kan have været brugt til. Den danske botaniker HANS HELBÆK, der har foretaget en lang række undersøgelser af oldtidskorn og udviklet en metode der bygger på målinger af kærnernes størrelse samt på registrering af kornfundenes sammensætning af såvel kornsorter som ukrudtsplanter, har fremlagt dokumentation for at rug er blevet indført til Danmark i vikingetiden fra det slaviske Mellemeuropa.⁷³ De første forekomster af rug i Danmark er fra vor tidsregnings begyndelse, men de er sparsomme og kornet så uudviklet at det kun kan være kommet ind som ukrudt, evt. sammen med såsæd af byg. Jyske fund sættes i forbindelse med egnene omkring Elbens nedre løb hvor rug endnu i romersk jernalder kun optrådte som ukrudt, bornholmske med Pommern der kendte rugdyrkning fra meget gammel tid, ligesom Balticum hvorfra kornsorten blev overført til Gotland og Øland der tog dyrkningen op allerede i germansk jernalder. Den første forekomst af dyrket rug i Danmark stammer fra den landsby der blev sløjftet ved Aggersborgs anlæggelse, og hvis levetid synes at have været begrænset til det 10. årh. Fundene fra denne landsby, både oldsagerne og det at der i kornaffaldet kunne konstateres 30 % rug, markerer ifølge Helbæk et brud i forhold til den hidtidige kulturudvikling i Danmark. Men Aggersborg-rugen er af en dårlig kvalitet der viser degeneration efter dyrkning med uhensigtsmæssig landbrugsteknik og i ringe jord. Derimod er der i et af husene på Fyrkat fundet et parti rug af fremragende kvalitet, både i henseende til kærnernes udvikling og renheden for iblanding af andre kornsorter og ukrudt. Heldigvis er der dog så meget ukrudt at det kan konstateres at de almindeligste danske arter fra tiden ikke er repræsenteret, hvorimod der findes en række arter der ikke kendes fra tidligere danske fund, men som rugens følgesvende bliver almindelige i middelalderen. Heraf slutter Helbæk at Fyrkat-rugen er importeret, og det fra et område med »et højt agronomisk niveau« og »et systematisk organiseret handelssystem, hvor opkøberne stillede hårde krav til leverandørerne fra et udstrakt område, og hvor kunden kunne kræve en ren standardvare af den kvalitet, han nu var villig til at betale for«. Fyrkat var jo en vikingeborg, og det er vist almenviden om nordboruten ad Dwina og Dnjepr der får Helbæk

⁷² Jan Zak, (Skandinavisk »import« til de vestslaviske lande fra det 9. til det 11. årh. Analytisk del (Polsk)), Poznań 1967.

⁷³ Hans Helbæk, Da rugen kom til Danmark, Kuml 1971, s. 279-96.

til at foreslå Novgorod eller Kiev som det marked dette parti rug er købt på. Plantehistorisk er det russiske område nemlig ikke så godt oplyst at der kan findes argumenter for import ad denne vej. Den nærmeste parallel Helbæk kan finde er et rugfund fra Przemysl i det syd-østlige Polen fra det 11.–12. årh., i hvilket kærnestørrelsen og, endnu mere afgørende, ukrudtsarterne har påfaldende lighed med Fyrkat-fundet. Også et højmiddelalderligt fund fra Lilleborg på Bornholm synes at være import fra Polen.

Det nye i denne publikation er ikke vikingernes forbindelse med de vestslaviske stammer, men det er rollefordelingen mellem giver og modtager i kulturudvekslingen. I mellemkrigstiden gjorde den tyske arkæolog PETER PAULSEN sig til talsmand for den opfattelse, at nogenlunde al materiel og politisk kultur hos slaverne var direkte overtaget fra eller efterlignet efter nordboerne der senere blev afløst af tyskerne.⁷⁴ Germanernes overlegenhed over slaverne har været en given sag, også uden for nazistiske kredse, og det skyldes naturligvis i høj grad det kildemateriale man har kunnet benytte. Naturvidenskabens inddragelse i historieforskningen er af helt ny dato, og de skriftlige kilder til vestslavernes historie er næsten alle missionærlegender der har en vis tilbøjelighed til nedlænhed over for de indfødte. En undtagelse er den arabisk-jødiske købmænd Ibrahim Ibn Ya'qúb, som omkring 970 foretog en rejse gennem Tyskland og slaverlandene. Han fremhæver slavernes mange og store byer – ligesom forøvrigt senere Adam af Bremen – og giver en indgående skildring af markedet i Prag hvortil der kom købmænd fra nær og fjern, bl. a. russere fra Kiev.⁷⁵ Przemysl ligger ved den vigtige handelsvej fra Prag over Krakau til Kiev, og det er nærliggende at tænke sig en veludbygget kornhandel knyttet til en sådan hovedrute. I så fald har Helbæk nok ret i teorien om at Fyrkat-rugen var erhvervet i Kiev. Hverken de kufiske eller de nordiske mønter når imidlertid så langt ned, de har deres sydligste koncentration i polanernes hovedområde mellem Breslau og Gnesen. Har de noget at gøre med kornhandel kan man tænke på en Weichselrute: Elbing, der jo langt ned i tiden var en vigtig udførselshavn for korn i Østersøen, havde en vikingetidsforløber i Truso, hvor der er påvist bebyggelse med fund af nordisk karakter.⁷⁶ Til Truso sejlede Wulfstan engang i slutningen af det 9. årh. fra Hedeby – og Hedebyskæppen var langt ned i middelalderen fælles kornmål både i Østersøområdet og op langs den jyske hærvej!⁷⁷

⁷⁴ Peter Paulsen, *Wikingerfunde aus Ungarn*, *Archaeologica Hungarica* XII, Budapest 1933; samme, *Axt und Kreuz bei den Nordgermanen*, 1939.

⁷⁵ G. Jacob, *Arabische Berichte von Gesandten an germanische Fürstenthöfe*, Berlin 1927.

⁷⁶ Jvf. nedenfor s. 685 og note 91.

⁷⁷ P. Enemark, *Kornhandel*, *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* og Svend Aakjær, *Mønt, Maal og Vægt*, *Nordisk Kultur* XXX, 1936, s. 209f.

Det var en lang ende at spinde på et fund der er gjort i en vikingeborg, og som man derfor umiddelbart snarere vil sætte i forbindelse med rov end med handel. Nu har netop Fyrkat-udgravningerne som fremhævet af TAGE E. CHRISTIANSEN afgivet vidnesbyrd om en mere civil livsform i disse borge end man først havde indtryk af,⁷⁸ men når man tør foreslå at den fine rug ikke er erhvervet tilfældigt, er det fordi fundet i Aggersborg vidner om at man allerede tidligere i det samme miljø havde fået smag for denne kornsort og havde givet sig i lag med at dyrke den. Alligevel kan disse to fund naturligvis ikke bære en teori om at vikingerne oprettede en kornimport fra Polen – heller ikke Hedeby's kornhandel behøver at gå tilbage til vikingetiden – det eneste man med sikkerhed kan slutte er en kulturudveksling, hvori slaverne har været læremestrene. I hvert fald hvad landbruget angår. En handelsorganisation som den Helbæk tænker sig kræver vel både kendskab til korn og til dyrkningsområderne og er derfor snarest oprettet af lokale folk. Men det er påfaldende at både arkæologiske og skriftlige kilder henfører de slaviske byers opkomst til tiden omkring 900 – netop samtidig med kulminationen af den arabiske sølvstrøm til Norden. Tør man tænke tanken til ende og foreslå landene syd for Østersøen indsat på den plads Bolin tildelte Karolingerriget? Således at nordboerne ved hjælp af den kufiske mønt gav stødet til en økonomisk udvikling der satte gang i bydannelsen og samfundsorganisationen – omend den politiske magt synes at have været på lokale fyrsters hænder, muligvis bortset fra Julin i Odermundingen, det sagnomspundne Jomsborg. Og således at forbindelsen med Pommern og Polen, såvel som med alle de andre områder i øst som i vest hvor nordboerne kunne erhverve eller afsætte deres sølv, skabte det spring i den nordiske kulturudvikling som vikingetiden indebar. Den sidste formulering er en helgardering. For at få en mere præcis forestilling om hvad vikingerne har betydet i Nordens historie, kan vi vende os til studiet af de nordiske handelspladser i vikingetiden.

BYER. Det var en naturlig følge af PIRENNES teori om handelens tilbagegang i 9. årh., at han regnede den samme periode for nulpunktet i byernes betydning som økonomiske centre. Fjernhandel var byskabende, hvor den svigtede gik bylivet i stå, gamle byer døde hen, nye opstod ikke. Karolingertidens feudalisme knyttede al magtudøvelse, politisk som økonomisk, til jordbesiddelse og indskrænkede derved udfoldelsesmulighederne til den enkelte godsejers domæne. Et positivt argument for teorien fandt han i den samtidige udvikling i Rusland hvor nye byer skød op som følge af nordboernes handel med Byzans og kalifatet. I 10. årh. blev vikingerne købmænd, skrev Pirenne, og tog en større handelsvirksomhed op med Vesteuropa, først og fremmest med Flandern hvor Brugge blev

⁷⁸ Tage E. Christiansen, Træningslejr eller Tvangsborg, Kuml 1971, s. 43–63.

den første frugt – samtidig med at Middelhavshandelen blev genoplivet med Venedig som udgangspunkt.⁷⁹

Pirennes tese omfatter altså ikke alene araberne, også nordboerne satte cæsur i den økonomiske udvikling, sådan at forstå at de gav nådestødet til allerede hensygnende byer, og at den økonomiske opblomstring der kulminerede i det 12. årh. havde en af sine rødder i Nordsøhandelen i det 10. årh. De sidste årtier af 9. årh. markerer det absolutte lavpunkt i Vesteuropa – samtidig med den fundtomme periode i Norden, ja helt ovre i Rusland er der stagnation i perioden 870–90. Er den fælles forklaring stigende sølvpriser i kalifatet, har vi unægtelig et argument for økonomisk forbindelse mellem kalifatet og Frankeriget der dog kan have fulgt flere andre veje end Østersøen.

Fjernhandelens overvejende betydning for byudviklingen har domineret vesteuropæisk forskning i dette århundrede. I forsøget på at udfylde det forskningsmæssige tomrum i byhistorien som Pirenne udpegede for det 9. og 10. årh.s vedkommende, har studiet af periodens nordiske byanlæg indtaget en fremtrædende plads, idet de dels er belyst af Vita Ansarii, dels af udgravninger, der dog for Hedebyes vedkommende først kom i gang i 1930'erne og ikke før 1956 var på et stadium der tillod et større overblik.

Hedeby er vistnok identisk med Rimberts Slesvig, der er det eneste danske eksempel på en -wik, en navneform og et begreb der med Quentowich og Wiik bij Duurstede som de vigtigste er udbredt i hele området langs Nordsøen. I latinske kilder gengives appellativet wik med vicus hvis oprindelige vage betydning af bydel, landsby, altså samlet bebyggelse uden fast afgrænsning, herved har fået en mere speciel betydning: købmands-boplads, handelssted. Der er stadig diskussion om hvorvidt det germanske eller det latinske ord er ældst i denne forbindelse. Walter Vogel, der har underkastet wik'ernes optræden i kildematerialet fra perioden 700–1000 en indgående undersøgelse, mente i tidens engelske sprogbrug at finde grundlag for en teori om at ordet oprindelig betød stapelplads for varer til en gros-handel, en omladningsplads, et sted hvor vandre købmænd forsynede sig med varer under kortere ophold. Efterhånden opstod der markeder hvor en del af varerne blev afsat til øjeblikkelig konsum, købmændene tog fast ophold med deres familier, wik'en var blevet en by. Men så betydningsfuldt var wik-begrebet at det blev overført til vel-etablerede byer som London, der kaldes Londonwick i tekster fra 8. årh., og hvis kongelige told- og skatteopkræver kaldes wicgerefa. Senere, omkring år 1000, hedder den samme person portireue i takt med at ordet port, portus, fortrængte wik.⁸⁰

⁷⁹ H. Pirenne, *Les villes du Moyen Age*, 1926.

⁸⁰ W. Vogel, *Wik-Orte und Wikinger*, *Hansische Geschichtsblätter* 60, 1935. Genoptrykt i antologien *Die Stadt des Mittelalters I*, ed. Carl Haase, Darmstadt 1968, s. 196–238.

Denne embedsmand, som kan påvises for alle de wik'er der kendes, er udtryk for en kongelig indflydelse på pladsen der imidlertid i Vogels øjne er sekundær. Det var måske nok kong Gudfred af Danmark der nedlagde Reric og flyttede dens købmand til handelspladsen ved Slien, men afgørende var saksiske og frisiske købmænds deltagelse. Fjernhandelen har skabt byen. Magthaverne er interesseret i den for at skaffe sig varer og kontakter og især, som det tydeligt fremgår af wik-grevens tidligt bevidnede tilstedeværelse i Slesvig, for at kunne tjene på handelssamkvemmet ved at opkræve markedsafgifter, eventuelt mod at yde militær bevogtning af stedet og sikre den indre retsorden.

Hovedværket i efterkrigstidens byforskning er EDITH ENNENS *Frühgeschichte der europäischen Stadt*.⁸¹ Der er heri gjort et forsøg på at ordne byudviklingen efter et typologisk skema fra de germanske stammers oppida og de nordiske handelsetemporier (Birka, Hedeby) over wik'er og civitates (bisperbyer) til den fuldt udviklede middelalderlige by hvis vigtigste kendetegn var borgerskabets retslige og økonomiske selvstændighed i forhold til det omgivende land. Mellem det første og andet trin er den vigtigste foreteelse at handelen bliver stationær fordi købmændene tager fast ophold og deres boplads bliver omgivet af en mur. Denne overgang medførte de frisiske emporiers undergang – hertil regnes Quentowich, Dorestad og en anonym plads på Walcheren – for friserne var af naturen byfjendtlige! Ligesom Vogel understreger Ennen fjernhandelens førstearang og købmændenes uafhængighed, f. eks. ligger i Köln vicus mercatorum i markeret afstand fra ærkebispens borg med en beliggenhed ved Rhinen der er bestemt af ønsket om let adgang til handelsvejen ud af byen. Købmændene søger den beskyttelse og den afsætning som ærkesædet kan skaffe dem, men de styrer i vid udstrækning deres egne affærer i deres sammenslutninger, gilderne, der sikrer dem gensidig hjælp og beskyttelse og i ældre tid ikke er bundet til byer, men til grupper af købmænd. Det 3. trin i Edith Ennens typologi nås i det Rhin'ske område omkring år 1100, da beboerne af en by ved edsaflæggelse, coniuratio, erkender deres forpligtelse til at opretholde byfreden. En vigtig fællesopgave bliver opførelse og vedligeholdelse af bymuren. Freden kommer også håndværket til gode hvorved grundlaget lægges for en lokal vareproduktion. Endelig bevirker bylivets muligheder for samlet initiativ at de rigeste købmænd fordeler deres varer og dermed deres risiko på flere foretagender, de sætter ikke længere alt, iberegnet deres egen person, på eet brædt. I modsætning til FRITZ RÖRIG, der så Lübeck som en originaludvikling, mener Ennen at man ved grundlæggelsen af denne by – hvorved hun tilkender hertug Henrik Løve initiativet – har kunnet høste erfaring fra udviklingen i Flandern og med det samme planlægge den på tidens højeste trin. Ligeledes regner hun rådsforfatningen for indført efter italiensk forbillede.

⁸¹ E. Ennen, *Frühgeschichte der europäischen Stadt*, Bonn 1953.

Terminologisk er det uheldigt at Edith Ennen har anbragt wik'en på det andet trin i sin typologi, for derved kommer dette begreb ikke til at omfatte alle de steder, der hed wik! Men forestillingen om den åbne, ubeskyttede handelsplads, som let kunne opgives efter vikingeangreb og genopføres eller flyttes til et sted der var lettere at forsvare, finder bekræftelse i Alpert af Metz's skildring af, hvordan de hårdhjertede købmænd i Tiel an der Waal lader deres by i stikken da vikingerne angriber den,⁸² og i Rimberts af overfaldet på Hamborg i 845, der førte til bispestædets overflytning til Bremen, men kun midlertidigt til en opgivelse af wik'en. Den typiske wik-byplan er en enkelt lang gade der udvider sig til en torveplads. Én-gade-byen er »ein Sinnbild des Wanderhandels« hævder Edith Ennen, der skelner mellem denne planløsning og de nordiske handelsetemporier omgivet af halvkredsvolde. Udgravninger i Nederlandene i de sidste årtier har dog i nogen grad forplumret dette klare billede: Groningen og Antwerpen er også halvkredsbyer fra det 9. årh. og én-gadetypen langs en flod, sø eller havarm er karakteristisk for flere af de ældste nordiske byanlæg, f. eks. Sigtuna.⁸³

Når wik'erne havde så kort levetid og så let bukkede under for plyndring og brand er det nærliggende at slutte at de var uden dyberegående forbindelse, økonomisk og administrativ, med det omgivende samfund – at de var »des villes champignons« som JAN DHONDT har udtrykt det; udkrystalliserede af fjernhandelen forsvandt de når den blev lagt om.⁸⁴ Typen er imidlertid for rendyrket. WALTER SCHLESINGER har i forbindelse med en undersøgelse af byplanen og det ældste bystyre i de midttyske byer Erfurt og Würzburg, der var vigtige knudepunkter for handelen med slaverlandene, understreget at overalt hvor vi har oplysning om styret i det 9.–11. årh.s byer var det »herrschaftlich« organiseret, byerne var underkastet det omgivende territoriums fyrste. Fremskaffelsen af varer til denne og hans garnison var en af handelens hovedopgaver.⁸⁵ At borgerne havde mere end en birolle i byudviklingen har Schlesinger godtgjort i en interessant ordhistorisk undersøgelse, hvoraf det fremgår, at Burg i de ældste tyske tekster betød by, ligesom bybo jo den dag i dag hedder

⁸² E. Ennen, op. cit., s. 132.

⁸³ H. H. van Regteren Altona, The origins and developments of Dutch towns, *World Archaeology* 2, 1970, med henvisning til W. A. van Es' udgravninger i Dorestad hvorved Holwerdas opfattelse af byplanen med en befæstet curtis har måttet opgives. Cand. art. Henrik Jansen der har deltaget i Dorestad-udgravningen har gjort mig opmærksom på denne artikel. Om nordiske én-gade-byer se Adolf Schück, *Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling*, Stockholm 1926.

⁸⁴ Jan Dhondt, *Les problèmes de Quentovic*, Studi in onore di Amintore Fanfani I, 1962, s. 183–248.

⁸⁵ W. Schlesinger, *Städtische Frühformen zwischen Rhein und Elbe*, Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens, Reichenau-Vorträge 1955–1956, Konstanz 1958, genoptrykt Darmstadt 1970. I samme bind: Herbert Jankuhn, *Die frühmittelalterliche Seehandelsplätze im Nord- und Ostseeraum*, s. 451–497.

borger – på trods af at der ikke er nogen tvivl om at den nuværende betydning er den oprindelige. Den samme udvikling fra indhegnet plads til by har det slaviske ord *gorod* gennemgået.⁸⁶ Schlesinger markerer et nyt mere nuanceret syn på de faktorer, der bestemte byernes opkomst, til fjernhandelen er føjet byherrens konsumentinteresser.

Blandt slaviske byhistorikere har der derimod været en tilbøjelighed til helt at underkende fjernhandelens betydning.⁸⁷ Arkæologiske undersøgelser har godtgjort, at alle de byer der går tilbage til 10. årh. – der kan vistnok ikke påvises nogen ældre end fra slutningen af 9. årh. – er opstået i tilknytning til borge. Ofte kan man iagttage en tre-leddet struktur i bebyggelsen: borgen, en suburbium omgivet af volde og en åben markedsplads der eventuelt senere bliver befæstet.⁸⁸ Forsyningen af borgen har været bestemmende for byens placering, men i højere grad end konsumentens interesser har man fremhævet producentens ønske om at få et landbrugsoverskud afsat. Vi møder altså også i denne forbindelse den marxistiske model med herredømmet over produktionsmidlerne som den vigtigste faktor i den økonomiske udvikling, ligesom man ikke kan komme uden om en vis nationalisme i trangen til at understrege de lokale forholds betydning for byernes opkomst på bekostning af fjernhandelen der jo ifølge de skriftlige kilders vidnesbyrd lå i hænderne på fremmede, jødiske, arabiske og nordiske købmænd. Ikke desto mindre er påstanden om at hjemlige behov og kræfter har styret byudviklingen bekræftet af byernes tilknytning til borge der i hvert fald blandt vestslaverne synes at have været på indfødte stormænds hænder og af landbrugets høje stade som fremgår af kornfund fra Tjekkosllovakiet og Polen – vi mindes igen rugen i Fyrkat! Hvad byerne ved Dnjepr angår er det derimod vanskeligt at frakende fjernhandelen en væsentlig betydning i betragtning af rus-købmændenes velbevindede indsats. I kejser Konstantins skrift er Kiev-fyrstens magt åbenbart helt baseret på hans tributopkrævning og videreforhandlingen af de indsamlede varer.⁸⁹

Tre bebyggelser på den sydlige Østersøkyst sættes i forbindelse med samfærdselen over Østersøen. I Letland har den svenske arkæolog BIRGER NERMAN påvist to store gravfelter fra perioden 650–800, det ene af gotlandsk karakter, det andet af midtsvensk, i tilknytning til et borganlæg hvis beliggenhed berettiger til en identifikation med det i Vita Ansgarii omtalte Seeburg i Kurland. Nerman der forestillede sig en første svensk storhedstid i 8.–9. årh. med en kongeligt dirigeret ekspansion ligesom i

⁸⁶ W. Schlesinger, *Stadt und Burg im Lichte der Wortgeschichte*, Die Stadt des Mittelalters I, 1968, s. 95–121.

⁸⁷ En oversigt over slavisk byforskning i Herbert Ludat, *Vorstufen und Entstehung des Städtewesens in Osteuropa*, Osteuropa und der deutsche Osten III, Köln 1955.

⁸⁸ Witold Hensel, *Anfänge der Städte bei den Ost- und Westslawen*, Bautzen 1967.

⁸⁹ Se ovenfor s. 665.

det 17. årh. hævdede at fundene i Grobina stammede fra en svensk kolonisation på kongeligt initiativ, og ved hjælp af islandske fornaldersagaer kunne han endda navngive kongen: Ivar Vidfadme.⁹⁰ Der er ingen grund til at hæfte sig ved den sidste del af teorien – bearbejdelsen af sagakilderne har endnu langt fra nået et stade der tillader en positiv udnyttelse af deres meddelelser – medens man nok tør tro arkæologen på hans bestemmelse af anlægget som en nordisk koloni og på hans iagttagelse af forskellen mellem denne og de senere nordiske bosættelser i Østersøområdet: Seeburg ligger nær ved kysten uden særlig forbindelse ind i landet, medens vikingetidens pladser altid ligger ved udmundingen af floder der fører dybt ind i landene bag kysten.

Typisk i så henseende er Truso ved Elbing i Weichselmundingen hvor der er påvist en i Nordtyskland enestående bebyggelse i en længde af 1 km i tilknytning til en borg. Et gravfelt danner en stor halvkreds om byen ligesom i Birka, og også fundene der stammer fra 9. årh. tyder på kontakt med Norden.⁹¹ Dog regnes åbenbart stedet for estnisk i den eneste skriftlige kilde der nævner Truso, Wulfstans tidligere omtalte rejseskildring.

Endelig er tyske udgravninger på Wollin i Odermundingen tolket som en forbløffende bekræftelse på de skriftlige kilder til Julin eller Jomsborg, både Adam af Bremens påstand om en mægtig slavisk handelsby på stedet og Saxos og sagaernes nordiske garnison – om end ikke i alle de spændende detaljer!⁹² Hvad der arkæologisk kan påvises er dog kun et blandet slavisk-nordisk miljø i 10.–11. årh., men SVEND ELLEHØJ har ved en analyse af skjaldedigtningens omtale af vender samt af den politiske situation i Norden og i Polen omkring år 1000 kunnet fremdrage støtte for hovedtræk i historien om Harald Blåtands garnison i Jomsborg og om jomsvikingerens deltagelse i de militære forviklinger mellem de nordiske lande ved årtusindskiftet.⁹³ Der er derimod intet, der tyder på dansk indflydelse på handelspladsens opkomst eller styre, men de tidligere omtalte fund af Hedebymønt i Pommern og Polen taler for at handelsinteresser kan have gjort sig gældende ved anlægget af Jomsborg.

⁹⁰ Birger Nerman, *Funde und Ausgrabungen in Grobina 1929*, Acta Universitatis Latviensis (som note 68), s. 195–207. Samme, *Die Verbindungen zwischen Skandinavien und Ostbaltikum*, Stockholm 1939, og *Sveriges första storhetstid*, Stockholm 1942.

⁹¹ M. Ebert, *Truso*, Schriften der Königsberger gelehrten Gesellschaft, 3. Jahr Heft 1, Berlin 1926. Werner Neugebauer, *Truso und Elbing*, Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte, Herbert Jankuhn gewidmet, 1968.

⁹² O. Kunkel, *Ostsee*, Paulys Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaften; K. A. Wilde (ed. O. Kunkel), *Die Bedeutung der Grabung Wollin 1934*, 1. Beiheft zum Atlas der Urgeschichte, Hamburg 1953.

⁹³ S. Ellehøj, *Olav Trygvesons fald og venderne*, dansk Historisk Tidsskrift 11. rk. IV, 1953, s. 1–55.

Overalt i den nordeuropæiske byforskning møder man således problemstillingen om fjernhandelen eller lokale kræfter har været afgørende i byudviklingen. Der er dog ikke nødvendigvis en modsætning mellem de to sæt af faktorer: handelen kan blive tiltrukket af gunstige markedsforhold lige så vel som byer kan anlægges for at udnytte fjernhandelens gevinstmuligheder. Også når det gælder de nordiske handelspladser i vikingetiden har denne diskussion præget fortolkningen af kildematerialet.

HERBERT JANKUHN, der i en menneskealder har ledet udgravningerne i Hedeby, ser udelukkende dette anlæg som et produkt af handelen mellem den frisiske Nordsøkyst og Østersøområdet. Opfattelsen begrundes med at fundene her er de første vidnesbyrd om kontakt mellem Danmark og Vesteuropa i lange tider, og med at både byen og handelsvejen langs Sli og Trene ligger i et område der var bebyggelsestomt i perioden fra 500 til 900.⁹⁴ Den første del af argumentationen er imødegået af C. J. BECKER⁹⁵ og MOGENS ØRSNES⁹⁶ for det nordlige og østlige Danmarks vedkommende, selv om heller ikke de kan opvise fund fra Sønderjylland før det 8. årh. – i spørgsmålet om bebyggelsen i Sydslesvig står påstand mod påstand. Jankuhn støtter sig på tre iagttagelser: Bedas påstand om at endnu på hans tid, omkring år 700, lå anglernes hjemstavn øde hen efter udvandringen, mosebotaniske undersøgelser i Angel der tyder på at agre fra romersk jernalder er sprunget i skov i de følgende århundreder og endelig stednavneforskeren W. LAURS studier over Sydslesvigs stednavne. Medens disse opviser typer fra folkevandringstiden og vikingetiden, er der ingen fra den mellemliggende periode, hævder Laur, idet -lev navnene der i det øvrige Danmark stammer fra denne tid i Sydslesvig falder i to adskilte grupper at dømme efter personnavnene i forleddene. De er nemlig dels fællesgermanske og hører således til det ældste lag i navngivningen, dels rent nordiske og altså fra vikingetiden.⁹⁷

Det er ganske mærkværdigt at denne i sig selv søgte fortolkning af navnematerialet – det var dog mere nærliggende at slutte at -levtypen havde været produktiv gennem en lang periode – har kunnet føres i marken som argument for en afbrydelse af bebyggelseskontinuiteten. Bevarelsen af de ældste navneformer må dog betragtes som et bevis på stadig beboelse: der må have været nogen til at huske de gamle navne! Uden at gå så vidt som Jankuhn opererer også VILHELM LA COUR med

⁹⁴ H. Jankuhn, Haithabu, 1963.

⁹⁵ C. J. Becker, Zwei Frauengräber des 7. Jahrh. aus Nørre Sandegaard, Bornholm, Acta Archaeologica XXIV, 1953.

⁹⁶ M. Ørsnes, Form og stil i Sydskindnaviens yngre germanske jernalder, København 1966. En Dorestad-mønt fra slutningen af 7. årh. svarende til en der tidligere er fundet i Thy er fornylig kommet for dagen ved udgravningerne i Dankirke jernalderboplads ikke langt fra Ribe, se Kirsten Bendixen, Norden og Vesteuropa, Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad, December 1966, s. 169–71.

⁹⁷ W. Laurs i Geschichte Schleswig-Holsteins III, 1957, s. 164f.

at anglernes udvandring medførte en udtynding af befolkningen i Angel, der sammen med slavernes indvandring i Holsten bidrog til at sætte skel mellem dansk og tysk.⁹⁸ Hele denne tankegang har ANDERS BJERRUM gjort op med i to afhandlinger i Sønderjydske Aarbøger, hvori han for det første understreger at allerede guldhornsindskriften fra ca. 400 har nordisk sprogform, at skellet mellem nord- og vestgermansk altså går længere tilbage end anglernes udvandring. Dernæst at der ikke er nordgermanske træk i angelsaksisk og ikke vestgermanske i Sydslesvig, og at det derfor kun er navneligheden der taler for at anglerne har haft forbindelse med Angel, og endelig at de sydslesvigske stednavne både i typer og fordeling svarer så nøje til det øvrige Danmarks at udviklingen må være foregået på samme måde.⁹⁹

Det vil sige at navneformer såvel som fattigdommen på arkæologiske fund fra det 6. til 8. årh. indicerer at man i Sønderjylland som det meste af det øvrige Danmark har holdt sig til de engang etablerede bondebygger og kun plejet liden forbindelse med omverdenen. Det er sandsynligt, at bebyggelsen ved Lindholm Høje vidner om en kontakt gennem Limfjorden mellem Nordsøområdet og det østlige Skandinavien allerede fra 7. årh., og Ørnsnes' undersøgelser viser at dansk ornamentik også modtog påvirkning af denne kulturudveksling. Men først opvæksten af handelsruten over Jyllands rod fik dybere virkninger for hele landet. Selv om man ikke vil anerkende Jankuhns påstand om at Sli-Trene ruten og Hedebyhandelen opstod i bebyggelsestomt område, kan man godt tilslutte sig tanken om at denne virksomhed markerer et spring i den danske kulturudvikling.

Spørgsmålet om hvordan denne udvikling er kommet i gang besvarer Jankuhn således: Frisernes handelsekspansion med Dorestad som udgangspunkt kan følges i udbredelsen af deres mønter; når der i en boplads der ligger syd for halvkredsvolden om Hedeby og som er ældre end denne er fundet en sceatta-mønt af frisisk type, vidner det om at handelen havde forceret Jylland og etableret sig ved Østersøen før end kong Gudfred flyttede Reric's købmænd til Sli-egnen i 804. Gennem udgravningerne er det lykkedes Jankuhn at fastslå stadierne i byens udbygning. Lige fra begyndelsen kan man skelne mellem fattige og fine kvarterer, hvis grundplaner synes at ligge fast fra midten af 9. årh. Spor af værksteder til metalarbejder afgrænser et særligt håndværkerkvarter. Fund fra beboelser og gravpladser aftegner billedet af en storby med kontakter til fjerne egne. Norge, Sverige, Østersøkysten og i vest Rhineggen og Frisland har leveret deres bidrag til fundbestanden – derimod ingen spor af kontakt med det nærmeste opland. Halvkredsvolden kom først til i det 10. årh.

⁹⁸ V. la Cour, Sønderjyllands Historie I, 1930, s. 207 ff.

⁹⁹ Anders Bjerrum, Vort Sprogs gamle Sydgrænse, Sønderjydske Aarbøger, 1944, s. 1–20; samme, Anglernes hjemstavn, Sønderjydske Årbøger, 1955, s. 202–254.

Jankuhn understreger de danske kongers interesse i stedet, ikke blot Gudfred også den senere danske enehersker Horik greb ind i Slesvigs forhold dels ved at holde en embedsmand, en comes, i byen, dels ved at tillade Ansgars mission og opførelsen af en kirke i byen. Det svenske dynastis herredømme over byen i begyndelsen af 10. årh. kan også betragtes som et udtryk for at politisk indflydelse i byen var værd at kæmpe for. Men alt dette er sekundært. Efter Jankuhns opfattelse fremtræder Slesvig/Hedeby som den typiske wik, hvis opståen og udvikling er bestemt af fjernhandelen, og hvis tilbagegang i slutningen af 10. årh. falder sammen med det arabiske sølvs retræte. Dog synes bebyggelsen fortsat og gravfeltet stadig at have været i brug til midten af 1000-tallet. Hvad der førte til den endelige opgivelse af byen, vides ikke med sikkerhed. Adam omtaler et nordisk overfald i 1040'erne og et vendisk i 1060'erne, men det er vanskeligt at vide om der tænkes på byen bag halvkredsvolden eller den nord for Slien.¹⁰⁰

Forholdet mellem de to bebyggelser er nemlig ikke afklaret. Den almindelige opfattelse er vist identisk med Jankuhns: Slesvig var det tyske, Hedeby det nordiske navn for een og samme by, der fra 800 til ca. 1050 lå ved Haddeby Nor og derefter blev flyttet til den nuværende beliggenhed.¹⁰¹ Derimod har Vilhelm la Cour altid hævdet en anden opfattelse, som han dog på flere punkter har måttet modificere under indtryk af Jankuhns udgravninger. Ifølge den lå det Sliestorp, fra hvilket Gudfred efter de frankiske rigsannaler opererede, på det nuværende Slesvigs plads, og kongsgård og fra 948 bispesæde lå altid nord for Slien, medens halvkredsvolden indesluttede en købmandsbebyggelse der var politisk underordnet anlægget mod nord.¹⁰² En støtte for sin teori finder la Cour i sin datering af Dannevirke: Gudsfreds vold var hovedvolden der virkelig løber fra Ostersalt til Vesterhavet som det hedder i de frankiske rigsannaler, medens Kovirke syd for Hedeby er 200 år yngre med en spidsgrav af samme type som på Trelleborgene.¹⁰³ Nye undersøgelser synes at bekræfte denne del af la Cours teori¹⁰⁴ og hermed rejser problemet om forbindelsen mellem volden og handelsvejen sig med fornyet styrke. Alle dele af volden er vendt mod syd, og hovedvolden ligger nord for Sli-Trene ruten. Gudfred kan ikke have opført volden for at beskytte handelen, der har gjort sig andre interesser end økonomiske gældende i dette område.

¹⁰⁰ H. Jankuhn, Haithabu, 1963.

¹⁰¹ Forskningsoversigt og udgravningsresultater indtil 1965 er fremlagt i Helmuth Schlederermann, Slesvig/Hedeby's historiske tilblivelse, Sønderjydske Årbøger 1967 og 1968.

¹⁰² V. la Cour, Dannevirkestudier, 1951, s. 78 ff.

¹⁰³ V. la Cour, Kong Gudfreds »villum«, Sønderjydske Årbøger, 1968.

¹⁰⁴ Olfert Voss i et foredrag om udgravninger i Kovirke, holdt i november 1970 i Det Kongelige Danske Oldskriftselskab.

Hvilket er i fuld overensstemmelse med de skriftlige kilders billede af Slesvigs nøgleposition, både politisk og militært helt frem til det 12. årh. Og hertil kommer at de økonomiske interesser ikke kun var fjernhandlerenes. Det må være tilladt at slutte sig til den kongelige udnyttelse af byens handelsliv af den nordiske udmøntning der ifølge BRITA MALMER både i det 9. og det meste af det 10. årh. foregår i Slesvig/Hedeby. Møntret var alle steder i denne tid et kongeligt regale; når al nordisk mønt lige til slutningen af det 10. årh. ifølge Brita Malmers undersøgelse udgik fra Hedeby,¹⁰⁵ har vi her et indicium, der dog er stærkt omdiskuteret, på kongemagtens deltagelse i byens økonomiske liv – hvordan vi så end skal forestille os disse mønter brugt.

Vi må tro de samtidige udsagn om at Slesvig og Hedeby har været to betegnelser for det samme sted,¹⁰⁶ men deraf følger ikke at stedet har været indskrænket til byen bag halvkredsvolden. Vi ved ikke hvor den til tidens byer hørende borg lå, hvor Gudfreds, Horiks og de svenske kongers tilholdssted skal søges. På forhånd kan det ikke afvises at det som Vilhelm la Cour tænker sig har ligget nord for Slien – det ville da være i overensstemmelse med Dannevirkes forløb, og der er flere paralleller til at »vicus mercatorum« har ligget i betragtelig afstand af byherrens borg; Köln er tidligere nævnt, et nordligere er Bardowiek der er adskilt fra borgen Ertlenburg af Elben. Under alle omstændigheder må man ikke lade sig blænde af at Hedeby arkæologisk fremtræder som et fremmedlegeme i sine omgivelser; det skyldes at Jankuhn kun har ledt efter spor af fjernhandel.

I Birka er de politiske forhold langt bedre oplyst end i Hedeby, til gengæld ved man næsten intet om gadenet, grundarealer og hustyper der efterhånden står ret klart i den danske handelsby. Det skyldes naturligvis forskel i undersøgelsernes tilrettelæggelse de to steder. I Birka koncentrerede HJALMAR STOLPE sig især om det store gravfelt ved de egentlige udgravninger i 1870erne, halvkredsvolden og borganlægget er punktvis undersøgt af HOLGER ARBMAN i 1930erne, medens der af selve byområdet, den sorte jord, kun er undersøgt 1/30.¹⁰⁷

Udgravningerne har bestemt Birkas levetid til små 200 år fra ca. 800 til sidste halvdel af 10. årh. I det første århundrede har den ligget åben mod landsiden, kun afgrænset af et gravfelt, og med borghøjden i sydøst som tilflugtsborg – et eksempel på dens funktion findes i Vita Ansgarii. Først i 10. årh. opførtes halvkredsvolden, delvis oven på grave der ikke

¹⁰⁵ B. Malmer, op. cit., s. 194f.

¹⁰⁶ The Chronicle of Æthelweard, ed. A. Campbell, London 1962, s. 9: Porro Anglia uetus sita est inter Saxones et Giotos, habens oppidum capitale, quod sermone Saxonico Slesuuic nuncubatur, secundum uero Danos, Haithaby. Adam af Bremen I, 57: Sliawich quae nunc Heidiba dicitur (+ II, 35 og IV, 1).

¹⁰⁷ H. Arbman, Birka. Sveriges äldsta handelsstad, 1939; samme, Birka. Untersuchungen und Studien I, 1943.

var gamle da de blev overbygget. At den har været nødvendig kan sluttes af sporene af en hastigt opført barrikade, ligesom fund på skrånningen af borgbjerget ned mod havet tyder på at man i 10. årh. har måttet udbygge byens forsvarsanlæg, her ved en befæstet garnison. Holger Arbman sætter disse bestræbelser i forbindelse med det tyske angreb på Hedeby i 934 der efter en udbredt opfattelse gjorde ende på svenskervældet her-nede. Den svenske kongeslægts regeringsperiode i Danmark er dog alt for usikkert dateret til at man tør regne med en sammenhæng her.¹⁰⁸

Fundene i Birka viser kontakter med mange områder, både med det nærmeste opland og med Norge og Danmark, såvel med Vesteuropa som med Baltikum, dog mest iøjnefaldende med Østerleden, vikingernes ruter i Rusland, især den østligste. Men i hvor høj grad afspejler gravfundene livet i handelsstaden? BRITA MALMER har gjort opmærksom på at alle de nordiske mønter med billeder der er fundet i Birka, har været forsynet med hængeanordninger, og de fleste er fundet i kvindegrave. De har ikke været brugt som mønter, men som smykker eller amuletter – hvoraf vi som den svenske numismatiker fremhæver ikke kan slutte at nordisk mønt ikke havde købekraft i Birka. Mønter i gravfund har i det hele taget en anden udsagnskraft end i skattefund.¹⁰⁹

Derfor er det ikke de fundne genstande i sig selv der godtgør at Birka har været et handelscentrum. Selv en sammenfoldelig købmandsvægt der må have været brugt til at veje sølvet til betaling kan ikke tages som bevis for at den har været i brug hvor den er gravlagt. Birkas handel kan dokumenteres ved sammenhængen mellem de fundne genstande herfra og fund fra andre steder der kan tegnes ind på handelsruter. Derudover har vi Vita Ansgariis udsagn om de mange rige handelsfolk der boede på stedet og om deres hyppige rejser til Dorestad, og endelig synes navnet at være blevet et begreb, en fællesbetegnelse for handelspladser på øer der stod i forbindelse med moderbyen i Mälaren og ligesom denne havde en særlig retsordning, en birke- eller bjarkøret.¹¹⁰

Ordet birkeret er tolket på en anden måde af filologen E. WADSTEIN, der i fast overbevisning om at alt handelsinitiativ i vikingetidens Norden var udgået fra friserne afledte ordet af et konstrueret frisisk ord for område, berek (jfr. tysk Bereich). Heroverfor erklærede hans landsmand og kollega ELIAS WESSÉN at det lydhistorisk var vanskeligt at forestille sig overgangen fra berek til birk- eller biark, medens en langt naturligere forklaring på ordet birkeret i dets forskellige former, bjärköarett, biark-eyiarrétr er »rätt gällande för (en plats som heter) Biärkö, Biarkey«.

¹⁰⁸ H. Arbman, op. cit., 1939. Lis Jacobsen, Svenskevældets Fald, 1929, konstruerer et begivenhedsforløb der ikke har støtte i nogen kilder.

¹⁰⁹ B. Malmer, op. cit., s. 185.

¹¹⁰ Ella Kivikoski, Studien zu Birkas Handel im östlichen Ostseegebiet, Acta Archæologica VIII, 1937; H. Arbman, Birkahandel, KLNLM.

En sådan plads kan ikke være andet end Birka, der på svensk den dag i dag hedder Björkö efter sine mange birketræer. Wessén konkluderer, at Birkas stadsret, som han dog ikke forestiller sig som en fuldt udbygget lovgivning, er blevet overført til andre nordiske »björköar« og derfra er gået ind i bylovgivningen.¹¹¹

Birkas politiske forhold er behandlet af ADOLF SCHÜCK i hans disputats om ældre svensk byhistorie. Her er fremdraget en række træk i byens styre, der går igen i middelalderens svenske byer: kongen er byherre repræsenteret af en præfekt, men hans magt er stærkt begrænset af beboernes politiske organ, bytinget. Også andre forhold taler for at byen er skabt af hjemlige kræfter: dens centrale beliggenhed mellem 3 folklande og på sejlleden fra Østersøen ind til det svenske riges kærneområde Uppland og de vanskelige besejlingsforhold – hvordan skulle frisere have kunnet finde denne plads hvis ikke lokale kræfter havde skabt et marked der? Muligvis har der før vikingetiden været en sæsonmarkedsplads, for øen er utilgængelig forår og efterår medens isen bryder op og lægger til, men ingen fund tyder på at der var opstået fast beboelse på stedet før 9. årh.¹¹²

Kongen som byherre og en præfekt hvis opgave i hvert fald i Quentowich bestod i at opkræve told¹¹³ møder man fra andre handelspladser i 9. årh., men een institution kendes kun fra Birka, det lokale ting hvis beslutninger var bindende for kongens. Heri deltog både den almindelige befolkning, populi, købmændene, negociatores manentes, og de fornemme, principes, der dog indtog en særstilling ved sammen med kongen eller præfekten at forberede sagerne til tingets behandling. Schück anså tinget for prototypen på det middelalderlige svenske bystyre der dog efter tysk sprogbrug hed et råd. Også halvkredsvolden uden om byen inddrog han i denne forbindelse, idet han mente at den både i Hedeby og i Birka først og fremmest var opført som demarkationslinie til afgrænsning af det territorium inden for hvilken byfreden gjaldt. Først 10 år efter Schücks bog blev det påvist at voldene begge steder var rejst i det 10. årh. Dog kan gravfeltet i Birka som volden jo følger have tjent samme formål i den forudgående tid. Når Schück indlod sig på en så vidtgående fortolkning af halvkredsvoldene, var det fordi han havde overtaget Elias Wesséns teori om Bjärköarätten som en oprindelig stadsret for Birka, overtaget af de handelspladser og byer som skød op i Birka-handelens kølvand.

¹¹¹ Elis Wadstein, Norden och Västeuropa i gammal tid, 1925; samme, Birka och Bjärköarätt, Namn och bygd, 1914; Elias Wessén, Birca och bjärköarätt, Namn och bygd, 1923; samme, Bjärköarätt, KLNLM.

¹¹² A. Schück, Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling, 1926. En forløber for Birka er fundet på en anden, syd-østligere Mälare: W. Holmqvist, B. Arrhenius and P. Lundström, Excavations at Helgö I–III, 1961–68.

¹¹³ Jan Dhondt, Les problèmes de Quentovic (se note 84), s. 196ff.

Denne teori er imidlertid blevet modificeret af den nyere retshistoriske forskning. I forbindelse med en undersøgelse af kilderne til Visbys stadsret er det lykkedes GÖSTA HASSELBERG at udskille en ældre fællesnordisk søhandelsret, hvis bestemmelser senere gik ind i bylovgivningen. Slesvigs stadsret fra ca. 1200 er det ældste eksempel, men også Bjärköarätterne i Sverige og Norge, der har samme oprindelse, har elementer der går længere tilbage. Et særlig karakteristisk træk i denne søret er organisationen af et togt – og Hasselberg understreger at den er ens hvadenten det gælder handels-, vikinge- eller ledingsfærd – der består i at en skibsejer udlejer andele i skibet til en række befragtere. Ejeren deltager som skibsfører, de øvrige som mandskab, men ved en række bestemmelser fremgår deres principielle ligestilling. Dette skibsfællesskab må som tidligere nævnt efter Hasselbergs opfattelse have sine forudsætninger i det gamle åredrevne skib, der krævede en stor besætning i forhold til lastrummet, og som har skullet drives frem af alle de ombordværendes forenede anstrengelser. Situationen er væsensforskellig fra de senere tyske søfartsregler hvor der opereredes med hyret mandskab hvilket naturligvis medfører en anden fordeling af ansvar og risiko end i de nordiske, hvor terminologien dog er forskellig i de norske og de dansk-svenske love – det tyder vel på at den fælles kilde ikke har været skriftligt udformet. Til fællesskabet om bord svarede en vidtgående uafhængighed af andre instanser. I mange sager var skibet et ting for sig selv, der kunne holde rettergang og eksekvere domme uden indblanding fra anden side, men i drabssager havde kongen over landingstedet bøderet. I Norge, hvor man længst bevarede denne organisationsform, er der eksempler på kongemagtens indgriben i denne handel, der oprindeligt må have været helt privat organiseret og drevet.¹¹⁴

Bjärköarätten er efter denne opfattelse ikke Birkas stadsret, men en fællesnordisk søret der i tidens løb blev optaget som særret i svensk og norsk lovgivning, medens den eneste retskilde i Danmark der rummer ordet, den skånske birkeret, var stadsret for Lund og Malmø. I øvrigt blev begrebet birkeret i Danmark reduceret til at rumme eet træk: et birk var et område, der var udskilt fra de sædvanlige retskredse, herrederne, og afsondret fra landskabslovenes gyldighedsområde. Som det fremgår af ovenstående er denne karakter af særret imidlertid indbygget i selve den grundliggende organisationsform, i hvilken alle involverede parter deltog; under et togt og på havet var de udelukket fra den retsbeskyttelse, som tilhørsforholdet til en slægt eller et landskab ellers ydede. Efterhånden som købmændene tog fast ophold i byer, indgik bestemmelser fra søretten i byernes retsorden, et fællesnordisk element kom ind i den nationale lovgivning side om side med bondebygdens retsregler.

¹¹⁴ G. Hasselberg, Studier rörande Visby stadslag och dess källor, Uppsala 1953; samme, Sjö rätt, Östnorden, og Knut Robbestad, Norge, KLN M XV.

Ud fra lignende betragtninger har den danske historiker HELMUTH SCHLEDERMANN foreslået at søretten via byudviklingen i særlig grad kom kongemagten til gode, idet han henviser til retshistorikeren POUL JOH. JØRGENSENS fremhævelse af den danske konges vidtgående beføjelser over for de middelalderlige byer.¹¹⁵ Også AKSEL E. CHRISTENSEN har understreget kongemagtens særlige forhold til byerne: en række af dem er kongelev i Kong Valdemars Jordebog, og allerede af Knud den Helliges gavebrev af 1085 kan man se at kongen havde særlige indtægter i form af grundafgifter fra byen Lund, hvilket gav ham øgede dispositionsmuligheder.¹¹⁶ Det er dog kun for Lunds vedkommende vi tør føre situationen tilbage til vikingetiden – og der synes ikke at have været by i Lund før år 1000. Med hensyn til Slesvig/Hedeby har vi dels Gudfreds virksomhed at bygge på, dels kongelevlistens meddelelse om at i det 13. årh. havde kongen de tre fjerdedele, hertugen den ene fjerdedel af Hedeby.¹¹⁷ Hertugens besiddelse må anses for afledt af kongens, og vi har således et sent, men vægtigt vidnesbyrd om kongemagtens særlige tilknytning til Danmarks ældste by. Det er en morsom tanke at Othere fra Hålogaland og andre »farmenn«, der i det 9. årh. syntes så fuldstændig uafhængige af andre instanser, gennem deres søret kom til at bidrage til den nationale centralmagts opbygning; men foreløbig er teorien kun en spændende mulighed.

I Ansgars Birka var uafhængigheden af landets almindelige retsorden på bygdetingene endnu ikke opnået. Tilladelsen til at forkynde evangeliet måtte kongen ikke alene forelægge Birkas ting, men også ting i en anden del af landet. Hvadenten det var sideordnet eller overordnet i forhold til det første, viser appellen at Birkas sager ikke kunne afgøres af kongen og byens befolkning alene. Men selvstændigheden synes at have været på vej med præfekturet. WALTER SCHLESINGER, der har underkastet Rimberts skildringer af administrationen af Hamborg og Birka en givende nærlæsning, har gjort opmærksom på forskellen i præfektens embedsomsråde de to steder. I Hamborg styrer han både vicus mercatorum og det omliggende land fra sin faste borg, i den svenske by kan han kun opbyde militær blandt selve wikens indbyggere, deriblandt dens købmænd, medens et større distrikts opbud ligger i kongens egen hånd.¹¹⁸ Forskellen hænger nok sammen med de to områders politiske geografi i det 9. årh. Sachsen var endnu i 845 en prekær besiddelse for de karolinske herskere; tvangsborgen var det primære for dem, i ly af den var wiken groet op. Derimod lå Birka i selve kærneområdet af Sveariget.

¹¹⁵ H. Schledermann, op. cit. II, s. 57; P. J. Jørgensen, Dansk Retshistorie, s. 422.

¹¹⁶ Aksel E. Christensen, Über die Entwicklung der ältesten dänischen Städte von der Wikingerzeit bis zum 13. Jahrhundert, Acta Visbyensia I, 1965.

¹¹⁷ Kong Valdemars Jordebog, ed. Sv. Aakjær, s. 27.

¹¹⁸ W. Schlesinger, Städtische Frühformen (som note 85), s. 301 ff.

Kongen besad flere øer i umiddelbar nærhed af denne – der er ingen grund til at søge efter en kongsgård på selve øen. Det nye der skete her var handelspladsens opkomst. Den krævede af hensyn til de mange rejsende købmænd, svenske eller udlændinge, en administration som ikke var forudset i den hidtige lovgivning. Om der i Birka har været tale om andet end ad hoc afgørelser af uforudsete situationer ved vi ikke. I hvert fald ser det ud til at det var Birkahandelens ret, de fællesnordiske søretsregler, der i den senere retsudvikling sikrede købmændenes og bybefolkningens særlige interesser.

Desværre tillader kilderne os ikke at trænge så dybt ned i Slesvig/Hedeby's politiske forhold. Den danske konge kan efter Rimberts fremstilling optræde langt mere uafhængig af lokale instanser end den svenske. Noget byting omtales ikke, og ved at bruge den kontinentale betegnelse, *comes*, for kongens embedsmand i byen i stedet for det mere almene begreb, *præfectus*, som anvendes i Birka, tilkendegiver Rimbert muligvis at forholdene i Danmark har forekommet ham mere lig de hjemlige end de svenske.

Næsten helt uden belysning fra skriftligt kildemateriale er den norske handelsplads fra vikingetiden, Kaupang. Kun i Othere's rejseskildring omtales en portus ved navn Sciringesheal som målet for færdens sydpå langs Norges vestkyst. Da Snorre med støtte i digtet *Ynglingatal* fra ca. 900 placerer et Skiringssal i Vestfold som gravplads for en af Ynglingekongerne, er det rimeligt at identificere den vikingetidshandelsplads der i 1950'erne er fremdraget ved gården Kaupang i Vestfold, nærmere betegnet ved Viksfjorden sydøst for Larvik, som Othere's portus.¹¹⁹ Af denne betegnelse har man sluttet, at stedet havde liden betydning. EDVARD BULL, der ikke ville anerkende nogen byer i Norge før bispesæderne med deres godssamling og internationale forbindelser havde lagt grunden dertil, fastslog: Skiringssal er en portus, ikke en oppidum. Hertil er at sige at Othere-teksten er skrevet på angelsaksisk der havde optaget portus, port, som låneord fra latin, og at det netop omkring 900 begyndte at fortrænge ordet *wik* som betegnelse for en handelsplads, by. For havn havde man et hjemligt ord, *hæfen*.¹²⁰

Udgravningerne har afsløret Kaupang som den typiske *wik*. Der er påvist en kaj og et stykke af en plankebelagt gade samt hustomter, deriblandt værksteder. Nogen oversigt over byplanen er ikke opnået, men det kan fastslås at stort har det bebyggede areal ikke været, kun 4–5000 m², det halve af Birkas, en tredjedel af Hedeby's omfang. Derimod er gravfelterne uden om byen omfattende og er rimeligvis blevet benyttet af tilrejsende såvelsom af folk fra oplandet foruden af byens beboere.

¹¹⁹ Charlotte Blindheim, *The Market Place in Skiringssal*, *Acta Archaeologica* XXXI, 1960.

¹²⁰ E. Bull, *Byene i Norge i middelalderen*, *Nordisk Kultur* XVIII; P. Sveaas Andersen, *Vikingetid og rikssamling* (se note 5), s. 38 ff.

Fjernhandelen har sat sine tydelige spor. Her er kufisk mønt og brud-sølv, ringspænder og bronzebeslag fra Birka, glas og keramik fra Rhin-egnen, og fra den hjemlige omsætning kleberstengryder og -støbeforme. Men fund langs elvene ind i landet viser at Kaupang har haft væsentlig betydning for lokalhandelen også. Udgravningernes leder CHARLOTTE BLINDHEIM lægger disse vidnesbyrd om handelens betydning for stedet sammen med to andre faktorer, den fuldstændige mangel på borganlæg, vold eller anden form for befæstning, samt Kaupangs beliggenhed i forhold til dels ældre handelspladser i Viksfjordens ydre strøg dels Tønsberg der voksede op i 10. årh. som vikingehandelspladsens afløser. Denne gradvise forskydning ind i fjorden opfatter Charlotte Blindheim som en tilpasning til handelens skiftende forhold, og hun konkluderer at fjern- og lokalhandelens behov har været det der skabte port'en i Skiringssal, »we may safely dismiss the 'royal inauguration' imagined by our earlier historians«, idet hun henviser til tilsvarende synspunkter hos moderne tyske byhistorikere med Herbert Jankuhn som den ledende teoretiker.¹²¹

Der er ovenfor gjort rede for at troen på fjernhandelens altafgørende betydning for byudviklingen er stærkt på retur, hvortil kommer at netop dette problem aldrig kan løses af de materielle fund alene. Hvad de ældre historikere, GUSTAV STORM og HALVDAN KOHT, byggede på, var navneformerne på stedet. Sognet og herredet har navne efter bebyggelsen Tjølling, der forklares som þjóðalyng, lyngen hvor ting afholdes, og selve Skiringssal rummer et kultminde i sit efterled, medens der er mere usikkerhed om forleddet. Betyder det »den skire Yngve«, har vi muligvis det samme navn som indgår i betegnelsen for Harald Hårfagers forfædre i Vestfold, Ynglingekongerne.¹²² Et marked sammen med et kultsted og en tingplads i selve det område hvorfra Norges samling udgik – det er for stærke indicier til at man pure kan afvise enhver sammenhæng mellem kongemagt og handelspladsen i Kaupang. I det mindste kan enhver gå med til PER SVEAAS ANDERSENS formulering: »I Vestfold og muligens noen få steder til i Norge (Jæren og Bjakøy) fantes markeds- og handels-sentra som kan ha betydd noe for konsentrasjonen af økonomiske ressurser . . . (der) i større eller mindre utstrekning er kommet enkelte mektige ætter til gode, bl. a. kongsetten i Vestfold«. ¹²³ Desværre ligger grundlæggelsen af byen i begyndelsen af 800-tallet i fuldstændigt mørke. Bortset fra at ifølge de frankiske rigsannaler gjorde danske konger på det tidspunkt krav på herredømmet over Vestfold!¹²⁴

¹²¹ Ch. Blindheim, op. cit., s. 99. Påstanden er trukket tilbage i sammes Kaupang-undersøgelsen avsluttet, Viking XXXIII, 1969.

¹²² P. Sveaas Andersen, Oslo by i middelalderen inn til 1240, Nordisk tidskrift for vetenskap, konst och industri, utg. av Letterstedtska föreningen, årg. 47, 1971, s. 15.

¹²³ P. Sveaas Andersen, Vikingetid og rikssamling, s. 42.

¹²⁴ Annales Regni Francorum 813, Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte I, s. 102.

Herefter fremtræder Kaupangen i Skiringssal i alle hovedtræk som et sidestykke til Birka og Hedeby, opstået omkring år 800 med fjernhandelens spor fra første færd og, om ikke andet, så dog et geografisk og kronologisk sammenfald med etableringen af et kongedømme der beherskede hele Norge. Den vigtigste forskel er at Kaupang fik en kortere levetid, allerede i begyndelsen af 900-tallet synes den opgivet. Den norske by kom således ikke til at gøre den udvikling med som førte til voldsom hegningen i søsterbyerne.

Hvem der har taget initiativet til halvkredsvoldene fremgår ikke af nogen kilder. Muligheden for at det har været borgerne organiseret i et bygilde er kun svag. Endnu i det 12. årh. var det nydannede St. Knudsgilde knyttet til en handelsrute som LAURITZ WEIBULL har påvist, ikke en organisation for en bestemt by. Heller ikke hvor købmandsgilderne var knyttet til en enkelt by havde de efter EDITH ENNENS opfattelse direkte forbindelse med bystyret, selv om man ofte finder de samme personligheder i spidsen for begge institutioner.¹²⁵ Og i hvert fald i det 9. og 10. årh. lød alle nordeuropæiske byer hvis styre man kender under en byherre. Alle indicier taler som omtalt for at det samme var tilfældet med den danske og svenske handelsplads fra tidlig vikingetid, og at det derfor også var konger der lod voldene opføre. Fundene i Birka tyder på at handelsvirksomheden er ophørt kort efter midten af 10. årh. Dens afløser blev Sigtuna, hvis nære forbindelse med kongemagten bevidnes af Olaf Skotkonges udmøntning dér i årene omkring år 1000. Farvandet ved Sigtuna er den vigtigste søforbindelse til det centrale Uppland, og forskellige fund tyder på at der har været opført spærringer som kunne hindre gennemfarten. Både for handelen og det politiske herredømme over svarne indtog kongsgården ved Sigtuna således en nøgleposition.¹²⁶ Når den i slutningen af 10. årh. blev suppleret med en handelsplads, er det rimeligt at opfatte det som et udtryk for at den svenske konge gerne fortsat ville nyde godt af de fordele han havde haft af det da forladte Birka: kontakter med udlandet, varer, toldindtægter og, som det er foreslået ovenfor, større politisk bevægelsesfrihed end det gammelsvenske samfund havde overladt kongemagten. Naturligvis skal man ikke underkende købmandsinteresserne. En runesten fra 11. årh. vidner om eksistensen af et frisergilde i Sigtuna, hvordan man så skal tænke sig gildesbrødrenes nationale tilhørsforhold,¹²⁷ og den estnisk-danske historiker PAUL JOHAN-

¹²⁵ Lauritz Weibull, S: t Knut i Österled, Scandia 17, 1946, genoptrykt i Nordisk Historia II, s. 415; Edith Ennen, Frühgeschichte der europäischen Stadt, s. 170.

¹²⁶ Erik Floderus, Sigtuna, Sveriges äldsta medeltidsstad, Stockholm 1941; Gunnar Ullén, Sigtunatraktens strandlinier omkring år 1000, Situne Dei 1951-52, Halmstad 1954, s. 40-52.

¹²⁷ Aksel E. Christensen, Birka uden frisere (se note 14) anser de på to runesten i Sigtuna omtalte »frisa kiltar« for nordboer der handlede på Frisland. Heroverfor Sven Ljung, Gilde, Sverige, KLN M V: »Av filol. skäl måste detta gille ha varit en sammanlutning av gästande köpmän, ej av frislandsfarere«.

SEN hævder at byplanen er bestemt af fordelingen af de forskellige købmændsgilders kirker.¹²⁸

Vikingetiden i Norden indledes med fjernhandelens gennembrud i øst til kalifatet, men kun ved oprettelsen af markedspladser på strategiske steder af de internordiske handelsveje kom Ruslandshandelen hjemlandet til gode. Både i Danmark, Norge og Sverige grundlagdes disse byer samtidig med at østhandelen kom i gang. Det vidner om politisk evne til at udnytte de nye merkantile muligheder. Det er nærliggende at se den samme kombination af faktorer bag den proces der førte til at alle tre nordiske lande fremstod som territorielle enheder da Otheros og Wulfstans rejseskildringer blev optaget i Alfred den Stores Orosius-oversættelse. Dog fremgår det ikke om Västergötland var indlemmet i Sverige på det tidspunkt, ligesom det må understreges at der er forhold der tyder på, at den første rigssamling i Danmark er sket før år 800.¹²⁹

Overfaldet på Lindisfarne klosteret i 793 er imidlertid den begivenhed der i almindelighed anføres som vikingetidens begyndelse. Når de foregående afsnit ikke har levnet vikingetogene til Vesteuropa nogen væsentlig andel i den kulturrevolution som perioden mellem 800 og 1050 betegner i Nordens historie, bør en præcisering af vikingebegrebets indhold derfor være det første led i en sammenfatning af denne oversigts linier.

VIKINGERNE. I sin fremlæggelse af resultaterne fra udgravningen i Kaupang gør CHARLOTTE BLINDHEIM et forsøg på at karakterisere befolkningen i byen ud fra iagttagelser fra gravfeltet mellem Bikjølbjergene der rummer levn af 70 personer, mænd, kvinder og børn. Alle gravene er bådgrave med stævnen mod søen, hvilket sammen med det rige gravgods af overvejende importvarer berettiger til at betragte de begravede som folk der stod i mere direkte kontakt med udlandet end de gravlagte i andre felter på stedet. Charlotte Blindheim kalder dem »farmenn«, hvilket er udmærket, hvis det blot i almindelighed betegner rejsende købmænd, men ikke hvis man som her henviser til Adolf Schücks definition: farmenn var folk der drev handel med deres landbrug og hjemlige fangstmuligheder som grundlag. Othere fra Hålogaland er det bedste eksempel fra vikingetiden, men også sagalitteraturen kender typen ligesom de gotlandske bondekøbmænd synes at passe til definitionen: handel var sæsonarbejde for dem, og deres hjemsted var gårde ikke for langt fra kysten over hele Norden. Det er en rimelig tanke at nogle af de gravlagte i Kaupang var farmenn og altså hørte andetsteds hjemme, men det kan ikke, som Charlotte Blindheim gør det, sluttes af at der er jagt- og fangst-

¹²⁸ Paul Johansen, *Die Kaufmannskirche im Ostseegebiet, Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens* (se note 85). Reval er det mest overbevisende eksempel på teorien.

¹²⁹ Jerker Rosén, *Svensk Historia I*, s. 90; Aksel E. Christensen, *Vikingetidens Danmark*, s. 27f.

redskaber i gravudstyret. Kvinders og børns tilstedeværelse tyder på, at i hvert fald nogle af mændene boede fast på stedet – i så fald har vi både *mercatores frequentantes* og *manentes* repræsenteret – og endelig har der vel også været vikinger imellem. En af de morsomste tolkninger Charlotte Blindheim foretager er identifikationen af 7 beslag fra angelsaksiske og irske bogbind eller relikvieskrin, her nødtørftigt ommonterede til smykker: vikingeres second hand shop!¹³⁰

Men var de da ikke vikinger allesammen? E. WADSTEIN mente, at ordet viking skulle afledes af *wik* – at det oprindeligt betegnede nordboer som på handelens vegne besøgte wikpladserne ved Nordsøen, men efterhånden gik over til at betyde sørøvere, fordi disse gæster gjorde sig mere bemærkede ved deres plyndrende end ved deres handlende virksomhed.¹³¹ Herfra er der ikke langt til teorien om at vikinger i vest ligesom væringer i øst egentlig var handelsmænd, men at de somme tider faldt for fristelsen til voldeligt at tilegne sig varerne, og at disse situationer på grund af de vest-europæiske kilders ensidighed var det eneste der siden erindredes om dem.

Den terminologiske side af problemet er behandlet af den svenske filolog FRITZ ASKEBERG i en redegørelse for ordet *viking*s forekomst i tekster fra perioden 700–1250. De ældste belæg er fra Vesteuropa og bruges til betegnelse for sørøvere, i forbindelse med historiske begivenheder altid nordisk sørøver. Den angelsaksiske krønike anvender kun ordet *viking* om angriberne i 800-tallet når der er brug for et specielt ord for søstyrkerne. Adam af Bremen har en formelig definition: »*Ipsi vero pyratae, quos illi Wichingos appellant, nostri Ascomannos . . .*«. Af disse vidnesbyrd slutter Askeberg at ordet ikke er saksisk og i frisisk og angelsaksisk er et lån fra nordisk, i betragtning af Adams hjemmelmænd måske endda fra dansk. På nordisk grund optræder det på nogle runeindskrifter, i skjaldekvad og sagaer, og der kan skelnes mellem en ældre neutral brug af ordet *viking* om søkrigeren og en yngre der bruger ordet i nedsættende betydning. Man havde åbenbart fået at mærke hvordan de overfaldne følte vikingeres bedrifter efter at der var udviklet en stærkere hjemlig handelsvirksomhed. Derfor søgte man også i lovgivningen at sikre sig mod at vikingefærden rettedes mod hjemlandet uden at man iøvrigt principielt tog afstand fra det at drage i viking. Ingen tekster, hævder Askeberg, støtter tanken om at vikingetog egentlig var handelsrejser, tværtimod skelnede man skarpt som det fremgår af et sted hos Snorre: »Thore Klakke var longum i viking, en stundum i kaupferdum«, akkurat ligesom man havde forskellige betegnelser for henholdsvis handels- og krigsskibe.¹³²

¹³⁰ Charlotte Blindheim, op. cit., s. 97.

¹³¹ E. Wadstein, *Norden och Västeuropa i gammal tid*, 1925; Walther Vogel, *Wik-Orte und Wikinger*, *Hansische Geschichtsblätter* 60, 1935, genoptrykt i *Die Stadt des Mittelalters I*, Darmstadt 1969.

¹³² Fritz Askeberg, *Norden och kontinenten i gammal tid*, Uppsala 1944.

Om denne distinktion mellem skibstyperne, sprogligt og sagligt, går tilbage til vikingetidens begyndelse er usikkert, men som tidligere nævnt er der kyndige folk der mener at der er arkæologisk dokumentation for et egentligt transport- eller handelsskib fra ca. 800.¹³³ Og selv om det anførte Heimskringla-citats værdi svækkes af at det er sent, er det uomtvisteligt at de samtidige kilder, runeindskrifterne og skjaldekvadene, bruger ordet om søkrigere, medens merkantile interesser ligger helt uden for deres horisont. Men hvor repræsentative er disse vidnesbyrd? De hører hjemme i et miljø hvis nære forbindelse med England fremgår af mange, både sproglige og saglige, faktorer. Man tør ikke tage dem som udtryk for at nordisk sprogbrug i 10. og 11. årh. skelnede mellem oversøiske plyndrings- og købmandstogter – mon ikke også en handelsmand der vidste at bruge sine våben kunne kaldes en søkriger?

Mere overbevisende er Askebergs argumentation mod at ordet viking i England oprindeligt henviste til handelsvirksomhed. WALTER VOGEL har til støtte for teorien om vikings afledning af wik fremført eksemplerne Eoforwicingas om indbyggerne i York, Eofor wik, og Wycinges marc = wik-beboernes mark,¹³⁴ hvilket Askeberg imødegår således: fordi man ved at lægge det almindelige indbyggerefterled -ing til wik danner et ord der er enslydende med viking, kan man ikke omfortolke det sidstnævntes, af konteksten klart bevidnede betydning, nordisk sørøver til wikbeboer eller wiggæst og handelsmand.

Problemet om vikingernes handelsvirksomhed er imidlertid ikke løst med den sproglige analyse af ordet vikings betydning og brug. Der er faktisk kildesteder der kan tages til indtægt for at de grumme normanner ind imellem overfaldene plejede mere fredelige forbindelser med deres ofre. I det tidligere omtalte kapitular fra Pitre 864 nedlagdes der forbud mod salg af våben til vikingerne hvis angreb på den tid tog til i hyppighed og voldsomhed,¹³⁵ og efter at have opgivet Angers i 873 bad de nordiske krigere Karl den Skaldede om at blive på en ø i Loire vinteren over »et mercatum habere liceret«. ¹³⁶ At dette sidste kun behøver at indebære fouragering og salg af røvet gods, er ofte fremhævet, ligesom Pitreforbudet ikke umiddelbart leder tanken hen på egentlig handel. Principielt anderledes er oplysningsværdien af to traktater mellem fremmede og nordiske konger med bestemmelser til sikring af handelen mellem landene. Af de danske konger Sigfred og Halvdans overenskomst med Ludvig den Tyske i 873¹³⁷ og – med mindre sikkerhed – af Olaf Trygg-

¹³³ Se ovenfor s. 655.

¹³⁴ W. Vogel, op. cit., s. 234.

¹³⁵ Capitularia regum Francorum, edd. A. Boretius et V. Krause, Monumenta Germaniae Historica, Hannover 1883–97.

¹³⁶ Annales Bertiniani 873, Quellen zur karolingische Reichsgeschichte II, Darmstadt 1958, s. 232.

¹³⁷ Annales Fuldenses 873, Quellen zur karolingische Reichsgeschichte III, Darmstadt

vasons med Aethelred II i 991¹³⁸ kan eksistensen af nordiske købmænd konstateres, dog er der intet der tyder på at kongerne selv, hvoraf Olaf notorisk var viking, eller deres mænd personligt deltog i handelsvirksomheden.

Disse vidnesbyrd er således yderst usikre og danner da heller ikke alene grundlaget for teorien om vikingernes deltagelse i handelen mellem øst og vest – undtagen måske for en meget overfladisk betragtning. Men godtager man Sture Bolins argumenter for denne teori, er det naturligt at sætte forbudet mod våbensalg i forbindelse med de frankiske sværds rolle i Ruslandshandelen, og traktaten af 991 leder tanken hen på de mange angelsaksiske mønter på Gotland og langs de nordiske kyster: ud fra helhedssynet fortolkes de som handelsgevinster snarere end som vikingetrov.¹³⁹

Imidlertid er det vanskeligt at opretholde tanken om vikingetogens direkte forbindelse med vareudvekslingen mellem kalifatet og Frankeriget efter at numismatikkerne har påvist at kufisk sølv stort set kun forekommer i det østligste Skandinavien i det 9. årh. samt at der ikke er fund med slutmønt mellem 867 og ca. 900 hverken i Rusland eller Østersøområdet, hvilket menes at afspejle en stagnation i de østlige forbindelser der altså falder helt sammen med kulminationen af angrebene på Vesteuropa og rus-ekspansionen i Østeuropa.

Hvis man derimod holder handel og vikingetog ude fra hinanden og til disse to faktorer lægger en tredje, hidtil forsømt i denne oversigt, nemlig bevidst politik, er det muligt at fastholde den anden del af Sture Bolins tese: at vikingetidens særlige betydning i Nordens historie skyldtes at forbindelsen mellem vest og øst dengang gik via Norden, ikke som et passivt transitområde, men som et mødested for økonomiske og kulturelle strømninger fra mange sider aktivt formidlede af nordboerne selv. Uden at det har været muligt at foretage en dyberegående sammenarbejdning af de periodiseringer som forskellige specialstudier har opstillet, kan der på det foreliggende grundlag skelnes mellem følgende faser af vikingetiden:

1. Fra slutningen af det 8. årh. til midten af det 9. sker der tilsyneladende tre forskellige former for ekspansion fra de nordiske lande: svensk handel, norsk landnam og dansk politik, men samtidig kan der iagttages en ensartet foreteelse i de tre lande: anlægget af en handelsplads med tilknytning til en fjernhandelsrute. Ved nærmere undersøgelse 1960. s. 88. Fredens formål er »ut negotiatores utriusque regni invicem transeuntis et mercimonia deferentes emerent et venderent pacifice«.

¹³⁸ F. Liebermann (ed.), *Gesetze der Angelsachsen I*, s. 220–24. Jvf. F. M. Stenton, *Anglo-Saxon England*, s. 534, hvor traktaten anses for vidnesbyrd om engelsk handel med kontinentet der skulle sikres mod de nordiske sørøvere som Olaf Trygvason havde indflydelse på.

¹³⁹ Aksel E. Christensen, *Vikingetidens Danmark*, s. 185 og 244.

fortoner forskellene i den udadrettede virksomhed sig; som nævnt i forbindelse med vikingetogene er der også politiske momenter i den norske udvandring, og selv hvor der stod regerende konger i spidsen for togterne, er der ingen grund til at tro at de kæmpede for andet end deres egen prestige og deres private økonomiske interesser. Det er snarere kilde-materialet end de faktiske forhold der er skyld i at de tre landes situation tager sig så forskellig ud: svensk historie i 800-tallet oplyses kun af spredte meddelelser i Vita Ansgarii, norsk er næsten kvalt i sagn, og meddelelserne om danske forhold i de frankiske rigsannaler er som sagt af tvivlsom repræsentativitet. Hvis der imidlertid i alle tre lande dels har været fjernhandelsinteresser, dels en kongemagt med begrænsede offentlige beføjelser men med stor privat udfoldelsesmulighed, bliver det mere forståeligt at der af de forskelligartede impulser kunne opstå ensartede resultater: man må forestille sig en bevidst udnyttelse af handelsmulighederne og en efterligning af Nordsøkystens wik'er.

At Birka opstod, blomstrede og forfaldt i takt med nordbohandelen langs Volga, er almindelig anerkendt, ligesom den svenske konges indflydelse i byen. Hedeby's forbindelse med Dorestad fremgår af mange fund, det mest betydningsfulde er imitationen af Dorestad-mønterne. Har møntudstedelse her som andre steder været et kongeligt regale, har vi et vidnesbyrd om at også andre end købmænd har deltaget i den slesvigske virksomhed. Vita Ansgarii's påstand om at først efter at Ansgar havde opført en kirke ca. 850 kunne saksiske og frisiske købmænd komme til Slesvig skal måske nok tages med et korn salt, men tyder dog på at de købmænd Rimbart ellers mødte dernede har været danske, hvortil kan føjes kong Gudfreds flytning af handelsmændene i det sydligere Reric op til Slien: det har ikke kun været friserkøbmænd der skabte Hedeby. For Kaupangs vedkommende er det vanskeligere at pege på en enkelt handelsrute som bestemmende for byens opkomst; både fundene og Others rejseskildring udpeger de internordiske forbindelser med Birka og Hedeby som de vigtigste – Englandshandel kan vel ikke helt underkendes, men i hvert fald en del af den irske og angelsaksiske import ser ud til at være vikingerov. Den internordiske handel er også den mest nærliggende forklaring på de arabiske mønter i de danske og norske fund fra 9. årh., ligesom jo også den ældste Hedebymønt ud over udmøntningsområdet kun er fundet i Birka. Idet der altså må renonceres på at udpege en fælles årsag til ekspansionen fra de tre lande, henvises der til oprettelsen af internordiske søhandelsruter mellem de nyanlagte handelspladser som en forklaring på at de forskelligartede impulser skabte en fællesnordisk vikingetidskultur.

2. Anden halvdel af 9. årh. betegner en krise for alle dele af denne udveksling, men slutresultatet, vikingeeroberingerne i vest og Rus-magt-overtagelsen i øst, medfører en betragtelig udvidelse af det nordiske

virkefelt. Kun med stor usikkerhed kan sammenhæng mellem begivenhederne etableres. Den amerikanske slavist IMRE BOBA har fundet indicier på uroligheder blandt khazarerne i Kaukasus i 850-erne der førte dels til magyarske nomadestammers første gennembrud til Europa, dels til en midlertidig afbrydelse af handelsruterne i Rusland, hvilket navnlig fik alvorlige følger ved Ilmen-søen hvor disse ruter mødtes. Her kunne man finde baggrunden for at nordboerne for en tid byttede købmandshvervet med soldatertjenesten, gik i sold hos stridende slaviske stammer og hurtigt, først i Novgorod, senere i Kiev, gjorde sig til herrer over disse indbringende byer.¹⁴⁰ Ruslandshandelens vanskeligheder slår igennem i Skandinavien hvor de svenske numismatikere mener at kunne påvise en stagnation i perioden 867–900, for Hedebymøntens vedkommende allerede fra 840. Nogen fuldstændig afbrydelse af forbindelserne gennem de nordiske farvande og over Vesterhavet er der dog ikke tale om: det må være i denne tid Othere og Wulfstan foretog deres rejser. Om de mindskede muligheder har virket ansporende til vikingetogterne mod vest, ved vi ikke, men den kronologiske rækkefølge antyder muligheden. Dog må de tidligere nævnte undersøgelser erindres; ifølge dem har virksomheden til dels været selvforstærkende: angrebene voksede i takt med at ofrene blottede deres svagheder og vikingerne lærte at organisere afpresningen.

3. Når perioden mellem 900 og 970 står som højdepunktet af vikingetidens handel, må det ses i sammenhæng mellem at der nu var nordboer ved styret i byerne ved Dnjepr, mindst eet sted på Østersøens sydkyst, Julin, i Normandiet og Danelagen, på Irland og Atlanterhavssøerne, først og fremmest Island. Til hele dette område nåede nu det kufiske sølv, Birkahandelen kulminerede, eksporten til Polen slog igennem, udmøntningen i Hedeby kom i gang igen, men dog kun i små mængder før ca. 970. Af de blivende byer vikingetiden skabte må Aarhus henføres til begyndelsen af 10. årh.; udgravninger vest for domkirken har afdækket en købmanswik ved åens munding i markeret afstand fra Aarhus-bygdens bondebebyggelse fra jernalderen. Handelspladsens eksistens er vel forklaringen på at Aarhus i 948 blev udpeget til at være et af landets tre første bispesæder.¹⁴¹ Hvilken andel den danske konge havde i dette er stærkt omdiskuteret,¹⁴² men der er iøvrigt fra senere tid adskillige vidnes-

¹⁴⁰ Imre Boba, *Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europe in the Ninth Century*, *Slavo-Orientalia II*, The Hague 1967.

¹⁴¹ H. Søgaard, *Det ældste Aarhus*, 1961; Ole Klindt-Jensen og Hellmuth Andersen, *Det ældste Århus*, Kuml 1963.

¹⁴² Sture Bolin, *Danmark og Tyskland under Harald Gormsson*, *Scandia IV*, 1931 (genoptrykt uden noter i *Från Tacitus till Tage Erlander*, 1963) mener at oprettelsen af bispedømmerne i 948 skyldtes den tyske konges initiativ. Heroverfor Vilh. la Cour, *Kong Haralds tre Storværker*, *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1934, samt delvis Aksel E. Christensen, *Vikingetidens Danmark*, s. 230f.

byrd om kongemagtens tilknytning til Aarhus, ligesom forholdene i de øvrige nordeuropæiske byer i denne tid støtter antagelsen af at den nye handelsplads i Danmark i hvert fald delvis er udtryk for kongeligt initiativ. Netop i første halvdel af 10. årh. sikrede Jellingekongerne en varig dynastisk kontinuitet i Danmark, men om det var Gorm den Gamle eller de svenske konger i Hedeby der lod halvkredsvolden opføre, ved vi ikke. Under alle omstændigheder må den rigssamling, som Harald Blåtand påberåber sig i Danmark, som tilskrives Harald Hårfager fra slutningen af 9. årh. i Norge, og som for Sveriges vedkommende kan sluttes ud fra Olaf Skotkonungs titel på mønter fra ca. år 1000: rex Sveonum et Gotorum, have gavnet både det nationale og det nordiske varebytte – selv om man vel ikke tør forestille sig farvandene fri for sørøvere. Noget »Fredens hav« var Østersøen næppe i nogen periode af vikingetiden.

4. Den florissante handelsperiode fortsætter til henimod midten af 11. årh. men fra ca. 960–70 sker der en omlægning af vigtige handelsruter og samtidig en flytning af det østskandinaviske center for fjernhandelen gennem Østersøen. Forbindelsen med kalifatet ophører, men en forstærket handel med Byzanz holder Duna- og Dnjepr-ruten i gang indtil Pechenerne afbryder den sydlige del af vejen i 1068. Den byzantinske mønt spiller dog ikke så stor en rolle som den arabiske før i tiden, snarere har tyske og angelsaksiske penge taget teten. Netop omkring 970 begyndte en storstilet sølvudvinding i Harzen der i høj grad virkede stimulerende på tyske handelsforbindelser. Først efter 1000 hævdes dog saksisk mønt i større stil at have nået Norden,¹⁴³ men det er rimeligt med BRITA MALMER at spore det tyske sølv bag de store danske udmøntninger i slutningen af 10. årh.¹⁴⁴

Birkas tilknytning til handelen med kalifatet er vel årsagen til at byen går tilbage i denne tid, men den direkte anledning til at den opgives, kendes ikke. I den internationale handel blev Gotland Birkas afløser og beholdt denne position 400 år frem i tiden, længe efter at Novgorod var blevet den østlige endestation på ruten.

I perioden fra 970 til 1040 kulminerer den skandinaviske eksport til Polen, og at også den indre nordiske handel nød godt af blomstringen kan sluttes af de mange nye byer der skød op i denne tid: Roskilde, Lund, Sigtuna, Skara, Tønsberg og Nidaros – alle betydningsfulde i deres respektive landes historie lige fra deres grundlæggelse.

Problemet er hvilken rolle de fornyede angreb på Vesteuropa spillede for denne udvikling – i hvilken grad de mange angelsaksiske mønter i de nordiske fund fra denne periode repræsenterer danegæld eller handelsgevinster. De engelske historikere F. M. STENTON og H. R. LOYN har

¹⁴³ Vera Jammer, *Die Anfänge der Münzprägung im Herzogtum Sachsen (10. und 11. Jahrhundert)*, *Numismatische Studien* 3/4, 1952.

¹⁴⁴ Brita Malmer, *op. cit.*, s. 228.

stærkt fremhævet danske købmænds betydning for handelens og byvæsenets opsving i Danelagen,¹⁴⁵ og en lignende indsats i Irland tilskrives nordmænd. Men skattefundene er i så påfaldende omfang nedlagt efter 980 da vikingetogene tages op igen, og angelsaksisk mønt fra Aethelred II er fundet i sådanne mængder at det er foreslået at den engelske konge har måttet iværksætte særlige udmøntninger for at skaffe penge til danegælden. Også den heresgæld, skat til sold, som den engelske befolkning måtte udrede til Knud den Stores tropper må gøre sig gældende i fundene.¹⁴⁶ Når de alligevel inden for det nordiske område synes at stå i forbindelse med handel, kan det muligvis som tidligere foreslået skyldes at vikingebyttet efter hjemkomsten blev omsat til varer og således tilfaldt de nordiske købmænd.

Også runeindskrifterne fra vikingetidens slutfase er inddraget til belysning af dette problem. Den tyske runolog ARNDT RUPRECHT mener at indskrifterne fra de første årtier af 11. årh. kun hædrer krigeriske bedrifter, medens de senere foruden et voksende antal kristne påkaldelser har træk der tyder på at merkantile udlandsrejser efterhånden blev anset for lige så mindeværdige som de militære. Det er i den ældste gruppe ordet viking forekommer, og man kunne føre tanken videre og slutte at skikken med at sætte runemindesmærke over folk der er døde i det fjerne hører hjemme i et socialt højtstående lag af befolkningen der altså først efter den egentlige vikingetid lagde sig efter handel.¹⁴⁷

Ruprechts hovedindsats er imidlertid at han som den første har gennemført en ordening af en vigtig gruppe runeindskrifter, »die Fahrtensteine«, de sten der er rejst til minde om folk der er døde i udlandet, idet han har sorteret dem efter stenenes geografiske placering, efter rejsens destination og efter de afdødes aldersgrupper. Vi får herved samling på flere årtiers studier over vikingernes organisationsformer. Ofte omtales en person der har fundet døden vester- eller østerpå i en navngiven persons følge, lið. Her har vi altså det hjemlige navn på de bander der huserede i Vesteuropa eller drev rovhandel i Rusland. Føreren for et sådant lið kaldes »drot«; det menige medlem omtales undertiden som hans »hembægi«; den der tager hjem hos en anden, men måske betegner det kun den egentlige livvagt. Den mest udbredte benævnelse af det enkelte medlem var »felagi«. Grundbetydningen af dette ord henviser til ejendomsfællesskab, og Ruprecht vil gerne se handelsrejser i alle de tekster

¹⁴⁵ F. M. Stenton, *Anglo-Saxon England*, s. 534; H. R. Loyn, *Anglo-Saxon England and the Norman Conquest*, s. 139 ff.

¹⁴⁶ Roar Skovmand, *De danske skattefund fra Vikingetiden og den ældste Middelalder indtil omkring 1150*, Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie, 1942, s. 19; Brita Malmer, anmeldelse af Bertil A. Petersson, *Anglo-Saxon Currency*, *Bibliotheca Historica Lundensis XXII*, 1969, i *svensk Historisk Tidskrift* 1969, s. 530–42.

¹⁴⁷ Arndt Ruprecht, *Die ausgehende Wikingerzeit im Lichte der Runeninschriften*, *Palaestra*, Band 224, Göttingen 1958.

hvor ordet forekommer, men må indrømme at sammenhængen ofte er rent militær. Problemet løses hvis man erindrer sig at organisationen var den samme hvilket formål togtet end tjente. Fra den hjemlige synsvinkel som runeindskrifter og lovregler repræsenterer var det hovedsagen at togtet førte deltagerne bort fra slægtens og bygdens retslige og religiøse samhörighed.

Et særligt problem frembyder betegnelserne þegn og dreng. Det er forlængst påvist at de på runestenene bruges om henholdsvis ældre og yngre personer. SVEND AAKJÆR har udkastet en hypotese om at de betegner forskellige charger inden for den kongelige hird, idet han sluttede fra engelske forhold hvor thegner var kongelige embedsmænd med jord, drenge – ordet er nordisk og kendes fra både Danelagen og Kent fra 10. årh. og senere – mere underordnede, ofte besiddelsesløse, kongelige krigere.¹⁴⁸ KARL MARTIN NIELSEN har benægtet at de hjemlige tekster kan bære denne fortolkning, tværtimod hævder han at þegner ikke har været tilknyttet den kongelige hird fordi de synes at have haft deres hjem og gods lokalt, uafhængigt af kongen.¹⁴⁹ KRISTIAN ERSLEV's skelnen mellem bondehøvdinge og hirdmænd i det tidligt middelalderlige samfund¹⁵⁰ er her taget for fuldt pålydende; uden at vove sig for langt ind i det intrikate spørgsmål om den danske adels oprindelse tør man nok sige at vel tillader runeteksterne ikke en nærmere bestemmelse af hvad þegn og dreng indebar, men som POUL JOHS. JØRGENSEN har udtrykt det: »Dette udelukker ikke, at Ordene i Vikingetiden har været anvendt om Personer, der som Hirdmænd tjente Kongen eller andre«. ¹⁵¹ Det sidste er vigtigt: kongen havde ikke eneret på at holde et lið.

¹⁴⁸ Svend Aakjær, *Old Danish Thegns and Drengs*, *Acta Philologica Scandinavica* II, 1927, s. 1–31.

¹⁴⁹ Karl Martin Nielsen, *Var thegnerne og drengene kongelige hirdmænd?*, *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1945, s. 111–21.

¹⁵⁰ Kristian Erslev, *Valdemarernes Storhedstid*, 1898, s. 44 og s. 219f.

¹⁵¹ Poul Johs. Jørgensen, *Dansk Retshistorie*, 2. udg. 1947, s. 207. Aksel E. Christensen, *Kongemagt og Aristokrati*, 2. udg. 1968, s. 35f. slår fast at Haddeby-runestenen over Svens hirdmand Erik viser identitet mellem dreng og hirdmand. Samme person kaldes også styresmand. Denne titel betegner i landskabslovene lederen af et skipæn inden for ledingsorganisationen. Erslev og Arup så i styresmændene bondearistokratiets ledende skikkelser, og Aksel E. Christensen anser Haddeby-indskriftens Erik for det ældste eksempel på at en af bondearistokratiets mænd er søgt ind i kongens hird, men noterer at der også foreligger den mulighed at styresmand har været en charge indenfor såvel hirden som ledingsorganisationen. Men i betragtning af at styresmand også forekommer i reglerne for handelsøfart og her betegner fører og ejer af et skib, leder af en handelsfærd til søs, hvilket vel må være ordets oprindelige betydning, og hvis man sammenholder dette med at fire svenske runesten nævner styresmænd, efter Ruprechts vurdering med svage angivelser af snart militære, snart merkantile sammenhæng, er det fristende at se styresmand som det begreb der bedst illustrerer teorien om at kongen overførte den private vikingorganisation på det statslige ledingsvæsen.

Et væsentligt træk som Karl Martin Nielsen har fremdraget er þegn-dreng terminologiens særlige tilknytning til Danmark og Västergötland. Ruprecht har bemærket det samme, idet han noterer at mange »dreng« fra Västergötland er faldet vestpå i kong Svens eller kong Knuds følge. Med denne geografisk-kronologiske bestemmelse ledes blikket igen mod England. Þegn er et angelsaksisk ord, dreng i den specielle betydning kan være en Danelagen-oversættelse af en titel vi kun kender i den latinske form, pueri regis. Aakjær forestillede sig vistnok forløbet modsat, således at vikingernes organisation var blevet overtaget af englænderne. I betragtning af kildematerialets datering og betegnelsernes langt rigere indhold i England forekommer det nu mig rimeligere i »þegn-dreng« at se et vidnesbyrd om at vikingerne på dette punkt har efterlignet engelske forhold. Dog er det som HANS KUHN har fremhævet kun som rangstermer, ikke som betegnelser for egentlige hverv¹⁵² ordene optræder i det dansk-västergötiske område omkring årtusindskiftet, og under udbredelsen til de øvrige svenske landskaber og til Norge-Island udviskedes betydningen yderligere, þegn betød efterhånden kun fri borger i samfundet, medens dreng længe beholdt en etisk valeur: som en ung mand bør være.

Når de »to vikingetider«, d.v.s. angrebene på Vesteuropa i slutningen af henholdsvis 9. og 10. årh., sammenlignes, er lighederne slående. En tysk historiker, HARTMUT HARTHAUSEN, har underkastet angrebene op ad Elben i de to perioder, specielt de store slag i 880 og 994, et indgående studium, og finder for det første en påfaldende lighed i den politiske baggrund, for det andet et næsten identisk forløb af aktionen.¹⁵³ Det sidste er uomtvisteligt: vi genkender den gamle vikingestrategi, lynangreb, forhandling, udveksling af gidsler til løsesummen udbetales, i ventetiden opholder nordboerne sig på deres foretrukne type opholdssted, en ø i floden. Muligvis har Harthausen også ret i at begge angreb var afstikkere fra hovedfeltet England, og at det i 994 som i 880 var danske konger der førte an, om end Sven Tveskægs deltagelse i det seneste togt er en konjektur. Motivet til at genoptage vikingetogene kan i og for sig være det samme som gjorde sig gældende i 9. årh.: »pour de l'or et de l'argent« som D'Haenens har udtrykt det.¹⁵⁴ Men i den sidste fase har vi en mulighed for at sætte pengebegæret ind i en politisk, om end ikke en rationel, sammenhæng. SVEND ELLEHØJS tidligere omtalte studier i den politiske situation ved år 1000 har sandsynliggjort at Sven Tveskæg, efter løskøbelsen af det julinske fangenskab og på grund af nødvendigheden af en

¹⁵² Hans Kuhn, *Altnordisch rekr und Verwandte*, Arkiv for nordisk Filologi, 58, 1944; samme, *Die Grenzen der germanischen Gefolgschaft*, Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Band 73, Weimar 1956.

¹⁵³ Hartmut Harthausen, *Die Normanneneinfälle im Elb- und Wesermündungsgebiet* (se note 20).

¹⁵⁴ A. D'Haenens, *Les invasions normandes en Belgique* (se note 21), s. 93.

effektiv hær og flåde under kampene med de nordiske konger, havde et akut pengebehov der hurtigst kunne stilles ved vikingetogter.¹⁵⁵ Derimod kan man ikke godtage Harthausens påstand om at det i begge tilfælde drejede sig om danske konger der var fordrevet fra deres land, for det forudsætter dels mere viden om de politiske forhold i Danmark efter 873 end vi har, dels en blank accept af Adam af Bremens skildring af Svens elendige omflakken efter den vendiske tilfangetagelse – en skildring der som påvist af LAURITZ WEIBULL er modelleret over et bibelsk forbillede og på flere punkter strider mod kendsgerningerne.¹⁵⁶ For så vidt kan ligheden mellem angrebene op ad Elben med samme – tvivlsomme – ret hævdes at bestå i at de begge blev anført af regerende danske konger!

Også de store angreb på England ligner hinanden; i den angelsaksiske krønike skildres de i begge faser som tilfældige og uden samlet plan. Men resultaterne var forskellige. Ganske vist blev Danelagens oprettelse fulgt op af en kompakt indvandring af nordboer, men besiddelsen kan ikke sammenlignes med en politisk anerkendt militær erobring som Sven Tveskægs i 1013. Og i hjemlandet satte sejrene i det 9. årh. sig ikke direkte spor som de gjorde det 100 år senere. Det er nærliggende med AKSEL E. CHRISTENSEN at vurdere denne forskel som et udtryk for kongemagtens vækst i det 10. årh. og særlig henvise til de fire imponerende militæranlæg, Trelleborg på Sjælland, Nonnebakken på Fyn, Fyrkat og Aggersborg i det nordlige Jylland¹⁵⁷ – også selv om man accepterer TAGE E. CHRISTIANSENS argumentation: at borgenes beliggenhed, fortifikatoriske anlæg og fundmassen fra især Fyrkat snarere tyder på at de er opført som tvangsborge i forbindelse med de danske kongers bestræbelser for at erhverve og opretholde herredømmet over Danmark end som garnisoner til træningslejre og vinterkvarter under Englandstogene.¹⁵⁸

Her er den afgørende forskel mellem de to vikingetider. I den første opererede løst sammenknyttede bander, i den anden en organiseret hær. Vikingefærd var blevet en statsorganisation. Om søledingen, hvis skibsmandskab som nævnt i alle de nordiske lande var organiseret på samme måde som vikinge- og handelsskibets, virkelig er oprettet i denne tid, ved vi ikke, men følgende kunne fremsføres for tanken. Der er stærke argumenter for at ledingsopbuddet ligger til grund for herredsinddelingen.¹⁵⁹ Herredet er tidligere blevet anset for en urnordisk institution, men

¹⁵⁵ Svend Ellehøj, Olav Trygveasons fald og Venderne (se note 70).

¹⁵⁶ Lauritz Weibull, Kritiska undersökningar i Nordens historia omkring år 1000, 1911, genoptrykt i Nordisk Historia I, s. 307.

¹⁵⁷ Aksel E. Christensen, Vikingetidens Danmark, s. 246.

¹⁵⁸ Tage E. Christiansen, Træningslejr eller Tvangsborge?, Kuml 1970.

¹⁵⁹ Sven Tunberg, Studier rörande Skandinaviens äldsta politiska indelning, 1911, fremhævede i overensstemmelse med Johs. Steenstrup (Nogle undersøgelser over Danmarks ældste Inddeling, Oversigt over det Kongelige danske Videnskabernes Selskabs Forhandlinger, 1896) det danske herreds »Naturlighed og Selvgroethed« som et argu-

efter AKSEL E. CHRISTENSENS påvisning af at det første gang omtales i Knud den Helliges gavebrev af 1085 og her kun på Sjælland, medens det åbenbart endnu ikke var indført i Skåne – er det rådeligst at regne det for en nydannelse fra det 11. årh.¹⁰⁰ Tager man nu i betragtning at herredet

ment for at herredsinddelingen var opstået i Danmark og derfra havde bredt sig til Vestsverige og Sydnorge. Herredets karakter havde efter Tunbergs opfattelse altid været administrativ-judiciel, men han tog ikke stilling til hvorfor det var indført, hvornår det var sket, og hvilken instans der havde gjort det, undtagen for så vidt som han tog afstand fra at det var sket i forbindelse med en indvandring – inddelingen forudsatte en tilendebragt bosættelse. Til støtte for en høj alder har Kr. Hald anført at herredsnavnene af sproglige grunde må henføres til tiden før vikingetiden (KLNLM, Herredsnavne). Dette argument må imidlertid falde bort hvis man godtager Aksel E. Christensens argumenter for at der til grund for herredsinddelingen har ligget en bygdeorganisation der endnu kan spores i landskabslovene. Hvis herredet har overtaget bygdens navn, siger navneformen intet om herredsinstitutionens alder, og den underliggende bygd forklarer herredets naturlighed, dets forbindelse med den gamle bebyggelse (Vikingetidens Danmark, s. 83ff.). Men selv på Fyn hvor dette træk er særligt fremherskende vil et blik på et kort over herredsinddelingen være nok til at overbevise en om at der kunne være trukket andre grænser mellem bygderne, at der må have været et formål med at lægge Fyn ud som en stjerne. C. A. Christensen (KLNLM, Leidang, sammenlign Poul Rasmussens artikel om Herred med hans artikel om Skiben, i den sidste er C. A. Christensens synspunkt overtaget) har givet en overbevisende argumentation for den gamle teori om at grænserne var lagt så at alle herreder havde forbindelse med havet, hvilket i forbindelse med det forhold at landskabslovenes ledingsdistrikt, skibenet, tydeligvis er en underafdeling af herredet begrunder antagelsen af at herredsinddelingen oprindelig er indført som et led i ledingsorganisationen for at denne kunne tjene som »et transportsystem, der i løbet af forholdsvis kort tid har muliggjort en koncentrering af rigets kampstyrke« (C. A. Christensen, op. cit., sp. 444). Svend Aakjær (Om det olddanske Herred og Sogn, Festskrift til Kr. Erslev, 1927) har forsøgt en beregning af ledingens militære styrkemål på grundlag af de senmiddelalderlige botal, men usikkerhedsmomenterne er så store at resultatet ikke virker overbevisende.

Dateringen af herredets indførelse er vanskelig. Gavebrevet af 1085 angiver en sikker terminus ante quem for Sjællands vedkommende, knap så sikkert er det at herredet ikke var indført i Skåne, og at institutionen derfor var under opbygning på Knud den Helliges tid – der kunne jo være andre grunde til at lokaliteterne i Lunds nærmeste omegn ikke var bestemt med herredsangivelse i brevet. Terminus post quem kan derfor med vor nuværende viden kun sættes efter et skøn over hvornår en centralmagt var i stand til at gennemføre en sådan ordning for i hvert fald størstedelen af Danmark, Götalandene og Viken.

¹⁰⁰ I Norge regnes herredet for en judiciel institution, men både herredet og den særlige udformning af ledingen der kendes fra den sydøstlige del af landet anses for at være indført af danske konger i begyndelsen af 9. årh. For ledingsvæsenets vedkommende begrundes teorien med at man kan spore en opdeling i gårdgrupper der skulle stille en mand til ledingsflåden svarende til den danske ordnings havne. Det norske distrikt hedder liði, men det svækker ikke tilknytningen til den danske ordning, for liði betyder egentlig medlem af et lið og den norske navneform viser således direkte hen til vikingeterminologien og passer som hånd i handske til teorien om at ledingsvæsenet oprindeligt var organiseret som de private vikingebander. Er den norske ordning af dansk oprindelse, må det norske herred og Borgatningslagens leding vel have samme karakter og alder som den danske. Det er interessant at erfare at flere af navnene på lidenne har

også findes i de vestligste egne af Sverige og de sydligste af Norge, er det fristende at søge dets indførelse i en situation hvori Kattegat-området blev dirigeret af samme magt. Vi kender til to sådanne situationer: Sven Tveskægs førerskab i Norden under og efter slaget ved »Svold« og Knud den Stores efter slaget ved Helgå i 1026. Der kan have været flere nu glemte, men til de nævnte passer et andet vidnesbyrd: runemindesmærkerne over unge fra Västergötland der drog i vesterviking med kong Sven og kong Knud. Også Svearikets inddeling i hund og hundare er tydeligt bestemt af ledingsadministrationen, og underafdelingen attungs sammenfald med det kirkelige sogn gør det nærliggende at datere denne inddeling til landets kristningsperiode, det 11. årh.¹⁶¹ Hvorvidt udenlandske forbilleder har bestemt udformningen af institutioner som leding, herred, hundare og hird, er omstridt; terminologien tyder stærkt derpå, og også dette træk kan vel anføres som argument for at de er indført i en tid da kongemagtens forbindelser med udlandet var særlig intense.

Tidligere i denne oversigt er der taget afstand fra at se vikingetogene til Vesteuropa i handelshistorisk sammenhæng, men det foregående viser at uden betydning for udviklingen i Norden var de ikke: vikingebandernes indre organisation blev forbillede for kongemagtens militærapparat og kom derved til at bestemme den ældst påviselige form for centraladministration i de nordiske lande, ledingsopbuddet. Knud den Stores Tinglid slog ikke de private hirder ud, men det er en trods heftig diskussion om detaljer aldrig opgivet teori at den kongelige hird og hoffet dannede det første grundlag for en dansk embedsadel. Der er ovenfor peget på træk der tyder på at handelen også gennem bygrundlæggelsen bidrog til centralmagts udvikling på bekostning af bygdesamfundenes uafhængighed og vel også til større social mobilitet, idet såvel søfærdens »demokratiske« organisation som de nye muligheder for at erhverve magt og rigdom må have påvirket bondebygdens stive socialstruktur. Udforskningen af det sidste emne er dog stærkt hæmmet af at der ikke er noget sammenligningsgrundlag: der vides så lidt om de sociale forhold før

former der ikke kan være ældre end 1000-tallet (Halvard Bjørkvik, Herred, Leidang, Lide i KLN M VI og X).

¹⁶¹ Gerhard Hafström, Hundare, KLN M VII, understreger at der før hundareinddelingen har eksisteret en hund-institution der også var et »rustningsdistrikt i det indelningsverk, som ledungen kan sägas vara« og som på grund af den centrale rolle i distrikterne som byer med navne på -tuna spiller regnes for at gå tilbage til folkevandringstiden. (Dette sidste svækkes af at Karl Axel Holmberg, De svenska tunanamen, Skrifter utg. av Kungl. Gustav Adolfs akademien 45, 1969, har påvist at navnetypen -tuna har været produktiv i en lang periode til helt ind i middelalderen.) Hundaret anser Hafström for indført før år 1000. Stefan Söderlind, Heradet, svensk Historisk Tidskrift, 1968, har genoptaget teorien om herredets og hundredets europæiske baggrund, idet han mener at principperne i denne institution stammer fra de romerske soldaterkolonier formidlet til Norden via England. Anne Katrine Gade Kristensen arbejder med problemet om ledingsens engelske forudsætninger.

vikingetiden at det kun i ganske få tilfælde, som med thegner og drenge, er muligt at udpege grupper der må være opstået i løbet af denne periode.

Men er der virkelighed bag teorien om at opdeling i thegn-drenggrupper ligesom herredets indførelse som ledingsdistrikt er foregået i årtierne omkring årtusindskiftet, vidner disse institutioners hurtige forandring om at det var en flygtig statsform de var knyttet til. *Vikingekongedømmet* som Sven Tveskæg og hans nærmeste efterfølgere udøvede det, beroede på et sømilitært herredømme med spinkel indflydelse på lokal plan. Da herredet overtog bygdens retslige funktioner, og da det religiøse liv blev organiseret i sogne, var der banet vej for en langt mere ensartet styrelse af befolkningen rundt omkring i bygderne og på de mange små øer. Da det skete, var vikingetiden forbi.

Sognedannelsen er et endnu ganske uafklaret problem. SVEND AAKJÆR mente i det engelske soke at finde et argument for at der før kristendommens indførelse havde eksisteret en territoriell inddeling i sogne i de skandinaviske lande. Nu tyder STENTONS undersøgelser som sagt på at soke var en personlig gruppering, ikke en arealbetegnelse, og studier i Islands ældste kirkehistorie taler for at den oprindelige inddeling i Norden var i ting-distrikter der ikke var identiske med de senere sogne hvis grænser blev bestemt af de tiendepligtige gårde. Når det som jeg senere skal vende tilbage til kun har været muligt at påvise kultstedskontinuitet mellem hedenskab og kristendom på ganske få, centrale steder, ikke i forbindelse med de enkelte sognekirker, taler det vel også for – med alt det forbehold som en slutning e silentio pålægger en – at den egentlige sogneinddeling i Norden er sket i forbindelse med tiendens indførelse i slutningen af det 11. årh.¹⁶²

Over for kultkontinuiteten står den udenlandske påvirkning som den kristne mission formidlede. Hvis vi kort skal præcisere forskningens stadi med hensyn til religionsskiftet, kan vi samle os om tre spørgsmål: hvornår missionen slog igennem, fra hvilket land den udgik, og i hvor høj grad den nye religion udslettede den gamle.

Ansgars forkyndelse tillægges almindeligvis ikke varig virkning, hverken i Sverige hvor det er velbegrundet¹⁶³ eller i Danmark. Imidlertid er der adskillige tegn på at kristendommen havde vundet fodfæste i Danmark i det 10. årh.: tre bispedømmer blev oprettet i 948, Jellingestenen er kun en proklamation men dog fra ganske betydningsfuldt hold, og kirkelige låneord til betegnelse af elementære trosforhold har tidligt slået rod i det danske sprog. Efter en udbredt opfattelse er disse ord i overvejende grad af engelsk oprindelse, og den afgørende mission er derfor ofte dateret

¹⁶² Svend Aakjær, *Om det olddanske Herred og Sogn*; Stenton, se ovenfor s. 660 f.; Inge Skovgaard-Petersen, *Islandsk egenkirkevæsen*, Scandia 1960. Kultkontinuitet se nedenfor s. 713.

¹⁶³ Sven Ulrik Palme, *Kristendommens genombrott i Sverige*, 1959.

til årene efter årtusindskiftet. Under henvisning til bispedømmerne og Harald Blåtand har OLAF OLSEN hævdet at gennembruddet må være sket tidligere, og da missionen jo er engelsk, sætter han den i forbindelsen med bosættelsen i Danelagen og den deraf følgende forstærkede kontakt med England. Som PETER SKAUTRUP har fremhævet er det imidlertid sprogligt vanskeligt at skelne mellem angelsaksisk og oldsaksisk som var Bremerkirkens sprog,¹⁶⁴ hvortil må føjes at det frisiske og oldsaksiske område jo netop lærte kristendommen at kende gennem angelsaksisk forkyndelse. Hvor man som i Danmark kun har låneordene at holde sig til, er det derfor ikke muligt at fordele påvirkningen på de to retninger. I Norge kan man derimod med sikkerhed sige at angelsaksisk mission har været afgørende, for her har man en vidtgående overensstemmelse at henvise til foruden de skriftlige kilders omtale af engelske missionærers virke.¹⁶⁵ De der kendes ved navn var indkaldt af Olaf Tryggvason og Olaf den Hellige, men allerede i midten af det 10. årh. nåede kristendommen til Norge med kong Håkon Adelstensfostre der var opvokset og døbt i England; dog måtte han ifølge kongesagaerne afholde sig fra at virke for sin religions udbredelse i hjemlandet. I Sverige strakte kristningsperioden sig over hele det 11. årh. under stærk hedensk modstand. At konger og stormænd hørte til de første der antog den nye tro vidner mønter og runesten om – og også om at det var grupper der stod i stærk forbindelse med udlandet. Både engelsk og tysk indflydelse er tydelig at spore i Sverige, svagere er sporene af en påvirkning fra den byzantinske kirke; der kan ikke med sikkerhed regnes med ortodokse gejstliges virke i Sverige, men måske i Finland. Også i Norge har ARNE ODD JOHNSEN ment at kunne finde byzantinsk indflydelse, idet han nemlig tolker Adam af Bremens angreb på Harald Hårderåde for ikke at ville underkaste sig ærkebispens i Bremen som et tegn på at den tidligere anfører for væringergarden i Miklagård havde hjemført ideer om caesareo-papisme der fik ham til selv at opsøge sine bispeemner i Vesteuropa og lade dem vie andre steder end i Bremen.¹⁶⁶ Det er dog vist ikke nødvendigt at søge så fjerne forbilleder for Haralds uafhængighedsdemonstrationer, hvorimod man godt kan føle sig overbevist af Johnsens skildring af deres uheldige følger for uddannelsen af en særlig norsk præstestand der i lang tid stod tilbage for Islands hvor man vedligeholdt et godt forhold til ærkesædet gennem hele det 11. årh.

Den norske litteraturhistoriker FREDRIK PAASCHE har påpeget en paradoxal virkning af mødet med den fremmede religion: derved blev nordboerne sig deres egenart og deres gamle tro bevidst. Når skjalden

¹⁶⁴ Olaf Olsen, *Die alte Gesellschaft und die neue Kirche*, Acta Visbyensia 1967; Peter Skautrup, *Det danske sprogs historie I*, s. 173.

¹⁶⁵ Absalon Taranger, *Den angelsaksiske kirkes indflydelse på den norske*, 1890.

¹⁶⁶ Arne Odd Johnsen, *Biskop Bjarnhard og kirkeforholdene i Norge. Bjørgvin bispestol fra Selja til Bjørgvin*, 1968.

berømmer Hakon Jarl for hans troskab mod de hedenske guder røber han at han har et sammenligningsgrundlag, kun i forhold til kristendommen er asatroen hedenskab.¹⁶⁷ På lignende måde kan man tolke den kendsgerning at der forekommer mange flere Thorshamre i 10. årh.s fund end i 9.s og ingen tidligere, og at de især er fundet på steder hvor der også er spor af kristen mission. Når selv samtidige kilder røber påvirkning fra kristen kultur, er det temmelig vanskeligt at nå frem til det sande hedenskab – hvortil kommer at også dette naturligvis er undergået ændringer i tidens løb.

I en indgående studie af Snorres mytologi har ANNE HOLTSMARK redegjort for hvordan Snorre atter og atter spiller op til den kristne troslære især som den er fremstillet i skolebogen *Lucidarius*, idet han åbenbart har opfattet hedenskabet snart som en slags negativ af kristendommen, snart som en ufuldstændig åbenbaring af den højeste sandhed.¹⁶⁸ Det er få der der har et så intimt kendskab til den norrøne litteratur som Anne Holtsmark, og teorien virker som helhed overbevisende, kun beklager man at Saxos mytologiske fortællinger er ladet ude af betragtning. De viser at Snorre ikke er ophavsmand til alle disse fortolkninger, for Saxo er ældre end Snorre. På den anden side bygger den danske historiker på norrønt kildemateriale som det ses af flere navneformer. Man må inddrage *Gesta Danorum* for at få en korrekt opfattelse af dette højmiddelalderlige kulturmiljø der har udpræget nordiske særtræk, men fundamentalt er europæisk. Anne Holtsmarks analyse reducerer asalæren til de hovedtræk som finder bekræftelse i eddadigtene og – med større sikkerhed fordi de er bedre daterede – i skjaldekvadene. Også de gotlandske billedsten fra 8. årh. og Osebergfundets billedvæv har figurer og scener der kan fortolkes ud fra den nordiske mytologi. Asatroen er således ikke ren konstruktion fra den kristne middelalder. Men hvor repræsentative er skjaldekvad og billedsten? Begge kildetyper hører hjemme i et miljø med stærk tilknytning til udlandet, især England. Når den vestgermanske hovedgud Odin indtager rollen som gudefader og -høvding i den nordiske mytologi kan det skyldes denne fremmede påvirkning. Går man til de teofore stednavne i de nordiske lande, får man nemlig et andet indtryk. Efter deres vidnesbyrd har frugtbarhedsguderne Njord, Frøj og Ull domineret før vikingetiden og Thor i sidstnævnte periodes mange nye bebyggelser, bl. a. på Atlanterhavsøerne. Jeg skal senere fremføre argumenter for at der kan tillægges stednavne særlig repræsentativitet, men her blot referere en interessant studie af den førende danske stednavneforsker, KRISTIAN HALD. Den behandler de danske stednavne der rummer Odins navn og

¹⁶⁷ Fredrik Paasche, *Kristendom og kvad*, 1914, genoptrykt i *Hedenskab og kristendom*, 1948.

¹⁶⁸ Anne Holtsmark, *Studier i Snorres mytologi*, Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo II, Hist.-filol. klasse, Ny serie 4, 1964.

fremfører to vigtige iagttagelser: for det første at Odin er den eneste gud hvis navn optræder sammen med vi foruden med andre særlige betegnelser for hedenske kultsteder, såsom sal og hylde, for det andet at disse talmæssigt få Odin-sammensætninger er spredt over hele det middelalderlige Danmark og i mange tilfælde kan påvises at have haft særlig tilknytning til kongemagten. I Onsved = Odins vi i Horns herred lå der ligesom i Vindingevi i Tune herred gods som Knud den Hellige i 1085 skænkede Lundekirken. I Nørre Onsild = Odins hylde kunne kongen lade Fyrkat opføre, og om kongelig interesse i Odense = Odins vi har vi adskillige vidnesbyrd i de ældste skriftlige kilder. Dette kan, som Hald antyder, begrunde en teori om at der i hedenskabets sidste århundreder i Danmark har været en offentlig, kongelig dirigeret Odinkult i Danmark, en form for overgangsstadium fra polyteistisk til monoteistisk religion, et tegn på at også den religiøse udvikling bidrog til den danske centralmagts opkomst.¹⁶⁹

Odense nævnes i et brev fra 988 som sæde for Danmarks fjerde bispedømme og er således et eksempel på kultkontinuitet svarende til den der trods al uenighed om detaljer må anses for repræsenteret i Jelling. Når EJNAR DYGGVE'S teori om at anlægget her var et hedensk kultsted der direkte blev omformet til et kristent¹⁷⁰ er blevet så kraftigt imødegået, skyldes det at han fortolkede sine fund som et trekantsvi, samt at denne form for kultplads ikke tidligere har været kendt, og at de eksempler herpå som han mente at finde på Falster og i Nordsjælland virkede lidet overbevisende. I stedet vil andre, især P. V. GLOB, opfatte Jelling-anlægget som en skibssætning og bestyrker teorien med at den samme kombination af høj, runesten og stensætning i form af skibe findes i de store anlæg i Glavendrup på Fyn og Bække i Midtjylland fra samme tid og miljø som i Jelling.¹⁷¹ At der ikke er grundlag for med Dyggve at antage et hov, en hedensk kultbygning, på samme sted som kirken i Jelling blev opført, har KNUD J. KROGH'S udgravning godtgjort,¹⁷² og OLAF OLSENS grundige gennemgang af alle de steder i Norden hvor traditionen vil udpege en hedensk helligdom under den kristne kirke har reduceret teorien om kultbygningskontinuitet ad absurdum.¹⁷³ Alligevel: kirken i Jelling er op-

¹⁶⁹ Kr. Hald, *The Cult of Odin in Danish Place-Names, Early English and Norse Studies presented to Hugh Smith*, 1963. Om nordisk hedenskab iøvrigt A. de Vries, *Altgermanische Religionsgeschichte I-II*, 1956 og Folke Ström, *Nordisk Hedendom*, 1963.

¹⁷⁰ Ejnar Dyggve, *Gorm's Temple and Harald's Stave-Church at Jelling*, *Acta Archaeologica XXV*, 1954; samme, *Three Sanctuaries of Jelling Type*, *Scripta Minora*, Studier utg. av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund 1959-60; samme, *Mindesmærkerne i Jelling. Form og tydning*, 1964.

¹⁷¹ P. V. Glob, *Kong Haralds kumler*, Skalk 1969, 4.

¹⁷² Knud J. Krogh, *Kirken mellem højene*, Skalk 1966, 2.

¹⁷³ Olaf Olsen, *Hørg, hov og kirke*, 1966. Jvf. anmeldelser af C. J. Becker og Aksel E. Christensen i *dansk Historisk Tidsskrift*, 12. rk. II, 1967. Hans Emil Lidén, *From Pagan Sanctuary to Christian Church. The Excavation of Mære Church in Trøndelag, Nor-*

ført på en hedensk gravplads der var i brug helt op til trosskiftet, Uppsala der i 1070erne skildres som midtpunktet for hedensk kult i Sverige blev i 1164 sæde for det svenske ærkebispedømme.

Der er mange vidnesbyrd om vekselvirkning mellem hedenskab og kristendom i Norden. Det er et nyt træk i forskningen at beskæftige sig med kristen påvirkning på det nordiske hedenskab og at prøve at finde stadierne i dets udvikling, hvorimod det modsatte forhold, hedenskabets betydning for den nordiske version af kirke og kristendom, længe har været accepteret.

Det sidste strejftog ind i religionshistorien har understreget at vikingetidens vigtigste problemer har deres rødder i ældre perioder. Det afgørende der sker ved år 800 er at der oprettes så intense og varige forbindelser med verden uden for Norden at det giver sig udslag i omtale i fremmede landes historieskrivning samt i en mønttilstrømning der ved kvantitative analyser kan give oplysning om forbindelsernes art, geografiske forløb og skiftende styrke. En vurdering af dette nye kildemateriale skal til slut tjene til en bestemmelse af vikingetidens særpræg.

METODERNE. Blandt de mange nye væker om vikingerne, deres kultur, verden og kunst, forsøger kun et enkelt at skildre deres historie. Litteraturhistorikeren GWYN JONES har ønsket at delagtiggøre andre i sin glæde over sagaerne ved at skildre deres historiske baggrund. *A History of the Vikings* er en god illustration af de problemer som vikingetidens særlige kildeforhold frembyder.

I fire hovedafsnit behandles: 1. de nordiske folks historie frem til ca. 700, i form af en arkæologisk oversigt samt en fremstilling af Danmarks og Sveriges sagnhistorie, 2. de nordiske landes indre politiske historie fra 8. til slutningen af 10. årh., 3. vikingetogene og 4. slutningen af vikingetiden. Hvert af de sidste tre afsnit indledes af et kapitel om det skandinaviske samfund: »Diversity and unity«, »Aspects of society« (heri en genfortælling af Rigsþula om guden Rigs vandring til de fire stænder, trællen, den frie bonde, jarlen og kongen) og »Culture and image« (religion, kunst og menneskeopfattelse). På passende steder er skildringer af de store arkæologiske fund indføjede, men kun handel og kult er tilgodeset, medens landbrug og bebyggelse er ganske forsømt. Dispositionen er bestemt af æstetiske hensyn, den giver variation i fremstillingen, og de samfundsbeskri-

wegian *Archeological Review* 2, 1969. Lidén har under den nuværende kirke i Mære sporet en trækirke og to tidligere bygninger, den ældste fra folkevandringstiden, den anden fra vikingetiden. Omkring stolpehuller til disse ældste bygninger er der fundet 19 såkaldte guldgubber der kan tolkes som hedenske votivgaver. I tilknytning til den hedenske kultbygning fra vikingetiden kan der påvises grave af kristen karakter, og Lidén tolker fundene som udtryk for at et hedensk hov er blevet til en kristen kirke. Olaf Olsen forholder sig skeptisk over for hovet, han mener at der kun er grundlag for at tolke stolpehullerne som del af en kulthylde eller hørg, en underbygning til gudebilleder. Hvor Lidén finder kultbygningsskontinuitet, vil Olsen kun se kultstedskontinuitet.

vende kapitler bygger bro over hullerne i den politiske historie, men nogen sammenarbejdelse af emnerne er der ikke tale om, kun en ganske fiks kompilation.¹⁷⁴

To eksempler kan belyse Gwyn Jones' brug af de berettende kilder. I sagnhistorien får vi Beowulf-kvadet genfortalt og Rolf Krake indsat som Lejre-konge idet der kommenteres: »Here let us again remind ourselves that while it would be timorous not to draw from such an abundance of legendary and pseudo-historical material the conclusion that Halfdan . . . and Hrolf were kings who existed and ruled in Denmark, we know hardly an unchallengeable fact about them«. ¹⁷⁵ Og i forbindelse med runestenen fra Borrestad der omtaler tre uddelere af danegæld, Tosti, Thorkil og Knud, vender Jones tilbage til Sigrid Storråde hvis historicitet han tidligere har betvivlet: »Tosti has by some been assumed to be the Swedish father of that Sigrid the Haughty whom, if she existed, Olaf Tryggvason (we fear) spurned and Svein Forkbeard (we trust) married«. ¹⁷⁶ Der er her en fatal usikkerhed over for kilderne – man kan selvfølgelig ikke drage historiske slutninger fra uhistorisk materiale. NIELS LUKMAN har peget på træk i Beowulf der tyder på at fortællingerne deri ved misforståelse eller digteriske, uunderbyggede kombinationer er henført til dansk og svensk historie¹⁷⁷ – men Gwyn Jones kender ikke Lukmans forfatterskab der har banet vej for en helt ny forståelse af vor sagnhistorie. Heller ikke diskussionen om Rigsþulas værdi som kilde til det oldnordiske samfund synes ham bekendt; der er fremført gode argumenter for at digtet først er skrevet i midten af det 13. årh. og afspejler højmiddelalderens stænderdeling.¹⁷⁸ Men det er ikke sikkert det ville have gjort nogen forskel om Jones havde læst disse og andre værker af den filologiske speciallitteratur. Han anfører faktisk LAURITZ WEIBULLS *Kritiska undersökningar i Nordens historia omkring år 1000*, men den synes temmelig spildt på ham i betragtning af at Weibull dér har sandsynliggjort at Sigrid Storråde-skikkelsen er en konstruktion, skabt af behovet for at skabe en sammenhæng mellem de forskellige traditioner om Olaf Tryggvason. Når en kildekritisk analyse er gennemført som Lauritz og Curt Weibull formår det, kan resultatet ikke anføres som »en anden mening« sideordnet med tidligere forskeres – det gør Gwyn Jones i forbindelse med en henvisning til CURT WEIBULLS *Om det svenska och danska rikets uppkomst* – for så er en stor del af disse andres kildemateriale udskilt som historisk værdiløst.¹⁷⁹

¹⁷⁴ Gwyn Jones, *A History of the Vikings*, 1968.

¹⁷⁵ *Ibidem* s. 47.

¹⁷⁶ *Ibidem* s. 365.

¹⁷⁷ Niels Clausen Lukman, *Skjoldunge und Skilfinge*, *Classica et Mediaevalia*, Dissertationes III, 1943; samme, *Heltesagn*, KLNVI.

¹⁷⁸ Klaus von See, *Rigsþula*, *Acta Philologica Scandinavica* 24, 1957.

¹⁷⁹ Lauritz Weibull, *Kritiska undersökningar i Nordens historia omkring år 1000*, 1911, genoptrykt i *Nordisk Historia* I, 1948. Curt Weibull, *Om det svenska och danska*

Man må beherske kildekritikkens teknik for at skrive vikingernes historie – der siden EDWIN JESSENS spillende originale *Undersøgelser til nordisk oldhistorie* 1862 og GUSTAV STORMS *Kritiske bidrag til vikingetidens historie* 1878 har hørt til den historiske forskeruddannelses klassiske øvelsesmarker – men man skal også mestre adskillige andre videnskabelige discipliner, først og fremmest arkæologi og filologi – og det gør kun få. En engelsk historiker, F. T. WAINWRIGHT, der arbejdede på førstehånd med alle tre kildetyper har forsøgt at klargøre deres respektive særpræg og dermed problemerne ved at koordinere dem i en syntese.¹⁸⁰

De skriftlige kilder, som i Wainwrights øjne er de historiske i specifik forstand, er kun vidnesbyrd om een ting: »a state of mind«, og det gælder ikke alene beretninger, men også love, kundgørelser, ja selv regnskaber. Historikerens opgave er at fastslå om kilden er autentisk, og derefter om den er troværdig. Man kan kun slutte fra det ene dokument til det andet under forudsætninger som man må være sig bevidst. Når til eksempel visse retshistorikere i det 19. årh. udfyldte huller i det ene germanske folks lovgivning med bestemmelser fra et andet, var det ud fra en tro på at retsopfattelse var racemæssigt bestemt.

Arkæologen arbejder med materielle levn der direkte kun vidner om praktiske forudsætninger, teknologiske processer, æstetiske interesser og fysiske sekvenser. Enhver slutning fra arkæologisk materiale til menneskelig virksomhed beror på antagelsen af at en given indsats sætter sig bestemte spor. At en sådan sammenhæng bedre kan hævdes for tekniske og økonomiske end for sociale og politiske for ikke at tale om religiøse forhold, er nok almindelig anerkendt, men konsekvensen drages ikke altid. Hertil kommer et væsentligt forbehold der ligger i den omstændighed at materialet skal findes: »we must allow for the accident of discovery as for the accident of survival«. En arkæolog der kan sit fag, som behersker udgravningsteknik, forstår at udnytte naturvidenskabelige bestemmelser og har det nødvendige sammenligningsgrundlag i andre fund fra samme periode, kan med en vis sikkerhed afgøre om et givet materiale hører hjemme i en køkkenmødding eller i en ofring, men forbeholdene vil ikke altid stå lægfolk klar, blandt andet fordi det hænder at arkæologerne præsenterer en tolkning uden at gøre opmærksom på andre der også er tænkelige.

Stednavne, endelig, er et sprogligt materiale der direkte kun vidner om sproglige forhold. Men dette er ikke så snæver en begrænsning som det

rikets oppkomst, *Historisk Tidskrift för Skåneland VII*, Lund 1921, genoptrykt sammen med Sverige och dess nordiska grannmakter under den tidigare medeltiden og uddrag af Curt Weibulls *Saxostudier i Källkritik och historia. Norden under äldre medeltiden*, 1964.

¹⁸⁰ F. T. Wainwright, *Archaeology & Place-Names & History. An Essay on Problems of Co-ordination*, 1962.

lyder. Hvis man gør sig klart at stednavne dannes for at tjene et praktisk formål, nemlig identifikation, at de formes i det daglige talesprog og for at være brugbare må kunne forstås umiddelbart af alle inden for større eller mindre grupper – jo flere mennesker der er fælles om at anvende et navn desto længere lever det, derfor er for eksempel navne på vandløb ofte meget gamle – vil man se at man i stednavne har kilder af generel gyldighed for et givet miljø. Når de dannes spontant og forandres i takt med miljøets udvikling, både sprogligt og kulturelt, uden bevidst eller beregnet menneskelig indvirkning, kan de tillade slutninger til andre menneskelige forhold end sproglige, for eksempel politiske og sociale. Hvor historikeren og arkæologen arbejder med unikt materiale der gør det vanskeligt at udfylde huller i overleveringen med analogislutninger, står filologen friere fordi han kan støtte sig til en meget præcist udarbejdet videnskab, sproghistorien, et forhold der ifølge Wainwright ikke vækker historikerens beundring, men misundelse over stednavneforskningens sikre deduktioner – tænk at kunne referere til love!

Wainwright har givet et værdifuldt bidrag til spørgsmålet om kilderens repræsentativitet, og det foregående har givet flere eksempler der bekræfter hans relative vurdering af de forskellige kildetyper. Et af dem er den danske bosættelse i England der også har Wainwrights interesse. Skulle man slutte fra det arkæologiske materiale, havde ikke mange nordboer sat deres ben i England, Den angelsaksiske krønike fortæller nok om jorduddelinger til vikingerne, men ikke noget der giver indtryk af en egentlig kolonisation – først de mange bebyggelser med nordiske navne skaber billedet af en masseindvandring, og at det sidste er det rigtige bevidner den massive danske påvirkning på engelsk sprog. Et andet eksempel er nordboindflydelsen i Rusland; her kan de manglende stednavne bruges til en negativ slutning: der er ikke sket nogen egentlig nybebyggelse ved svenskerne i Rusland. Problemet er jo at arkæologernes kulturbegreb kun delvis falder sammen med det sproglige begreb, et folk. Det erkendes for så vidt som man i stadig stigende grad opgiver at forklare ændringer i det materielle fundbillede med nye folks ankomst, medens det åbenbart falder sværere at acceptere den anden konsekvens, at mangel på fund ikke modbeviser en indvandring.

Det er nyttigt at blive mindet om de forskellige sæt af begrænsninger der gælder for de tre discipliner, men Wainwrights betragtninger er naturligvis langt fra udtømmende. Blot på grundlag af den foreliggende oversigt kan der suppleres med følgende: Når stednavne er så værdifulde kilder, skyldes det at de ikke alene kan bestemmes sprogligt, men også topografisk. Ved at sætte koncentrationerne af bebyggelser med navne på -by i forhold til færdselsårer og jordbundsforhold har KENNETH CAMERON både suppleret og præciseret vor viden om den danske bosættelse i England. På den anden side har stednavneforskningens resultater kun

deres særlige gyldighed for så vidt de bygger på sproghistoriske kriterier; etymologiske forklaringer vil derimod altid være behæftet med usikkerhed.

Tilfældighederne i det arkæologiske materiale kan til en vis grad overvindes ved at underkaste kilderne kvantitative analyser som STURE BOLIN med så stort udbytte har gjort med vikingetidens skattefund. Emnet er af så stor betydning for aktuel vikingetidsforskning at det fortjener en mere indgående behandling, også fordi Bolins metodiske resultater i det foregående er ført til deres yderste konsekvens i den vidtgående slutning fra de manglende fund fra slutningen af 9. årh. Læseren har krav på en redegørelse for præmisserne for denne tankegang.

Et skattefund vidner om to forhold: at skatten er gravet ned og at den ikke er hævet igen. Såsom det vel ikke var alle der begravede deres mønter og nogle vel fik dem gravet op igen (the accident of survival) og såsom ikke alle skatte er fundet (the accident of discovery) kan der ikke drages slutninger fra møntfundene til den sølvmængde der faktisk har været til stede i Norden (og Rusland) i vikingetiden. Absolutte slutninger kan ikke drages, hvad med relative? Er koncentrationerne repræsentative for fortidige variationer? Hertil svarede Bolin ja ud fra sin iagttagelse af regelmæssighederne i koncentrationernes kronologiske og geografiske fordeling – til det sidste kan føjes at også efter de sidste årtiers mange nye fund bliver det ved at være de samme steder, først og fremmest Gotland, der opviser de største koncentrationer. Vi må efterhånden kunne regne med at vi har et repræsentativt billede af variationerne.

Hvis vi ved hvad der har fremkaldt variationerne, ved vi også hvad vi kan slutte fra skattefundene. Bolin hævdede at det var utryghed der fik folk til at begrave deres skatte, og at skattefundene derfor snarere vidnede om ufredstider end om rigdom. Tesen er almindeligt accepteret, også af Bolins argeste modstandere, men nærværende forfatter drister sig til at påstå at den er for ensidigt formuleret, og at også Bolin selv har fortolket skattefundene som vidnesbyrd ikke alene om uro, men også om besiddelse af sølv! Kun det sidste kan nemlig belyse handelsforhold.

Bolin formulerede sin tese på baggrund af iagttagelser af skattekoncentrationer fra det 17. årh. i områder om hvilke man vidste at de havde været plaget af krig, men som var fattige i forhold til resten af landet – fund fra Danmark under svenskekrigene følger de svenske hæres marchruter – og Bolin konkluderede at når fundene af romersk mønt i det frie Germanien lå langs de vigtigste samfærdselsårer var de et udtryk for den frygt de fremstormende germanerhære havde vakt i den lokale befolkning.¹⁸¹ Men hvem gravede skattene ned? Der er jo en afgørende forskel

¹⁸¹ Sture Bolin, *Fynden av romerska mynt i det fria Germanien*, 1926, delvis genoptrykt under titlen *Skatfynd som historiska källor i Ur penningens historia*, 1962. Lignende synspunkter som de ovenfor fremførte med en både geografisk og kronologisk opdeling

mellem samfundsøkonomien i Danmark i det 17. årh. og Germanien i det 2.–3. I det første tilfælde var der principielt lige stor mulighed for at grave skatte ned overalt, og fundene kan kun fortælle om anledningen til at gøre det. I det frie Germanien ligesom i vikingetidens Norden var det der varierede derimod besiddelsen af møntet sølv der jo altid stammede fra udlandet, medens der overalt var usikkert nok til at man kunne føle sig foranlediget til at grave sin beholdning ned, og til at man kunne blive forhindret i at hæve sin skat igen. Holder denne tanke stik, kan man ud fra fundenes koncentrationer slutte sig til hvor og hvornår der var størst rigdom tilstede, man kan følge sølvstrømmens bevægelse i tid og sted og altså også drage slutninger fra manglende fund! At teorien kun gælder for områder med værdimønt, ikke med monopolmønt, er en selvfølge – det anfægter ikke Bolins teori, tværtimod er det i mine øjne et korrektiv til en af forudsætningerne for hans metode der er nødvendig for at den kan fungere tilfredsstillende.

Endelig de skriftlige kilder. Det er rigtigt at et aktstykke kun repræsenterer »a state of mind«, men under efterforskningen af hvis hjernevirksomhed man har at gøre med, når man til ny historisk erkendelse. Som eksempel kan nævnes en kontrovers mellem to fremtrædende engelske historikere om forfatterskabet til Alfred den Stores levnedsskildring der traditionelt tillægges Alfreds samtidige, præsten Asser. Som en øvelse i historisk kildekritik har V. H. GALBRAITH plæderet for at skriftet først er blevet til i det 11. årh.,¹⁸² men argumentationen er dog ikke mere bindende end at den har kunnet tilbagevises af DOROTHY WHITELOCK med spørgsmålet »cui bono« der er ligeså afgørende for historisk falskneri som for anden forbrydelse.¹⁸³ Identifikation eller snarere bestemmelse af hvilken fortidig virkelighed en kilde repræsenterer er kildekritikkens opgave; for sin rette løsning forudsætter metoden et indgående kendskab til de forskellige kilders typologi. Der er her gjort store forarbejder i udgivelsen af vikingernes foretrukne genrer, runeindskrifter og skjaldekvad, RUPRECHT har som nævnt forsøgt en systematisering og en forsigtig tolkning af »die Fahrtensteine« og også skjaldekvadenes udsagnskraft er behandlet, især af OVE MOBERG.¹⁸⁴ Men kildekritik giver ofte kun negativ sikkerhed: denne kilde kan ikke bruges til dette formål, medens den ikke

af emnet findes i Charlotte Warnke, *Zur Problematik des thesaurierten Geldes im frühen Mittelalter*, *Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte* Herbert Jankuhn gewidmet, hrsg. v. M. Claus, W. Haarnagel und K. Raddatz, 1968.

¹⁸² V. H. Galbraith, *An Introduction to the Study of History*, 1964.

¹⁸³ Dorothy Whitelock, *The Genuine Asser*, *The Stenton Lecture* 1967.

¹⁸⁴ Ove Moberg, *Olav Haraldsson, Knut den Store och Sverige. Studier i Olav den Heliges förhållande till de nordiska grannländerna*, 1941; Alistair Campbell, *Skaldic Verse and Anglo-Saxon History*, *The Dorothy Coke Memorial lecture in Northern Studies*, 1970. Campbell behandlar nogle af de samme kvad som Moberg, men kender desværre ikke dennes arbejde.

er til stor hjælp i den positive udnyttelse af navnlig de berettende kilder, der i al deres begrænsede repræsentativitet formår at svare på netop de spørgsmål som volder arkæologer og navneforskere størst vanskeligheder, nemlig fortidsmenneskenes handlinger, viljesytringer, motiver og forestillingsverden.

En redegørelse for de metoder der er taget i brug for at overvinde kildekritikkens begrænsninger får vente til anden lejlighed. Men problemet kan belyses ved en sammenligning mellem de to undersøgelser der er foretaget af vikingeangrebene på henholdsvis (det senere) Belgien og Elbområdet. D'HAENENS sorterer kilderne mekanisk i ældre og yngre, dokumentariske og berettende, og opnår på de klassiske kriterier at udvinde den beskedne kerne af værdifuldt materiale. HARTHAUSEN foretager en lignende sontring, men i stedet for at se væk fra de senere eller af anden grund mindre værdifulde kilder, gengiver han opfattelsen af vikingernes sejr over sakserne i 880 på hvert trin af historieskrivningen helt frem til vore dage. Han etablerer derved et sikrere grundlag for at afgøre hvilke fortolkningsmuligheder der havde gyldighed for den oprindelige situation, og hvilke der er fremkaldt af senere forhold og kun kan belyse dem. På den måde bliver hans værk også en illustration af historieskrivningens vilkår til forskellige tider, den kulturelle og idemæssige påvirkning den har været underkastet, og den indflydelse den har øvet. Historieskrivningen »liegt im Schnittpunkt von Aktion und Reflexion« som det er udtrykt af en af de førende skikkelser inden for det moderne historiografiske studium, HELMUT BEUMANN.¹⁸⁵ For at aflokke den middelalderlige historieskrivning mest mulig oplysning henviser Beumann til studiet af den litterære tradition foruden af forfatterens sociale og politiske situation. Navnlig det første område er forsømt i arbejdet med de skriftlige kilder til den ældste nordiske historie, men en begyndelse er dog gjort med påvisningen af sagalitteraturens afhængighed af den latinske fælleskultur, ikke blot i genrevalg, men også i enkeltmotiver, i begreber og idéassoziationer.¹⁸⁶

Når kildematerialet er underkastet så forskellige begrænsninger, er det vanskeligt at koordinere det til en syntese – jo større synsfeltet er, desto flere discipliner skal beherskes. Til løsning af dette problem plejer man

¹⁸⁵ Helmut Beumann, *Methodenfrage der mittelalterlichen Geschichtsschreibung*, XIe Congrès International des Sciences Historiques, Communications, s. 19f., Stockholm 1960.

¹⁸⁶ Blandt nyere værker af denne retning: Lars Lönnroth, *European Sources of Icelandic Saga-Writing*, 1965. I *Samlaren* 86 1965 har Peter Hallberg offentliggjort sin opposition mod Lönnroths disputats. Alf Önnersfors har i *Die Hauptfassungen des Sigfrid-offiziums*, Skrifter utg. av Vetenskaps-societeten i Lund, 1968, imødegået Hallbergs kritik med en henvisning til moderne topikstudier og iøvrigt præciseret Sigfridofficiets kildeværdi. Hans Bekker-Nielsen, Thorkil Damsgaard Olsen og Ole Widding, *Norrøn fortællekunst*, 1965, er et dansk bidrag til sagaforskningen under dette europæiske aspekt.

at foreslå team-work mellem specialister på de pågældende områder. Det formindsker måske antallet af fejl, men hvis syntesen ikke overlades læserens for godt befindende, hvilket ofte sker, må een person alligevel gennemarbejde det heterogene materiale og fremstille sin opfattelse af sagens sammenhæng med risiko for misforståelse af det der ligger uden for hans eget felt. Men som det for nylig stod skrevet i en anmeldelse af en række værker om middelalderhistorie, måske det område hvor de lærde specialister er mest dominerende: »It must be accepted that error itself is not a disgrace, only carelessness and intellectual dishonesty are that. Only if professional medievalists become more willing to publish books of wide scope can the subject as a whole avoid atrophy«. Faren truer særlig studiet af vikingetiden hvor det er så fristende at lade de forskellige discipliners fremstillinger stå uformidlede ved hinandens side og hvor man altid er sikker på et publikum fordi materialet er umiddelbart tillokkende. Men skal vi gøre emnet væsentligt, forstå den kulturrevolution som vikingerne satte i gang, så må man ud på de syv favne. Læseren og bedømmeren må til gengæld ikke nøjes med at rette fejl – der undertiden kan skyldes mangler i specialisternes fremlæggelse af deres resultater! – men må indstille sig på en aktiv stillingtagen til syntesens holdbarhed. Dette være ikke fremført som en undskyldning, men som en konstatering af historikerens vilkår.

Anmeldelser

TROELS DAHLERUP: Det danske Sysselprovsti i Middelalderen. Institut for dansk Kirkehistorie. I kommission hos G. E. C. Gads Forlag. København 1968. x + 411 s. 1 kort.

Tiderne skifter. I 1855 forsvarede cand. theol. Ludvig Helveg afhandlingen om *De danske Domkapitler* for den filosofiske doktorgrad, da det teologiske fakultets professorer ikke havde anset aarhundredets første-mand indenfor dansk kirkehistorie for værdig til den teologiske licentiat-grad; først i 1879 gav det ham den skyldige æresoprejsning ved at tildele ham den teologiske æresdoktorgrad. I 1968 var det cand. mag., nuværende professor i historie ved Aarhus Universitet, Troels Dahlerup, der for den teologiske doktorgrad forsvarede en kirkehistorisk afhandling over et beslægtet emne, som han havde udarbejdet som universitetsadjunkt i tilknytning til Institut for dansk Kirkehistorie. Graden tildeltes i samarbejde med det filosofiske fakultet.¹

Forf.s interesse for middelalderlig kirkeorganisation er af gammel dato. Den indledtes i 1950'erne med en række studier over gejstlig topografi i Viborg stift i senmiddelalderen og reformationstiden, udvidedes derefter til den lokale stiftsjurisdiktion i et par jyske bispedømmer, *Hard-syssels Provsti* i 1960 og *Viborg Stifts Officialer* i 1961. Saa vendte forf. sit søgelys mod øst og udsendte i 1963 en undersøgelse af *Lunde Stifts Landdekaner* og af *Generalofficialatet i Roskilde* som en samlet publikation under titelen *Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation*. Det er problemstillingerne fra disse lokale studier, som forf. har søgt at samle og uddybe i en almen syntese om middelalderkirkens lokaljurisdiktion, samlet om det begreb, som han har kaldt *Sysselprovstiet*.

Afhandlingen er en imponerende arbejdspræstation. Forf. har bogstavelig talt maattet gennemløje hele det middelalderlige kildestof, ikke efter registre og registranter, men dokument for dokument og ofte linie for linie, og notere sig alt, der kunde have tilknytning til emnet – ikke

¹ Anmeldelsen gengiver i omarbejdet form første officielle opposition ved afhandlingens forsvar på Københavns Universitet den 4. juli 1968.

blot de kildesteder, hvor der nævnes provster og officialer, men alt med direkte eller indirekte relevans til det diffuse emne kirkelig lokaljurisdiktion. Kun faa middelalderbelæg er undgaaet hans skarpe blik. Dertil kommer en omfattende fremdragen af trykte og utrykte kilder fra reformationstiden og senere, lejlighedsvis helt ned til enevældetiden. Hertil maa yderligere føjes en meget omfattende litteratur, især almeneuropæiske behandlinger med et utal af lokale monografier, samt sidst, men ikke mindst, den almeneuropæiske kirkeret i dens mange nuancer. Formaålet har nemlig været ikke blot at beskrive forholdene i Danmark, men ogsaa at vurdere dem i forhold til forskrifterne indenfor den kuriale lovgivning og til den faktiske tillem্পning af disse i den kirkelige forvaltning i vore nabolande. Den omfattende bibliografi s. 1–16 repræsenterer ikke uøvendig lærdom, men et stærkt udnyttet arbejdsinstrument.

De meget spredte brikker og løse ender, som man kan udlede af kilderne, er det lykkedes forf. at ordne og føje sammen til en mosaik, der tillader os at tegne de vigtigste konturer indenfor en helhed. Billedet er broget med store variationer fra stift til stift, men samtidig fremtræder der visse fællestræk og beslægtede tendenser, der afslører hvorledes man i Danmark reagerede med eller mod de almene europæiske tendenser, naar nye opgaver eller situationer meldte sig. Det er nemlig et af afhandlingens vigtigste resultater, at den dokumenterer, hvor forskelligartede strukturer der opnaaedes trods de tilsyneladende ensartede kirkelige forskrifter, og hertil svarende hvor smidigt man indenfor kirkens centralledelse accepterede og administrerede vidt forskellige organisationsstrukturer. Den middelalderlige pavekirke var ikke præget af den ensretning, som forskningen og især oversigtsværkerne i almindelighed tillægger den.

Dette stærkt sammensatte og varierende billede af den kirkelige jurisdiktion fremtræder ikke blot langt mere detaljeret end tidligere, men det korrigerer ogsaa grundopfattelsen om det principielle skille mellem landprovsternes regnskabstilsyn og officialernes jurisdiktionelle virksomhed under biskoppens myndighed, som Helveg i sin tid udformede, og som bortset fra Poul Johs. Jørgensens korte fremstilling i *Dansk Retshistorie* har været opretholdt siden. Forf.s argumentation for en heterogen struktur forekommer langt mere realistisk, ikke blot for hans eget emne, men for middelaldersamfundet i almindelighed.

Om afhandlingens saglige indhold er det let at fatte sig i korthed. Forf. viser prisværdig kyndighed i sit emne, præsterer overalt nøgtern tolkning af kilderne i funktional sammenhæng uden større tilbøjelighed til at argumentere sin hovedopfattelse ind i kildestederne. Med hensyn til enkeltheder har jeg meget lidt at indvende og endnu mindre at tilføje. I min gennemgang vil jeg indskrænke mig til at diskutere væsentlige punkter indenfor formalia med faglig relevans: begreber og definitioner, afgrænsning og disposition samt fremstilling.

Først selve begrebet fra titelen: *sysselprovsti* og dets indehaver *sysselprovsten*. Ordet forekommer mig lidet dækkende for det af forf. behandlede sagområde, for hvad er en sysselprovst? I indledningen omtales mange slags provster, men ingen sysselprovst, højst et jysk sysselprovsti i senere historisk litteratur med andet indhold (s. 18). Glosen *sysselprovst* er en nydannelse; den forekommer ikke i middelalderen, hverken hos Lund eller Kalkar og heller ikke i forf.s citerede kilder. Fra en del af Jylland har vi nok middelalderlige benævnelser som provst i Hardsyssel, Varde syssel, Jelling syssel, Thy syssel m. fl., men overalt rent stedsbetegnende, aldrig som titel eller stillingsbetegnelse, endsige som alment overbegreb. Mig bekendt forekommer den *generelle* sysselprovst alene hos Helveg, der opfatter stillingen som et relik, hvis funktioner enten var eller snart blev afløst ved kapitelmedlemmernes virksomhed.

Hos forf. bliver det en fællesbetegnelse med et nyt, langt mere omfattende indhold, men man savner en definition, før man begiver sig ind paa den trælse vandring gennem den terminologiske urskov fra stift til stift. Først i afhandlingens sidste afsnit, hvor resultaterne gøres op, oplyses det (s. 287) ganske overraskende, »at det i og for sig ikke er korrekt at tale om 'det danske sysselprovsti' som en entydig, let definerbar, blot nogenlunde ensartet . . . institution«, men at det »stift for stift udvikler sig selvstændigt« – og man kunde understrege: stærkt varieret. Og først til aller sidst leverer forf. sit resultat i en oversigt over den kaotiske og højst forvirrende terminologi; jfr. kortbilaget bag i bogen med kommentaren *Om gejstlige og verdslige inddelinger* s. 386 ff. – Man maa haabe, at læseren – skønt uden henvisning – tidligt har fundet frem hertil.

Det fremgaar af denne registrant, at det kun er i Jylland at et sysselprovsti i den nye betydning dækker et faktisk syssel, og her benævnes embedets indehaver ofte med andre titler end provst: ved siden af domprovst saaledes dekan, ærkedegn og kantor. Det kirkelige syssel kendes hverken for Fyn eller smaaøerne, selv om der nok findes provster, og for Sjælland er syslets eksistens som grundlag for kirkelig inddeling yderst problematisk, og jurisdiktionen var tidligt tildelt domkapitlets prælater. Men den terminologiske forvirring forøges, fordi mange andre gejstlige embeder – som oftere anført af forf. bl. a. s. 370 – var forbundet med provstetitel. Det gælder ikke blot stillinger uden egentlig jurisdiktion som kloster-, gilde- og kapitelprovst, men ogsaa landprovster med lokal jurisdiktion, bl. a. senmiddelalderens konkurrerende bispeofficialer (se nedenfor) og stundom »prælat-provsterne«s lokale stedfortrædere, der ogsaa synes at have foretrukket den yndede provstetitel fremfor officialtitelen.

Det maa indrømmes, at det vil være svært at finde en god og dækkende betegnelse for den virksomhed, som forf. har knyttet til sine sysselprovster, men hans valg har i hvert fald ikke tjent til at skabe klarhed. Som afhandlingens titel havde *Studier over gejstlig (beneficeret) lokaladministration*

i Danmark været nok saa dækkende, men selvfølgelig knap saa lokkende. I alle tilfælde drejer det sig om delegation af *potestas jurisdictionis*, der primært er knyttet til bispeembedet, dog ikke i alle tilfælde, bl. a. kun, naar den var *beneficeret*. Hermed rører vi ved et nyt vanskeligt og udefineret begreb.

Det fremgaar af den indledende problemstilling (s. 20 ff.), at spørgsmaalet om den beneficerede stilling har to vigtige sider: i ældre tid problemet om, hvornaar og hvorledes provsteembedet blev beneficeret, i senmiddelalderen forholdet til det ikke-beneficerede officialembede. Første spørgsmaal besvares s. 289 saaledes, at det var indførelsen af officialatet, der bevirkede, »at man nu opfattede provsterne som beneficiarer, der udøvede deres myndighed som en embedet tilhørende *jurisdictio ordinaria*«. Men vi faar intetsteds at vide, hvad det vil sige, at et embede var beneficeret. Ifølge kirkeretten var et *beneficium* en ret vag betegnelse for nydelse af indtægt eller begunstiging, der var fast knyttet til mange former for embede og hverv, fra sognepræst til biskop, især brugsret til jord, indtægter af tiende, offer eller sportler. Forf. har aabenbart her en noget snævrere definition, men denne specielle anvendelse er ikke præciseret.

S. 39 stilles spørgsmaalet, om delegation af myndighed til provsten fra starten sker »i form af *beneficium* eller blot som *officium*«. S. 57 gentages spørgsmaalet for tiden omkr. 1300 med problemet, om det »snart 200 aar gamle danske provsteembede . . . skulde betragtes som et *beneficium* . . . eller som et *officium*«. Her sættes *officium* op som en sideordning eller modsætning til *beneficium*, mens det første citat antyder, at *officium* er noget ringere end *beneficium* eller *beneficium* en fornemmere form for *officium*. Uklarheden fortsætter. S. 81 tales om »dobbelttheden« i det danske lokalprovsti, der »i sin oprindelse var et 'hverv' (*officium*), men i sin funktion i høj grad kunde være lig et 'ærkediakonat'« – altsaa et *beneficium*. Nederst samme side fortsættes: »Ikke blot bevarede provstestillingen dog sin »ambivalente« karakter med træk saavel af *beneficium* som *officium*, nærmest hvad man kirkeretsligt vilde kalde et *personat*«. Om dette henvises til s. 381 f., mens det s. 82 hedder, at »det danske lokalprovsti var udviklet af en *obedientia*, et hverv, for ikke at sige et *officium*«. Her maa *beneficium* opfattes som væsensforskelligt fra *officium*.

Momenter, der er karakteriserende for et *beneficium*, findes rundt om i afhandlingen, men det er vanskeligt at opfatte den helhed de indgaar i. S. 39 f. anføres, at paven utvivlsomt har opfattet det slesvigske provsti Strand som et *beneficium* i 1198, fordi provsten konfirmeres i embedet paa samme betingelser som forgængeren, og fordi en »'union' af provsti og sognekirker unægteligt forudsætter en beneficielignende retsstilling«, og mens det s. 42 anføres, at det var »højest tvivlsomt, om ogsaa *jurisdictionis*-udøvelsen hørte med til *beneficium*«, antages det s. 41 for en beneficierende

egenskab, at provstejurisdiktionen »ikke mere strengt var knyttet til provstens person, men af denne mere eller mindre frit kunde delegeres andre«. Om Thyssyl provsti, der i 1264 overdroges en kongelig klerk, anføres s. 48, at dette »er et utvetydigt vidnesbyrd om, at man opfattede stillingen som et beneficium«, da en kongelig klerk næppe personlig vilde residere i embedet, og næste side fremføres provsternes »trang til at akkumulere embeder« som »en udpræget tendens til at betragte stillingerne som beneficier«. Endvidere hævdes s. 52, at inkorporation af en sognekirke var et indicium for beneficieret lokaljurisdiktion, og endelig fastslaaes det s. 53, at sysselprovsterne omkr. 1300 »opnaaede en fuld beneficieret retsstilling med *jurisdictio ordinaria*« i de fleste danske stifter.

Disse med flere eksempler afsluttes s. 55 med noget i retning af en definition: »Og naar vi kommer ned omkring 1300, ser vi, at bisperne maa opgive eventuelle krav om regnskabsaflæggelse, hvorefter lokalprovsterne omsider kommer i besiddelse af *jurisdictio ordinaria* med fuld beneficieret embedsmyndighed«. Men først s. 289 finder man den længe savnede definition, ifølge hvilken de provstelige beneficiarer er saadanne, »der udøvede deres myndighed som en embedet tilhørende *jurisdictio ordinaria*«. Det havde været en lettelse for læseren, om denne definition var anført indledningsvis, mens det derefter var angivet, hvorledes eksemplerne helt eller delvis indgik i dennes ramme. – Men forf. skriver alene for specialister.

Spørgsmaalet er iøvrigt, om problemstillingen beneficieret kontra ikke-beneficieret har større relevans bortset fra tiden omkr. 1300. Det synes nemlig tvivlsomt, om biskopperne før 1300 har haft større umiddelbar myndighed over provsterne, og om provstiernes indtægter har været mindre faste. Bestemmelserne herom i Roskildebiskoppens haandfæstning af 1225, der citeres s. 40 og 364, forekommer meget talende. De bestemte, at »provstierne skulde vende tilbage til domkirken og være digniteter her«. I og for sig med rette taler forf. om »dette ikke helt klare udtryk«, men naar det samtidig forbydes biskoppen at besætte prælaturer og kanonikater uden kapitlets samtykke, maa kapitlets medlemmer have været meget selvstændige i deres udøvelse af den dem tilhørende lokaljurisdiktion. De ældre provstier til og med Valdemarstiden fremtræder da ogsaa som fornemme embeder med ret faste indtægtskilder, og forf. anfører selv (s. 36 og 366), at de ældste provster »i nok saa høj grad knyttede sig til fyrste- som til bispemagten«. Det er givetvis rigtigt. En gennemgang viser, at de var fremtrædende personligheder, der ofte endte som biskopper – og det især takket være kongelig gunst. Det gælder vort tidligst kendte eksempel fra 1135: provst Elias i Eggeslevmagle, der var en kongelig patronatskirke, med fornem placering som brevvidne og siden 1142 takket være kongen biskop i Ribe (s. 27). Ogsaa provst Livo i Odense (s. 29 og 36) var for sit embede personlig knyttet til kongen, før kongen

fik ham gjort til skismatisk biskop i hans eget stift. Paa lignende maade synes provstierne Tofte paa Fyn, Falster, Thy og eventuelt flere at have været kongelige patronater i Valdemarstiden (jfr. s. 48f.), saaledes at deres indehavere ofte var kongelige klerke og notarer, der nød kongelig protektion. Men forholder det sig saaledes, kan der næppe være tvivl om, at provstjerne har haft præbendelignende indtægter af lignende karakter som provstiet Strand i 1198, og saadanne kongelige provstier har vel været fuldt saa uafhængige af biskoppelig myndighed som de senere fra omkr. 1300. Hele dette spørgsmaal er det dog for øjeblikket vanskeligt at skaffe klarhed over, da patronatsret og inkorporationsforhold ikke har været genstand for moderne systematisk undersøgelse.

Det har i det hele taget været en stor vanskelighed for forf. at der mangler undersøgelser over mange spørgsmaal, der burde tjene som baggrund for hans specielle emne, lokaljurisdiktionen. Specielt savner man dybere indsigt i gejstlig jurisdiktion i kirkens centrale forvaltning og afgrænsningen til verdslig jurisdiktion med alle herhenhørende særforhold: forsvar, herlighed m. m., og nøjere kendskab til forholdet mellem domkapitel og biskop til de forskellige tider. Nu fremtræder afhandlingen som et vægtigt bidrag til belysning af disse forhold, men revet ud af sin almene sammenhæng. Det havde vel været nok saa naturligt, om lokaljurisdiktionen var blevet vurderet i lys af kapitlernes generelle stilling i forhold til bispemagten.

Et meget vigtigt spørgsmaal er forholdet mellem provst og bispeofficial. Officialer, gejstlige som verdslige, forekommer allerede tidligt i 13. aarh., men disse første officialer maa man med forf. opfatte efter ordets generelle betydning som underbefalingsmænd i almindelighed, dog næppe ved tilfældige beskikkelser, men som led i et fast organiseret delegations-system. I alle tilfælde havde officialerne i den kongelige voldgiftskendelse af 1228 mellem Odensebispen og fynboerne fortjent en mere dybtgaaende behandling end bemærkningerne s. 207.

Det specifikke bispeofficialat er noget ganske andet. Det indførtes som anført s. 61 ff. overalt i Danmark straks eller ret snart efter institutionens indføjelse i kirkerettens Liber Sextus i 1298. Bispeofficialatet er en personlig og umiddelbar delegation af biskoppens myndighed; det blev, i hvert fald i begyndelsen, et effektivt forvaltningsorgan for biskoppen, og lokalt fik det en myndighed, der kunde konkurrere med provsternes.

Forf.s hovedproblem (s. 20f.) er, om det nye organ for delegeret bispemyndighed som i udlandet formede sig som et modsætningsforhold til det gamle provsti eller ikke; det behandles indgaaende for de enkelte stifter, og s. 293 konkluderes forsigtigt, at selv om vi ikke har »utvetydige vidnesbyrd om modsætninger bisper og sysselprovster imellem« før 1400 kan en bevidst politisk benyttelse af embedet ikke udelukkes; i hvert fald omdan-

nedes en halv snes beneficierede sysselprovstier til officialater. Efter 1400 er der adskillige eksempler paa konflikt; der kendes ganske vist ikke flere eksempler paa provstier der omdannedes, men til gengæld fik de fleste deres selvstændighed beskaaret. Paa grundlag af de fremdragne eksempler giver forf. en indgaaende beskrivelse af denne proces, men forklaringen paa dens forløb og resultater forekommer mig mindre tilfredsstillende. Aarsagen er fortrinsvis mangel paa relevant materiale, men man fristes til at stille spørgsmaalet, om den europæiske problemstilling er frugtbar for danske forhold. Har provst og official trods alt ikke været mere præget af arbejdsdeling og samarbejde end af konkurrence og modsætninger? Forf. tangerer problemet flere gange; han betoner, at modsætningsforholdene maa være overrepræsenteret i kilderne, og at det effektive og centraliserede officialat ganske naturligt maatte trænge de beneficierede stillinger tilbage, langsomt men sikkert, især hvor disse var blevet ikke-residerende, og det gjaldt mange.

Efter forf.s vurdering var sysselprovsterne ved katolicismens slutning »et nærmest feudalt rudiment, som i senmiddelalderen i vid udstrækning havde overlevet sig selv« (s. 296). Denne dom maa vist tages med forbehold, for hvorledes ellers forklare, at de som regnskabsprovster overlevede reformationen og i visse tilfælde fungerede helt frem til enevælden. Det var kun deres judicielle virksomhed, der svandt ind. I Danmark skal man iøvrigt være varsom med at anvende begrebet feudal til fuldt paa-lydende.

Et andet vigtigt spørgsmaal er, hvor skarpt man skal skelne mellem provst og official. Lad os som eksempel se paa forholdene i Viborg stift, der behandles s. 261 ff. I et privilegium af 1322 for Vitskøl kloster forbyder Viborgbispen »vore provster« paa lige fod med »vor generalofficial« at krænke klostrets immunitet. Tilsvarende giver biskoppen i 1327 »sine provster og officialer« befaling til ikke at krænke kapitlets rettigheder. Forf. er ikke glad ved denne provsternes sideordning, men kommenterer, at det er et spørgsmaal, hvad der her forstaas ved »vore provster« og »biskoppelige provster«, og konkluderer, at hvis de »virkelig er sysselprovsterne, er det lidet sandsynligt, at de skulde have udviklet samme beneficierede position som deres kolleger« i de fleste andre stifter, men at de i kraft af sammenstillingen »provster og officialer« snarere maa have haft den ringere placering som i Aarhus stift, hvor sysselprovsterne var i færd med at omdannes til herredsprovster. – Imidlertid fremstilles s. 208 omtrent samme situation næsten samtidig i Odense stift, hvor den gamle provsteværdighed ingenlunde stod for fald. I 1315 indskærpede biskoppen, at hans »provster, officialer, fogeder eller deres stedfortrædere« skulde respektere St. Knuds klostres (domkapitlets) juridiske immunitet; ved et tilsvarende privilegium fra 1349 forekommer rækken

af stedfortrædere to gange, dels verbalt som i 1315, dels i formen »vore ovennævnte provster, officialer, ombudsmænd (*exactores*) og fogeder«. Da klosterkapitlets jurisdiktion over dets inkorporerede kirker i 1360 udvidedes af biskoppen, ender brevet ligeledes »rent rutinemæssigt« med et forbud til »vore officialer og provster« om ikke at overtræde det.² Heraf konkluderer forf., at »stiftets lokalprovster – i hvert fald langt de fleste – nu indtog en stilling som beneficiarer«. Man havde gerne set en nærmere forklaring paa, hvorfor der anvendes saa forskellige udlægninger af saa ensartede bispebreve.

Enkelte gange finder man ogsaa udtryk for samvirke mellem provst og bispeofficial, saaledes i en række bispebreve og landstingsvidner fra Viborg i 1320'erne. Et landstingsvidne fra 1320 om skøde af gods paa Læsø fra Viborg kapitel til Vitskøl kloster var fx. udstedt af biskoppens generalofficial og provsterne i Sallingsyssel og Ommersyssel, mens bispebreve om Viborgkirkens afkald til Vitskøl kloster i 1322 har provster som brevvidner ved siden af generalofficialen og andre gejstlige.³ Et eksempel paa intimt samarbejde mellem official og provst fra en senere tid finder man i statutterne for Marie Psalters Broderskab i Odense fra 1496. Forf. nævner (s. 218 n. 6), at de vidner om, at provsten indtog en fremtrædende stilling ved dette gildes dannelse, men nok saa interessant er det, at en almindelig official Mads Bruun følger som nr. 2 efter provsten, mens prioren i St. Knuds kloster var nr. 3, hvorefter 6 borgere afsluttede stifternes række.

De mindre øer under Odense stift giver udmærkede eksempler paa, hvorledes officialer overtog titel af provst og holdt provsteting, saa det undertiden kan være vanskeligt at skelne mellem de to kategorier. Ikke mindst for Falster rummer forholdet mellem provst og official (s. 212 ff.) træk af stor interesse. Forf. lader Johannes Bille, der i 1364 betegnes som landprovst (*prepositus terre Falstrie*), være »den sidste beneficiar i dette embede«. Det er sikkert rigtigt; og det er vel ogsaa sandsynligt, at sognepræsterne i Nykøbing godt hundrede aar senere var officialer, skønt de samtidig betegnedes »provst« og »domprovst«. Forf. hævder, at der ikke er fundet spor af senmiddelalderlig eller efterreformatorsk beneficieret provstemyndighed paa Falster; det er muligt, men saa maa officialen have faaet en praktisk talt beneficieret stilling. I forbindelse med omtalen af den efterreformatorske fortegnelse over gejstlige indtægter paa Falster hævder forf. (s. 213f.), at »bispen nu var den eneste gejstlige

² I min gennemgang er brevet af 1335 om Ubberud kirkes overdragelse til klostret forbigaaet, da teksten paa det afgørende sted er stærkt korrumpet – endnu stærkere end anført af forf., idet »vore« (*nostrorum*) er en ren konjektur. Derimod er privilegiet af 1349 (D. D. 3. r. III nr. 188) ikke anvendt af forf. Privilegiet af 1360 (nu D. D. 3. r. V nr. 367) er ikke helt tilfredsstillende gengivet af forf., idet der sondres mellem regnskabsrevisionen som en ret af gammel dato og de specielle jurisdiktionsrettigheder, der formelt fremtræder som nye.

³ D. D. 2. r. VIII nr. 288, 410, 424; jfr. afhandl. s. 261f.

myndighed« paa øen, mens officialen for sit arbejde blot modtog »to tdr. havre m. m.«. Men hvad dækker dette *m. m.* over? Det fremgaar af den lille brevserie fra Danske Magazin, som forf. nok anfører (note 37), men ikke udnytter. Heraf fremgaar, at der er tale om et ikke ubetydeligt official-len, nemlig bispegaarden Ravnstrup ved Nykøbing, ifølge Kong Valdemars Jordebog et kongeligt gods, ifølge de senmiddelalderlige breve et gods med fang og tilliggende, »som officialerne plejede at have i fri forlening og forsvar« af Odensebispen (1530). I 1494 bevidnede sognepræsten i Nykøbing, »officialis i Falster« hr. Henrik, at han mindst en snes aar tidligere havde modtaget Ravnstrup som len af biskop Mogens Krafse, da han modtog sit officialsegl i nærværelse af hr. Hans Pedersen, »som tilforn havde været provst i Falster«, og at han »aldrig var der indført af nogen præster i Falster . . . anderledes end« efter bispelig befaling. Den følgende præst i Nykøbing besad ogsaa som official Ravnstrup som forlening; i 1530 bevidnedes det paa landemode, at bispens foged kort forinden havde faaet Ravnstrup i forsvar, og her sad iflg. forf. i 1511 en Mester Jens som biskoppens »provst«. – Sammenblandingen af »provst« og »official« er aabenlys, og hvad enten de senmiddelalderlige officialer er de beneficerede provsters direkte efterfølgere eller ikke, saa sad de dog i en forlening og maa betragtes som beneficerede.

Konklusionen maa blive, at modsætningen mellem provst og official ikke maa overbetones. Forf. understreger det selv s. 372 for tiden omkr. 1300, hvor han ikke blot tvivler paa muligheden, men ogsaa paa berettigelsen af at trække skarpe skel mellem de forskellige kategorier, og konkluderer, at der »næppe allerede i 13. aarhundredes Danmark var en klar linie mellem beneficium og officium, i alt fald paa lokaljurisdictionens omraade«. Det vil næppe heller være muligt eller berettiget at sætte skarpe skel mellem beneficeret provst og bispeofficial. Denne problemstilling forekommer ikke særlig frugtbar for den gejstlige lokaljurisdiktion. Den har kompliceret fremstillingen unødigt, men den har ikke i væsentlig grad forrykket resultaterne.

Jo mere man arbejder med afhandlingen, des mere overbevist bliver man om, at den er resultatet af kyndig og gedigen forskning, men til skade for tilegnelsen ogsaa, at den er et umiddelbart udtryk for forf.s arbejdsgang. Man mærker, at han er startet med studier i den gejstlige lokalforvaltning omkring reformationstiden, og at det er arbejdshypoteserne herfra, der har været bestemmende for den samlede problemstilling vedrørende lokaljurisdiktionens udvikling fra tidlig middelalder. Hertil er føjet spørgsmaalene, om kirkerettens forskrifter og den almene udvikling i Europa har været bestemmende for forholdene i Danmark. Resultatet viser, at ingen af problemstillingerne har været særlig heldigt valgte. Det havde sikkert været en fordel for afhandlingen, dersom forf. havde ladet disse

spørgsmaal træde i baggrunden og analyseret sit danske materiale uden at skele for meget til den europæiske kirkeret og det fremmedlegeme, som beneficiespørgsmaalet trods alt er for danske forhold, og først som konklusion havde draget disse spørgsmaal og sammenligninger ind i behandlingen. Resultatet vilde være blevet det samme, men det vilde have gjort afhandlingen lettere tilgængelig. Som den nu er disponeret er det hensigtsmæssigt for læseren at starte med det sidste afsnit om *Sysselevsternes Funktion* og følge dets henvisninger til analyserne for de enkelte stifter.

Afhandlingen er et lærd værk, der røber viden og indsigt langt ud over den snævre emnekreds, og det er et af dens fornemme kvalitetsmærker, at den trods sine berøringsflader til saa mange og saa forskelligartede sagsomraader undgaar knirken under indpasningen i det store kirkelige og samfundsmæssige maskineri, som den middelalderlige kirke udgør. Det er saa meget des mere fortjenstfuldt, som de mest centrale undersøgelser af den danske kirkes organisation og funktioner stadig savnes. Forf. har de bedste forudsætninger for at løse disse opgaver, det være sig forholdet mellem biskop og domkapitel i alle henseender, kapitlets almindelige placering indenfor kirkens styrelse eller afgrænsningen af den kirkelige domsmyndighed i forhold til den verdslige.

AKSEL E. CHRISTENSEN

HOLGER RASMUSSEN: Limfjordsfiskeriet før 1825. Sædvane og centraldirigering. Nationalmuseet. Folkelivs studier nr. 2. København 1968. 517 s. Ill. Kort.

Emnet for denne bog er af mere vidtrækkende betydning, end nutidsmennesker almindeligvis forestiller sig. Limfjordens fiskerigdom omtales allerede hos Saxo, og grundlæggelsen af en række klostre langs fjordens bredder i middelalderen vidner om fiskeriets betydning. Men det var først efter øresundsfiskeriets tilbagegang, fiskeriet i Limfjorden kom frem i første række. I løbet af 1500-årene opstod en kappestrid om de bedste fiskepladser mellem kirkens arvtagere, kronen og herremændene, samt borgerne i købstæderne, erhvervsfiskerne og bondebefolkningen, hvorunder de to sidstnævnte grupper påberåbte sig sædvaneretten, mens de førstnævnte slog på deres privilegier.

I vor tid spiller fisken en ringe rolle i folks ernæring i forhold til kød, flæsk, smør, fedt, brød og grøntsager. I middelalderen var det anderledes, ikke alene forlangtes det, at man spiste fisk i stedet for kød i fastetiden, men også den øvrige del af året spiste man fisk såvel ude ved kysterne som inde i landet. Endnu kan man støde på rester af damanlæg på Sjælland,

som formentlig stammer fra middelalderen eller renæssancen, og det måtte være en fristende opgave for arkæologer at undersøge deres karakter og prøve på at datere dem.

Det var imidlertid ikke blot ferske fisk, man spiste. Det var også tør-fisk – såsom klipfisk eller »bergfisk«, tørret på klipperne i egne med tør luft som Nord-Norge og Island, og »stokfisk«, der i egne med større luftfugtighed blev tørret på stilladser. Bergfisk indførtes i 1500-årene her til landet i tønnevis, men blev navnlig fra o. 1740 en alvorlig konkurrent til silden. I indlandet spistes silden i reglen saltet, som det ses af C. Rise Hansens bog: »Hoveriet på Ringsted Kloster 1570–1620«. Og i en forordning af 24. juni 1599 om udspisning på kronens slotte og huse hed det, at de hoveripligtige skulle have en sild eller to, eller anden salt fisk, et stykke brød og en drik øl efter lejlighed, og som de havde arbejde til, altså en »portionsanretning« hvortil spegesilden egnede sig fortrinligt på grund af sin passende størrelse og sit indhold af fedt. Silden, der spistes i det indre af Sjælland, kom dog næppe fra Limfjorden, men transporteredes ved ægtkørsel fra kystens fiskelejer.

Holger Rasmussens disputats¹ om limfjordsfiskeriet er delt i fire afsnit. Først behandles problemstilling og baggrund, herunder naturforhold og historie. Derefter følger et afsnit på ca. 220 sider om fiskeriets teknologi navnlig bygget på akter fra fire limfjordskommissioner, den første fra 1690erne, de andre fra 1736, 1741–44 og 1749. Tredje afsnit drejer sig om fiskeriets sociale struktur (55 sider) og fjerde afsnit om sædvaneret og centraldirigering (30 sider).

Forfatteren lægger vægt på, at problemstillingen er etnologisk, idet etnologen stiller sine spørgsmål til kildematerialet på en anden måde end historikeren. I problemstillingen savnes imidlertid en præcisering af fiskeriets betydning for de fiskendes, erhvervsfiskeres såvel som fiskerbøndernes og godsejernes, ernæring.

Bogen giver et vigtigt bidrag til udredningen af et historisk forløb. Men sammenligner man den med Hugo Matthiessens »Limfjorden« og navnlig med hans afsnit om »fjordens rigdom«, vil man se, at de samme kilder er udnyttet på væsensforskellig måde. Holger Rasmussen går ud fra fiskeriets teknologi, og hans uddannelse som feltforsker har lettet klarlæggelsen af utallige problemer, som de skrevne kilder rejser. Hans erfaringer fra optegnelser rejser ved Limfjorden og sejlads på dens vande går som en understrøm gennem bogen og giver den en rigdom og fylde, som sjældent ses i tilsvarende værker. Det kommer også forfatteren til gode, at han som søn af en Reersø fiskerbonde fra barn af har fulgt både- ne, når der røgtedes garn, og ålestangerne på isen.

Undertitlen »Sædvane og centraldirigering« skal forstås som en tilgift

¹ Anmeldelsen gengiver i let omarbejdet form den 2. officielle opposition ved afhandlingens forsvar på Københavns Universitet den 10. december 1968.

til den teknologiske udredning, men i virkeligheden burde vel også kapitlet om fiskeriets sociale struktur have været antydet i bogens undertitel. Bogen er i alleregentligste forstand en undersøgelse i »materiel folkekultur«, sådan som emnet siden den sidste verdenskrig har været dyrket af vore førende museumsfolk, det vil sige at udgangspunktet ligger i de materielle-teknologiske-typologiske fænomener, som faget har tilfælles med arkæologien. Men fænomenerne forklares ved deres sammenhæng inden for et miljø, hvori såvel samfundsstruktur som økonomiske og ernæringsmæssige forhold og geografiske faktorer gør sig gældende. Ofte bruger man benævnelsen »europæisk etnologi« om emnet, skønt etnologi i almindelighed også omfatter de åndelige sider af folkets tilværelse: folkesprog, folketro og litterær tradition. Etnologien kan ligesom arkæologien være en hjælpevidenskab for historien; men den har sin egen målsætning og sin egen metode, der bygget på historisk kildekritik gør det muligt at behandle materielt kildestof af vidt forskellig karakter efter fælles principper, hvilket også kendetegner denne bog.

Dispositionen er som før antydet klar og overskuelig. Muligvis kunne afsnittet side 186–194 om pulsvodfiskeriet lige så godt være indføjet i kapitel 3, fiskeriets sociale struktur? Sproget er klart og ligetil som dispositionen, og referaterne af tidligere forskeres synspunkter er behageligt fri for skarp polemik eller utidig nedvurdering. Forfatteren har måske snarere været for venlig, uden at det dog i nogen måde har påvirket hans egen stillingtagen. Der findes så godt som ingen trykfejl, og man sporer næsten ikke »støberande«, skønt bogen er blevet til gennem en snes år og flere gange har måttet omdisponeres. Sagregisteret dækker ikke alle betegnelser i teksten, men er tilstrækkeligt fyldigt til, at man kan finde rundt i den terminologiske labyrint – men en samlet fortegnelse over benyttede arkivsager savnes.

Typografien er tiltalende; billederne står klart; men det samme gælder ikke alle kortene. Kortet side 48 giver en klar oversigt over forskellige arter af fiskeri i året 1741. Også Schoustrups kort fra 1741–42 (s. 26, 139 og 233) er overskuelige, såvel som kortet over Sebberlå (s. 55). Men det samme kan ikke siges om kortet side 53 over Nibe bredning. Det giver ikke tilstrækkelig topografisk orientering i det vigtigste fiskeområde af Limfjorden, idet rasteret har gjort det utydeligt. Det burde rimeligvis være reproduceret i streg i noget større målestok; eller det kunne være erstattet af et nytegnede oversigtskort, som viste beliggenheden af de vigtigste fiskegrunde. Også kortet side 77 over herregården Lundbæks endelsfiskeri er gnidret, og på oversigten side 83 over lovligt og ulovligt bundgarnssætteri i Nibe bredning er teksten blevet ulæselig p. gr. a. rasteret. Dette kort burde være gengivet i større målestok og delt på to modstående sider, så teksten trådte tydeligt frem. På side 84 hedder det, at retgarnet sættes i länkens rette meed, mens baggarnet sættes uden

for meedet ned på siden af næste stades bom, hvorved raden får en skrå stilling i forhold til lænkemeedet; men afvigelsen synes ikke at fremgå af tegningen fig. 10 (s. 83). Også teksten på kortene side 86 og 92 er ulæselig; og det gør det ikke lettere, at nordpilen fra tegnerens hånd er drejet, på førstnævnte kort ca. 45° og på sidstnævnte nærmere 60° i forhold til op og ned på kortet. Her kunne en fyldigere billedtekst have hjulpet læseren til bedre forståelse.

Afsnittet om naturforholdene (s. 24–32) er meget oplysende, skønt det stadigvæk synes noget uklart, hvorfor silden forsvandt fra fjorden efter gennembruddet af Aggertangen i 1825. Var det fjordens svingende saltholdighed, silden yndede (jfr. Øresund)? Af tidligere gennembrud var det i 1615 ganske vist en mil bredt, men kortvarigt, medens der fra gennembruddet i 1586 gik 7–8 år, før tangen lukkede sig igen. Hvordan forholder det sig med saltholdigheden i andre fjorde, hvor man fiskede sild: Isefjord, Randers og Mariager fjorde og Slien? Er det bundvegetationen, der ændrer karakter (om tangbevoksningen s. 81 f.)? Også islægningen synes at have spillet en rolle (s. 45).

Med få ord forklares, hvorfor tallet af bundgarnsstader voksede med mere end to tredjedele af de matrikuleredes antal i tiden mellem matriklen af 1699 og udarbejdelsen af stadebogen i 1749. Hugo Matthiessen nævner blot, at antallet voksede med udnyttelsen af fjorden, men Holger Rasmussen konstaterer (s. 69), at antallet voksede, fordi det i 1699 blev fastlagt, hvor mange stader, der skulle ydes skat af. Selv om garnenes antal øgedes, ville skatten altså ikke stige. Det var navnlig godserne, der oprettede flere stader (s. 320) ved, at man afkortede radlænken. Derimod opstod der ikke flere umatrikulerede stader på den rigeste fiskegrund Nør-lå, der lå ude midt i bredningen, hvor der ikke forekom endelsfiskeri. Her var Nibes erhvervsfiskere fremherskende, og de har formentlig ikke udlejet staderne til andre, som godsejerne gjorde det til deres fæstebønder? I hvert fald forøgede de ikke stadetallet med umatrikulerede stader, selv om de på denne måde kunne have sluppet for afgift (jfr. s. 331 ff.). I ét tilfælde blev der rejst sag mod en godsejer – assessor Gleerup til Sebbekloster – i anledning af, at han havde oprettet afgiftsfri stader. Det skal vi komme tilbage til senere.

Det nævnes (s. 118), at det var billigere for de såkaldte »fiskerbønder«, der ikke drev fiskeri som erhverv, at anskaffe ruser end bundgarn, og at afgiften af ruser kun var det halve af, hvad man gav af bundgarn. Men det ses dog af skifteprotokoller fra godserne, at der også fandtes bundgarn hos adskillige af bønderne. Når de ikke registreres i større tal på øen Fur, hvor man hovedsagelig ernærede sig ved fiskeri, hænger det sammen med, at furboerne væsentlig fiskede med kroge (s. 51, 120 og 228 f.), men måske også med, at man ved skifte-registreringer undlod at medregne garnene, som let kunne stikkes til side ved stranden. I skifteproto-

kollerne for 1748–60 nævnes ikke et eneste bundgarn, ejheller omtales oplagrede stæg i vinterskifter, skønt der i hvert fald endnu i 1742 fandtes to bundgarn i brug på øen. Det er måske dristigt – i tilslutning til den svenske forsker Ivar Modeer (1939) – at formode, at bundgarnene overlejrede et »ældre ruse-kompleks«. Thi lagdeling mellem forskellige redskabstyper i form af komplekser kunne muligvis opløse sig, hvis man skaffede sig et fyldigere materiale. I det historiske forløb optræder flere slags redskaber ofte side om side gennem meget lange tidsrum, så selv om ruserne som helhed er ældre end bundgarnene, er der dog en overlapning på adskillige hundrede år, og hvor bliver så komplekset af?

Forfatteren skelner mellem Øst- og Vest-Limfjordens fiskeri, så vel med hensyn til sildefiskeriet, som hvad ålefiskeriet angår. Vest for Aggersund brugte erhvervsfiskerne ålevod (pulsvod), skønt det var forbudt i et åbent brev af 5.5.1647. Øst for Aggersund brugte fattigfolk åleruser »til fornødenhed« uden for sildesæsonen, idet der her var for mange sildestader til, at der kunne blive plads til ålevåd.

Kapitel 3, fiskeriets sociale struktur, omhandler bl. a. »fiskerbønderne«, som trods det, at de står forfatterens hjerte nær, godt kunne have fortjent en mere indgående analyse end sket er. Han citerer (s. 258) Mads Lassons skrivelse til Limfjordskommissionen 1741 om bøndernes tilstand på Gøl. De fleste af dem kunne kun avle lidet på de 7–8 td. land, de havde i fæste, og de havde ifølge Lasson intet at ernære sig af uden alene fjorden, »hvor de med møje sætter nogle ruser ud samt nogle våd og i efterhøsten nogle nedgarn«. Der fandtes i 1682 42 bøndergårde med gennemsnitlig 3 tdr. hartkorn på øen, hvilket er mere end et gennemsnits-gårdbrug i Jyllands magre egne. Der var på Gøl yderligere 61 huse med jord og 31 uden jord foruden 9 i Salterboderne. Hvordan kan det være, at så mange familier var stuvet sammen på en ø, dobbelt så stor som Fæmø og knapt halvt så stor som Fanø? Befolkningens 143 familier må vel have talt godt 800 individer (regnet med 6 pr. familie inklusive folk, der ikke boede i eget hus, thi forfatteren skriver s. 265 nederst, at der også var ungarke med i vådlagene). Altså boede der på Gøl næsten lige så mange mennesker som i Nibe, der i 1769 talte 1029 indbyggere – Nibe hørte endda til de mellemstore købstæder på linje med Hillerød og Nykøbing F., mens en by som Vejle dengang kun rummede 950 indbyggere.

Forfatteren skriver (s. 258): I visse tilfælde kunne det være nødvendigheden, der drev dem (fiskebønderne) på fjorden som i den anførte udtalelse (af Henrick Beck) om bønderne på Gøl. I andre tilfælde kunne det være en »ubetingelig lyst til fiskeri«, der fik bønderne til at forsømme deres bondegerning. Mon ikke de mange mennesker havde slået sig ned på Gøl først og fremmest for at få en økonomisk gevinst? Og mon de forsømte deres bondebrug i så høj grad, som Beck påstod for Vestlimfjordens vedkommende? Bønderne har nok fået deres korn tærsket

trods rotter og mus og spild af tid ved ålestangning. Og når Mads Lasson i det citerede indlæg hævdede, at småbrugerne på Gøl kun havde fjorden at ty til, hvor de med møje og hel kummerligt erhvervede deres føde ved at sætte ruser ud, er baggrunden vel den, at han ikke har villet give rentekammeret alt for rosenrøde forstillinger om, hvad der kunne tjenes ved fiskeri? Iøvrigt gør Holger Rasmussen udmærket rede for fiskeriets organisation på øen, hvor såvel gårdmænd som husmænd, inderster og ungarle deltog i vådlagene.

Men lad os se lidt nøjere på fiskerbøndernes økonomiske interesse i fiskeriet. Forfatteren har udnyttet skifteprotokollerne for Nibes indbyggere, men ikke skifter efter fiskerbønderne på landet, hvilket skyldes at han ikke har villet udvide bogen yderligere med resultaterne af omfattende økonomisk-historiske undersøgelser. Læserne kunne imidlertid have ønsket lidt mindre tilbageholdenhed på dette punkt. Det viser sig nemlig, at adskillige af fiskerbønderne ved Nibe bredning sad og blev holdne mænd i en periode, der ellers er præget af nedgang eller stagnation. Det skyldes øjensynligt først og fremmest deres deltagelse i det indbringende fjordfiskeri. Nogle af dem var rene matadorer, der holdt en stor besætning på gårdene og efterlod sig efter forholdene betydelige formuer, medens fæstebønder mange andre steder gik bort fra denne verden efterladende sig adskillige rdl. bortskyldig gæld. Skifterne efter fæstebønder må rigtignok tages med et vist forbehold, idet både godsejeren og den vordende fæstebonde i de tilfælde, hvor der ikke fandtes større værdier i boet, i forståelse med vurderingsmændene enedes om at sætte aktiverne lavest muligt, for at den nye fæster fra begyndelsen kunne være nogenlunde vel ved magt. Derfor skal man ikke lægge for megen vægt på minusserne som udtryk for fæstebøndernes økonomiske stilling. Men en anselig formue lader sig ikke bortforklare, især ikke hvis flere bønder i samme landsby efterlod sig sådanne plusser. Dertil kommer fæsteprotokollernes vidnesbyrd om gårdforsiddelser. F. Skrubbeltrang har oplyst, at forholdet mellem gårdforsiddelser i landets hoveddele i 1700-årene stort set synes at forholde sig således: Til 4 forsiddelser på Sjælland svarer ca. 2 i Jylland og 1 på Fyn. Hvis man nu – som anmelderen har gjort – sammenligner gårdforsiddelser på et gods i Midt-Himmerland med godser ude ved fjorden, så er der øjensynligt flere forsiddelser i det førstnævnte område end i det sidste.

Også skifterne viser en tydelig forskel. Bønderne i Ravnkilde, Nysum, Skårup, Fyrkilde, Haverslev, Lille Rørbæk, og hvad disse indlandsbyer under Nørlund gods ellers hedder, efterlod sig næsten allesammen underskud, når de døde i tiden o. 1740. På Lundbæk gods var der en del forsiddelser, men det hændte dog temmelig tit, at en søn fulgte efter faderen som fæster, selv om dødsboopgørelserne oftest viste underskud. På Oxholm gods på Gøl var der både dødsboer med underskud og nogle med

overskud, men der er ikke fundet større formuer, ejheller kunne større formuer konstateres på Vår gods.

Men på Sebberkloster gods, hvis ejer var den bjergsomme assessor Gleerup, fandtes der mange fiskeredskaber hos bønderne i Sebbesund, Valsted og Barmer. En fæstebonde ved navn Jens Pedersøn i Valsted efterlod sig i 1732 over 500 rdl. Han må have været en holden mand, og ser man nærmere efter, fulgtes han i 1736 af en fæster ved navn Abraham Abrahamsen, hvis fæstebrev forfatteren af bogen har gengivet side 373. Det var denne Abraham, der (iflg. note 21 s. 505) optrådte som assessor Gleerups hovedmodstander. Han vovede at beskyldte sin husbond for svig med hensyn til at sætte umatrikulerede stader på Sebberlå. Formentlig har denne bonde ikke været nogen ringere mand end sin forgænger i gården, siden han turde sætte sig op mod sit herskab? Men har disse fiskerbønder kunnet tjene store penge ved fjordfiskeriet, har deres herskaber naturligvis ikke haft ringere udbytte. Betegnende nok kunne kommissionen ikke få at vide, hvem af bønderne i Valsted og Sebbesund, der deltog i fiskeriet på Sebberlå og Fruens grund, hvorfor de er udeladt af tabellen på side 335. Det kan tilføjes, at da fæstebonden Iver Jensen i Stavn døde i 1732, blev der 383 rdl. tilovers i boet, efter at gælden var betalt. Der fandtes bl. a. 18 garn og 4 fiske-kåge, så det er klart, at denne fæstebonde havde drevet et betydeligt fiskeri. Men han var desuden en dygtig bonde, hvis besætning bestod af 8 heste, 6 stude (formentlig til salg), 5 køer, 14 får, 4 svin med mere. Og i et bo i Valsted var der (iflg. Saml. til jydsk Historie og Topografi VII s. 70 ff.) i 1713 ikke mindre end 7 bundgarn, og boet viste et overskud på 305 rdl.

Forskellen mellem erhvervsfiskerne og Sallings fiskerbønder med hensyn til vodlagenes størrelse og sammensætning afspejler efter forfatterens udsagn selvforsyningskarakteren (s. 283). Men det gælder næppe Nibeområdet; thi bønderne ved Nibe bredning blev ikke velhavende som følge af naturalhusholdning. De solgte sild for rede penge til krejlere og andre kunder. Til spørgsmålet om fiskerbøndernes økonomiske baggrund kommer imidlertid det ikke mindre vigtige: Hvordan var de beslægtet indbyrdes, og hvilken rolle spillede venskabsbånd for vodlagenes sammensætning? Det nævnes s. 287, at fiskerlagene ikke var begrænset til et enkelt sogn. Måske er det ikke mere muligt at udrede trådene i lagens mønster på denne egn, fordi kirkebøgerne kan være gået tabt; men det lod sig måske gøre for områder, hvor kilderne er rigeligere forhånden?

I afsnittet om fiskeri-ejerne (s. 298 ff.) har forfatteren forsøgt at bestemme bundgarnsstadernes ejeres sociale stilling, henholdsvis i 1690erne og i 1740erne. På det første tidspunkt dominerede godsejergruppen, mens der i 1740erne kan spores en tendens til færre ejere og en forskydning fra godsejere til borgere, i hvert fald hvad de matrikulerede stader angår. Men det store antal ikke-matrikulerede stader, der var kommet til

i mellemtiden, tilhørte ganske vist de store godsejere, først og fremmest assessor Gleerup, Sebbekloster. Det følgende afsnit om erhvervsfiskerne (s. 328 ff.) er også meget oplysende. Det handler fortrinsvis om Nibefiskerne, der næsten udelukkende var besiddere af den vigtigste fiskegrund Nørlå. I 1690erne var der næsten dobbelt så mange erhvervsfiskere i Nibe som fiskere, der blot fiskede til husbehov. Men i 1740erne gjorde Nibe-erhvervsfiskerne sig desuden gældende på godsernes endelsgrunde. Forfatteren påviser s. 333, at brugen af fra 1 til 3 stader var typisk for fiskerbønderne, medens et antal på mere end 3 stader var karakteristisk for erhvervsfiskerne. For Nibefiskenes vedkommende kan der spores en bevægelse mod mere udpræget erhvervsfiskeri med fiske-tilberedning op til 1740erne (s. 338). Det er desuden vigtigt at bemærke, at den enkelte fisker havde sine bundgarn spredt over et stort areal. Holger Rasmussen mener, at det skyldtes den bevidste hensigt, at man ikke så let skulle kunne rammes, hvis bundvegetationen, som fiskene gyder på, et år forsvandt fra et bestemt område. Der er altså tale om en art forsikring mod misfangst. – Endelig bør det nævnes, at der spores en tendens til livsfæste blandt de Nibefiskere, der havde stader på godsernes fiskegrunde.

De her refererede analyser, navnlig af de sociale og erhvervsmæssige forhold i Nibe, er meget oplysende, og afsnittet må betegnes som et af de lærerigeste i bogen. Problemstillingen med den fra Johs. Steenstrup arvede opdeling i samfundsklasser kunne dog måske med fordel have været ændret? Udviklingen af arbejdsfordelingen og organiseringen af fangstens fordeling, tilberedning og afsætning har vistnok øvet en betydelig indflydelse på priser, lønninger og arbejdsvilkår, men det skal indrømmes, at det ville kræve nye store undersøgelser at finde trådene i hele denne struktur – det kunne let blive til en disputats for sig.

Dette leder frem til bogens sidste kapitel om sædvane og centraldirigering. Thi karakteren af det internationale fiskemarked fik, som Kristof Glamann bemærkede i sin opposition,² indflydelse både på den sociale og den erhvervsmæssige struktur. En stor mængde sild førtes bort af svenskerne, hvilket kommercekollegiet i 1719 beklagede sig over; de aftog også sild fra Skotland, Holland og Norge, men den danske sild opnåede den ringeste pris – måske delvis som følge af forskellen mellem havsild og fjordsild? De skotske fiskere havde i 1689 mistet deres marked i Frankrig som følge af et indførselsforbud; derfor sigtede de mod Baltikum, og kort efter 1700 skrev de sig for halvdelen af silden, der gik til Østersøen. Det er altså ikke blot et spørgsmål om de danske vragningsbestemmelser.

Forfatteren har villet undgå at skrive økonomisk historie, hvilket har voldt vanskeligheder, når han dog ville behandle den sociale sammensætning af fiskerbefolkningen og slutte med spørgsmålet om myndighe-

² Jvf. *The Scandinavian Economic History Review*, Vol. XVII, 1969, s. 156f.

dernes indgriben i fiskeriejernes og de fiskendes indbyrdes stridigheder. Han mener, at kommercielle hensyn ofte har været afgørende for regeringens forholdsregler, men at hovedformålet var at holde fri passage gennem fjorden og at forbyde brugen af ulovlige og skadelige redskaber af hensyn til fiskebestandens trivsel. Ganske vist anlagde rentekammeret i 1690erne det synspunkt, at registreringen af det stående fiskeri i Limfjorden først og fremmest skulle tjene et fiskalt hensyn. Men Rasmussen påviser, at dette synspunkt forflygtigedes, når det kom til selve kommissionsarbejdet. Og han mener – på baggrund af regeringens saltpolitik og manglende interesse for at gennemføre vrager- og nedsaltningsformer efter hollandsk mønster – at kommercielle hensyn i hvert fald ikke primært bevægede regeringen i dens indsats for limfjordsfiskeriets regulering. Han går her ud fra en konsekvens i regeringens politik, som måtte forudsætte, at hensynet til limfjordsfiskeriet gik forud for andre hensyn. Man kan ikke uden videre sammenligne med fiskerierne ved Norges kyster, hvor tilknytningen til de lokale fiskegrunde ikke havde tilsvarende betydning, men hvor fiskeriet som helhed var langt vigtigere for landets forsyning og eksport.

Skønt forfatteren på den ene side mener (s. 394), at godsejersynspunktet har været retningsgivende for regeringen ved udfærdigelsen af fiskerimæssige påbud, og side 401 slutter, at det for regeringen ikke primært var kommercielle hensyn, der forårsagede reguleringerne, forbigår han på den anden side ikke fiskale hensyn, som bl. a. amtsforvalter Klein fik pålæg om at varetage (s. 396), eller at fiskale formål førte til matriklen 1699. For amtmanden i Aalborg måtte forligelsen af modstridende lokale interesser være betydningsfuld, fordi hans opgave var at sørge for fredelige og fordragelige tilstande i det ham betroede distrikt. Embedsmænd så forskelligt på sagerne, alt efter deres position og funktioner. Typisk nok var staten uinteresseret i det fiskeri, der ikke foregik ved fast indrettede stader, når den fri gennemfart ivoirigt ikke generedes. Her gik der jo ikke noget fra kongens kasse. I virkeligheden var centraladministrationen principielt uvildig, men den måtte i praksis bygge på lokale folks undersøgelser, og her viste der sig – som forfatteren nærmere gør rede for – forskellige økonomiske interesser.

Når retten til fiskeri imidlertid ved den endelige forordning i 1750 blev knyttet til besiddelse af jord, der stødte til fjorden, og dermed begunstigede godsejerne, skyldtes det formentlig, at staten ville forhindre det hidtil begåede misbrug med oprettelsen af ikke-matrikulerede stader til skade for skatteindtægterne. Derfor blev der nu forlangt en approberet stadebog. Den pågældende paragraf lyder (jfr. s. 410): »Herefter må ingen uden kgl. tilladelse noget stade til sildefiskeri, som ikke i bemeldte stadebog nu er matrikuleret, og hvoraf skat til kongen svares, optage eller bruge«. Tydeligere kan de fiskale hensyn næppe udtrykkes. Forfatteren

benægter som nævnt heller ikke deres betydning, men anser forordningens efterfølgende reguleringsbestemmelser for nok så vigtige – mon de dog ikke i højere grad skyldtes Solberg og Schelde end det høje rentekammer?

Det synes at fremgå med ønskelig tydelighed, at en virkelig centraldirigering ikke lod sig gennemføre i Danmark. I den henseende er der forskel på udviklingen i vort land og i Sverige, hvor stormagtstiden bevirkede en så vidtgående centraldirigering, at den kan spores den dag i dag. Det er da også en svensk forsker, Sigurd Erixon, der har lanceret begrebet indenfor etnologien. Et andet spørgsmål er, om det egentlig har nogen videre mening i konkrete tilfælde at tale om dirigering fra en central magtfaktor? Hvor få centraler skal man kræve for at kunne tale om centraldirigering, og hvor overordnede skal de være? Jo længere væk, man befinder sig fra centraladministrationen, desto større rolle spiller personlige og omgangsbestemte forhold foruden vel utallige andre, der delvis har virket i det skjulte.

Når Holger Rasmussen side 449 opsummerer resultatet af centraladministrationens indgreb, lægger han da også vægt på, at det ikke var centraladministrationen, men lokalkendte folk, der ud fra fortrolighed med fjordens problemer havde udformet regler, som med skyldig hensyntagen til sædvanemæssig organisation bremsede den uheldige udvikling, der i slutningen af 1600-årene havde truet med at bringe fuldstændig konfusion i fiskeriet. Betegnende for centraldirigerings begrænsede muligheder er det, at man om nødvendigt fraveg bestemmelserne, hvor de brød radikalt med de fiskendes erfaringer og deraf følgende sædvane. Det tjener, som forfatteren fremhæver, den stedlige øvrighed til ros, at den forstod at lempe bestemmelserne efter lokale forhold, og dette var en væsentlig årsag til, at de følgende firsindstyve år forløb roligt og uden større konflikter.

»Limfjordsfiskeriet« er et stort og fortjenstfuldt arbejde. Forfatteren har – for at bruge bogens terminologi – lært af fiskerne i Nibe bredning at sætte både »retgarn« og »baggarn«, og har han undertiden set sig nødsaget til at anvende både »gaffelgarn« og »mellemlænker«, som hans hjemmelmænd i Nibe ville tage afstand fra, har han bevisligt ikke gjort det af fiskale hensyn. Hans arbejde præges af grundig viden, en fortrinlig iagttagelsesevne og klog dømmekraft. Bogen vil sætte sig spor i kommende diskussioner om fiskeriets teknologiske, erhvervmæssige, sociale og økonomiske udvikling som et hovedværk, man bestandigt må rådspørge på grund af den imponerende sagkundskab, der præger dens analyser af fiskeredskaber og -metoder, og den ny erkendelse, der er vundet gennem forfatterens redegørelser for fiskeriets organisation.

AXEL STEENBERG

J. O. BRO-JØRGENSEN: Heinrich Carl Schimmelmann. En studie i skatmesterens fortid. København, Fremad, 1970. 246 s. 32.00 kr.

Fhv. arkivar ved Rigsarkivet J. O. Bro-Jørgensen har, som det oplyses i forordet, gennem mange år arbejdet med indsamling af materiale til en undersøgelse af »omfanget og karakteren af Heinrich Carl Schimmelmanns indflydelse på den politiske og økonomiske udvikling i det danske monarki fra 1761 indtil hans død i 1782«.

Skulle nogen på forhånd nære mindste tvivl om betimeligheden af en sådan undersøgelse, bør den være aldeles bortvejret, efter at forf. med den foreliggende bog som en indledning hertil har åbnet os et fascinerende og afslørende indblik i skatmesterens fortid.

Så stor en rolle, som Schimmelmann har spillet i den danske statsledelse gennem godt 20 år, må det under alle omstændigheder være af interesse at kende hans fortid og forudsætninger, selv om de i sig selv tilhører tysk historie. Et og andet var naturligvis bekendt fra de ældre biografier og især gennem Louis Bobés undersøgelser. Men det var en ret udvendig og anekdotisk viden, omgivet af en egen atmosfære af sagn og myte. Det er i sig selv forståeligt i betragtning af den eventyrlige rigdom, S. i løbet af få år havde skabt sig. Men dertil kommer, at S. øjensynligt selv har bidraget til at sløre billedet i et ønske om at skabe sig et socialt image, der svarede til den placering, hans penge gav ham. Forf. sandsynliggør, at det er S. selv, der har mystificeret hustruens herkomst ved i slutningen af 1750'erne af prestigemæssige grunde at føje von Gersdorff til hendes navn.

Det er Bro-Jørgensens store fortjeneste at have gjort det klart, at viden om S.s fortid har langt mere end kuriositetens interesse, idet den indsigt i hans karakter og metoder, som er vundet, uundgåeligt vil øge muligheden for en mere realistisk vurdering af hans virke i dansk tjeneste. Forf. har formået på overbevisende måde at løfte sløret for de økonomiske transaktioner, hvorved han skabte sin formidable formue og sit ry som økonomisk troldmand, ombejlet af i hvert fald 3 landes regeringer.

Fremstillingen er i det væsentlige kronologisk. I en række kapitler skildres en for en de aktiviteter, så vidt de har kunnet spores, hvorved S. i de 8 år fra 1753 til sin indtræden i dansk tjeneste 1761 skabte denne formue og position.

I et indledende kapitel redegøres for S.s herkomst og levnedsløb gennem de første 30 år, så langt de sparsomme kilder rækker. Forf. griber Louis Bobé i at rode begivenhederne noget mere sammen, end han havde behøvet med de kilder, der stod til hans rådighed. Men i øvrigt koncentrerer han sig om at finde ud af, hvordan det forholder sig med den eller de bankerotter, S. har gjort ved begyndelsen af sin karriere. Han finder det godt gjort, at skuepladsen må have været Hamburg, om end

et par vidnesbyrd peger mod Dresden, bl. a. en beretning fra 1759 af den preussiske statsminister Fr. Wilh. von Borcke, som må tillægges vægt, fordi v. B. havde været S. på nært hold, og fordi adressaten, Frederik II af Preussen, også kendte S. Ja, v. B. går så vidt, at han omtaler S. som ilde berygtet i Dresden for sine 2 eller 3 gange begåede forsætlige bankrotter. Forf. må lade den mulighed stå åben, at S. har spillet fallit begge steder.

En af de få begivenheder fra S.s yngre år, der står helt fast, er, at han den 18. nov. 1745 blev indskrevet som købmand i Dresdens borgerbog. Allerede her synes han at have manipuleret lidt opportunistisk med sine data, idet han anførtes som født i Svensk Forpommern, skønt hans fødeby Demmin i 1720, 4 år før S.s fødsel, var blevet preussisk.

I 2. kapitel skildres S.s karriere i Sachsen, der de første 8 år synes ret beskedene. Sønnen Ernst, født 1747, skal som barn have solgt kaffe pundervis for faderen. Men Sachsen var på denne tid under kurfyrst Frederik August II – i Polen kong August III – og hans korrupte førsteminister Heinrich von Brühl en sump af finansielt uføre, der åbnede muligheder for den, der havde sans for at gribe dem. Bortforpagtningen af de sachsiske statsindtægter blev springbrættet for S. i et nært samarbejde med den Joseph Bolza, som var selv von Brühl »en smule for jødisk«. Samarbejdet var indledt i 1751, men først med deres fællesskab fra 1753 om forpagtning af generalaccisen på kaffebønner, importeret til handel og forbrug i Dresden med forstæder, satte S. for alvor kurs mod stjernerne. Men så gik det også stærkt. Spekulation, tildels illegalt, i sachsiske skattebeviser i kraft af hans preussiske statsborgerskab har ved siden af acciseforpagtningen kastet godt af sig, og i 1755 var S. i stand til sammen med Bolza at overtage forpagtningen af al accise i de sachsiske byer undtagen Leipzig og visse distrikter. S. blev i den anledning udnævnt til sachsisk acciseråd og kom hermed i en stilling, der gav ham fortrinlig lejlighed til som købmand at drage fordel af det indseende, han fik i landets næringsliv og konkurrenternes forhold, en chance der givetvis blev udnyttet til det yderste.

Der skulle dog snart åbne sig endnu større muligheder for den dristige og fordomsfri købmand. I august 1756 åbnede Frederik II krigen mod Østrig med indrykning i Sachsen og besættelse af Dresden den 9. september. 11 dage senere kontraherede S. med det preussiske feltkrigskommissariat om korn- og fourageleverancerne til den preussiske hær, efter at en tvangsudskrivning var slået fejl. I bogens 3. kapitel redegøres for denne virksomhed, som for alvor lagde grunden til S.s rigdom. Ved afslutningen af denne kontrakt møder vi et træk, som går igen gang på gang, når S. føler behov for at kaste slør over sine gerninger, nemlig en særlig evne til at lægge tingene sådan til rette, at han bagefter kan gøre gældende, at han var i en tvangssituation eller blev overrumplet. Orga-

niseringen af leverancerne var i øvrigt en særdeles krævende opgave, som selv Bolza var meget tilbage for. Den viser formodentlig et par afgørende momenter bag S.s succes: mod til at gribe den helt store chance og en fremragende evne til at opbygge og dirigere en medarbejderstab. Allerede nu møder vi flere af hans siden så kendte håndgangne mænd, bl. a. sachseren Johann Gottlob Gondolatzsch Loeser, fra 1782 dansk justitsråd.

Kornleverancerne var utvivlsomt i realiteten en illoyal handling mod det Sachsen, som siden 1745 havde været S.s nye fædreland. Grovere var dog, at S. i november 1756 påtog sig at skaffe preusserkongen en oversigt over samtlige sachsiske statsindtægter, en tjeneste der blev honoreret med udnævnelse til preussisk gehejmeråd, men fra sachsisk side blev betragtet som landsforræderi. Vi møder her det andet eksempel på S.s færdighed i at skabe sig et alibi, idet han i kongens ordre fik indsat de skarpeste trusler i tilfælde af uefterrettelighed ved dens udførelse.

Hvor speget et spil S. formåede at beherske, fornemmes gennem beskrivelsen af hans kornopkøb i Østfrisland. Men var trådene spegede her, var det nok for lidet at regne mod det mummiespil, der udfoldede sig omtrent samtidig, vinteren 1756/57, omkring det sachsiske porcelæn, hvorefter det følgende kapitel handler. Mens det sædvanlige er, at S. i vid udstrækning driver sin virksomhed ved hjælp af stråmænd, mere eller mindre åbenlyst forøvrigt, er det her ham selv, der for en gangs skyld optræder i denne rolle, formentlig i 3. eller 4. instans for det til Polen fortrukne sachsiske hof, men givetvis med et særdeles smukt udbytte. Forf. antager, at S.s spil her var blevet så utroligt dristigt, at det sammen med den stærke uvilje, han havde pådraget sig i Sachsen, var anledning eller i hvert fald stærkt medvirkende årsag til, at han hen på sommeren 1757 forlagde residensen til Hamburg.

Intet i S.s historie synes dog éntydigt. Var afrejsen til Hamburg nok på sin vis en flugt fra Frederik II, betød den ingenlunde et brud. Stadens syndikus havde ganske ret i sin formodning om, at der under gehejmerådets ophold i Hamburg skjulte sig noget, der var i pagt med denne konges stræben. Hvad dette noget var, foregav han ikke at vide, men visse antydninger kunne han dog give ved henvisning til det om sig gribende møntfordærv, og forf. kan i kapitlet om forbindelsen med de preussiske møntjøder løfte ikke så lidt af sløret. Sagen var kort fortalt, at Frederik II i vid udstrækning finansierede krigen ved hjælp af møntforringelse, at han forpagtede først de preussiske og siden også de sachsiske møntsteder bort til et jødisk konsortium, og at S. blev en af dettes storleverandører af sølv, mod betaling i den forringede mønt, som skulle afsættes uden for Preussen, især til tropperne i det med Preussen allierede Hannover. Hvilken opfindsomhed denne virksomhed krævede eller i hvert fald kunne give anledning til, lader sig derimod ikke så kort fortælle.

Det er formentlig overflødigt at bemærke, at S. spillede spillet virtuost sammen med sine dygtige hjælpere. At dreje jøderne den knap imod kontraktens bestemmelser at hente sølvet i Holland, som de havde forbeholdt sig selv, men at foregive, at det kom fra Hamburg, har ikke generet S. det ringeste, men krævede selvsagt organisationstalent. At S. også uden skrupler trak en stor del af den ringe mønt til Hamburg til skade for byens pengevæsen, hører også med i billedet, så vel som at der nok også illegalt ved hans mellemkomst er gået ikke få gode danske og holstenske sølvmonter i smeltediglerne, hvorved S. selv har bidraget til den danske pengened, som det siden skulle blive hans opgave at afhjælpe. Med hvor rene motiver kan man nok allerede nu begynde at fundere over.

I maj 1758 forbød Hannover anvendelse af de stærkt forringede 6- og 12-mariengroschen, og overhovedet indsnævredes udbyttemargenen ved møntforringelsen eller de ligefremme falskmøntnerier (som da gamle sachsiske møntstempler toges i brug), efterhånden som flere og flere blev klar over de manipulationer, der foregik. S. måtte derfor se sig om efter nye jagtmarker og fandt dem i de mecklenburgske stater, som netop i 1758 sammen med flere andre tyske stater fulgte Preussens eksempel. Mens S. i forholdet til de preussiske møntjøder kun var leverandør af sølv og aftager af den nye mønt og i forbindelse hermed fandt anledning til mange mønt- og vekselsaktioner, var hans engagement i udmøntningen i de mecklenburgske stater af mere direkte karakter, idet mønten her ikke var bortforpagtet, og de kontraherende altså var regeringerne selv på den ene og S. ved stråmænd på den anden side. Så stor en succes som ventet blev denne affære næppe. S.s udbytte af entreprisen med Mecklenburg-Schwerin er anslået til 80.000 daler, men da der var planlagt et projekt i størrelsesordenen 10 mill. udmøntede daler, må den vel anses for ret beskeden. Det derpå følgende projekt i Mecklenburg-Strelitz fra slutningen af 1760 forløb øjensynligt heller ikke helt efter ønske, omend S. her forsøgte sig med et forslag om positivt falskmøntneri, gående ud på at anvende møntstempler med ældre årstal. Forhandlingerne med lederen af den neu-strelitzske mønt var meget besværlige, samtidig truede det med fred, og S. tumlede her i sommeren 1761 med helt nye planer. »Jeg er altså slet ikke forlegen efter at få den nye entreprise«, skriver han, »thi jeg tror vi vil få fred; og så kan man godt få en ordentlig lussing«.

Netop ved tærsklen til sin danske karriere indlod S. sig på sit sidste storstilede tyske møntforetagende, en kontrakt med hertugen af Plön om en udmøntning på slottet Rethwisch ved Oldesloe. Her er S., som vanligt med stråmænd, helt fremme i forreste linie som den, der reelt opbyggede og drev selve mønten. Da virksomheden var i direkte strid med danske interesser, blev den i første omgang standset, men også her kunne der naturligvis med lidt opfindsomhed findes udveje. Da der, fordi møntregalet er et fyrsteligt prærogativ, skulle en fyrste til at lade sit bil-

lede eller navn figurere på mønterne, gjaldt det om at finde en, der var til fals, og det var fyrst Frederik August af Anhalt-Zerbst. Da der nu ikke længere var tale om at præge mønt på den plönske hertugs vegne, men om en fremmed fyrstes mønt, fandt den danske regering ikke, at den kunne modsætte sig planerne. Udmøntningen tog først sin begyndelse i september 1761, altså efter at S. var trådt i dansk tjeneste, og kort efter døde hertugen og efterlod ifølge traktat af 1756 sit land og dermed mønten i Rethwisch til den danske konge. Trods sin principielle modstand mod den inflatoriske møntpolitik i Tyskland faldt den danske regering for fristelsen til at skaffe sig en ekstraintægt ved i nogen tid at fortsætte udmøntningen. Forf. har sikkert ret i, at det næppe var helt uden betydning, at S. nu var den danske regerings finansielle rådgiver. I forbindelse med den plönske møntsag omtales en episode fra sommeren 1762, der yderligere belyser S.s karakter og den indflydelse, han omgående fik på dansk politik. Det drejer sig om en beslutning om at lønne de danske tropper, som var opstillet i Mecklenburg for at møde den russiske trussel efter Peter III.s tronbestigelse, med »lette« penge, der naturligvis skulle leveres af S., som selv har konciperet den ordre, det danske rentekammer skulle sende til hans kontor i Hamburg.

I bogens næstsidste kapitel giver Bro-Jørgensen en samlet vurdering af S.s position omkring 1760. Hvor meget var han god for? Bedømmelserne i samtiden varierer en del, men forf. når med udgangspunkt i en i S.s arkiv bevaret generalbalance pr. ultimo august 1760 til et skøn på 1,2 mill. rdl. i dansk mønt. S. skal selv offentligt have vedgået, at prisen på 180.000 daler for godset Ahrensburg, som han købte i januar 1759, svarede til, hvad han det foregående år havde tjent i Hamburg. Den nævnte generalbalance giver i øvrigt mulighed for at fastslå, at S.s virksomhed har omfattet langt flere aktiviteter end dem, forf. har kunnet følge nærmere. Desuden er den oplysende m. h. t. S.s forretningsforbindelser, hvoriblandt man navnlig mærker sig et helt klientel af preussiske embedsmænd. Et par poster peger i retning af, at S. selv har importeret sølv fra Amerika til sine møntaktiviteter.

At så stor rigdom og storgodsejerværdigheden måtte markeres udadtil, kan ikke undre. Der var dem, der som den sachsiske gesandt Ulrich von Spenner fandt, at S. ligefrem gjorde sig latterlig, f. eks. ved at anordne salut med 3 gange 24 kanonskud, når han indfandt sig på Ahrensburg. Men selvfølelsen var ikke ubegrundet. Der udfolder sig netop ved denne tid en sand kappestrid mellem den preussiske og den sachsiske regering om S. I december 1760 skrev von Brühl til von Spenner, at han meget ville ønske, »at vi en dag kunne lokke et halvt dusin af slige rigmænd til Sachsen for at genrejse vor handel og bringe nyt liv i vore manufakturer. Vi ville gerne tilgive dem nogle personlige ekstravagancer for den nytte, de kunne gøre det almene«. Man kan vel med nogen ret

hævde, at de to regeringer hver især kunne have et vist moralsk krav på S., den preussiske som den der havde gjort det muligt for ham at tjene så ustyrligt, og den sachsiske som den, i hvis land rigdommen for en stor del var erhvervet. Men det blev altså en helt tredie, den danske, der gik af med sejren. Herom handler bogens sidste kapitel.

Som andre regeringer var også den danske ivrig efter at drage kapitalstærke udlændinge ind i riget. I slutningen af 1750erne var der gjort forsøg på at få en af de preussiske møntjøder Veitel Ephraim til at slå sig varigt ned i Danmark, men da det glippede, sattes håbet til S. Den 25. juni 1761 rejste han sammen med sin hustru til København, forståeligt nok under stor opmærksomhed blandt diplomaterne i Hamburg og København. Hvilke forhandlinger der er gået forud, er ikke oplyst. Selv angav S. ganske intetsigende motiver til rejsen, hvis udfald blev, at han en måned senere udnævntes til dansk generalkommerceintendant og fik tillagt ekspektance på posten som dansk minister ved den nedersachsiske kreds. Forf. påviser et maskepi mellem S. og den unge preussiske gesandt i København A. H. von Borcke, hvis protest, der tidligere er taget for gode varer, blot var endnu et resultat af S.s gamle taktik med at dække sig. Gesandten gav ved sit forhør af S. denne lejlighed til at forsvare sig med – og få denne forklaring indberettet til Frederik II – at han ved købet af Ahrensburg ikke havde været opmærksom på, at han bragte sig i vasalforhold til den danske konge og dermed senere kom under pres for at gå i dansk tjeneste. For at afværge presset havde han stillet en betingelse, som han anså for uopfyldelig, da ministerposten i Hamburg allerede var lovet bort til overhofmarskal A. G. Moltkes broder. Stik mod forventning var han imidlertid taget på ordet og havde altså ingen mulighed for at springe fra.

S. havde hermed anbragt sig centralt i dansk økonomisk og finansiel politik. Han fik en indsigt i og indflydelse på danske forhold af betydelig værdi for den handels- og pengevirksomhed, han agtede at fortsætte med. Og han havde opnået en yderligere styrket social position i Hamburg. Hjemvendt hertil med sin nye ministerværdighed tog han nådigt mod de obligate æresbevisninger fra diplomatkollegerne og senatet. Den sachsiske gesandt benyttede lejligheden til, som forf. siger, »at takke den tidligere værnemager for en gave på 500 daler til indbyggerne i det brandhærgede Dresden«. Kun den preussiske resident J. J. Hecht holdt sig strunk og var ikke hjemme, da S. ville aflægge sin præsentationsvisit.

Bro-Jørgensen har været vidt omkring efter sit kildemateriale og har ikke skyet nogen anstrengelse for at oplede enhver nok så lille og tilsyneladende ubetydelig oplysning. De schimmelmanske papirer i det danske rigsarkiv og Schimmelmans arkiv på Ahrensburg (siden overført til Landesarchiv på Gottorp) udgør naturligvis hovedstammen i kildemate-

rialet. Desuden har han udnyttet det relevante arkivmateriale i de preussiske og sachsiske arkiver og, af afgørende betydning for de gode resultater, gesandtskabsindberetninger o. l. i Haag, London, Stockholm, Wien og de tyske hovedstæder, hvor der foreligger mulighed for, at S.s gøren og laden kan være rapporteret. At Tyske kancellis udenrigske afdeling i det danske rigsarkiv er udnyttet, siger sig selv. Hertil kommer et mere spredt arkivmateriale af meget forskellig art ude og hjemme. Af litteraturen er ikke alene den danske udnyttet til bunds, men forf. har også i vid udstrækning gjort brug af den tyske og foretaget omfattende studier af forhold og tilstande i Tyskland, som uden at afgive direkte oplysninger om S. har betydning for forståelsen af den baggrund, han virkede på, ikke mindst på det møntmæssige område. Man føler sig overalt aldeles tryk med hensyn til, at intet væsentligt er overset, og ligeså tryk er man med hensyn til den brug, forf. har gjort af kilderne. Kun den ene indvending finder man anledning til: at han ikke har givet en samlet oversigt over kilder og litteratur.

Man må beundre den omhyggeligt gennemarbejdede og meget stramme fremstilling, der helt undgår de svinkeærinder, som stoffet og emnet kunne friste så stærkt til. Man kan vel sige, at forf. har afdramatiseret fremstillingen, formodentlig bevidst, med den virkning, at der opstår en indre spænding, som han ikke tager dampen af ved på forhånd at skitsere perspektiverne i det handlingsforløb, der skal skildres. Læser man opmærksomt, vil man dog bemærke, at et ledemotiv har været diskret anslået eller et nøgleord nævnt. Det vil næppe være korrekt at hævde, at bogen er let læst, men til gengæld afslører hver gennemlæsning nye facetter, som rigeligt lønner møjen. Mange læsere vil dog nok savne et afsluttende resumé og måske et lidt mere håndfast forsøg på en samlet karakteristik af Schimmelmans. Hvis det af anmelderens referat kan se ud, som en sådan er givet, skyldes det nok i nogen grad, at de spredte tilløb her er samlet på et sted og har fået en ekstra understregning. Ønskeligt havde det også været, at forf. ud af sin omfattende viden lidt mere systematisk havde orienteret om de særdeles spagede statslige og politiske forhold, hvorunder S.s virksomhed udfoldede sig. Der er fortrinlige tilløb, f. eks. s. 21 ff. (de finansielle forhold i Sachsen) og s. 95 f. (Hamburgs rolle som handelsby), men uden en ret detaljeret og præsent viden om tysk historie på denne tid kan det til tider være svært at følge med. Forf. kunne vel også være kommet læseren mere i møde ved oftere at sætte årstal efter de mange datoer. Det er ikke helt let at fastholde overblikket over kronologien. En anden følge af uviljen mod gentagelser er den vel hyppige brug af »sidstnævnte«, »adressaten« og lign. udtryk i stedet for den pågældendes navn.

I betragtning af den interesse, undersøgelsen givetvis også må have for

tyske historikere, er det ubetinget en mangel, at der ikke er et tysk sammendrag. Dette er endda et minimumsønske. I virkeligheden bør bogen genudsendes i tysk oversættelse.

Bogen er forsynet med et personregister, som ikke synes helt konsekvent, f. eks. med hensyn til at oplyse stilling og nationalitet. Hvorfor oplyses det, at Frederik Berregaard er dansk gesandt i Sachsen, men om Joachim Fr. von Beust kun, at han er dansk gesandt? Eller om Adrian Heinrich von Borcke, at han er preussisk gesandt i København, men intet om faderen Fr. Wilh. von Borckes stilling, skønt hans rolle i fremstillingen dog er større end sønnens? Hvorfor skal S.s moder, Ester Elisabeth Ludendorff, skønt også gift Schimmelmann, søges under L, men hans hustru Caroline Tugendreich von Friedeborn under S?

Af fejl og unøjagtigheder er der i øvrigt praktisk taget ingen. At forf. (s. 219) lader den danske kurantbank være oprettet 1737 er vel en trykfejl (i så fald næsten den eneste) eller i benægtende fald en let tilgivelig lapsus fremkaldt af titlen på Erik Rasmussens samme sted citerede værk. Et par plakater af 1761 (28. maj og 29. juli) bliver s. 238 til forordninger.

De anførte indvendinger er af en så formel og ubetydelig karakter, at anmelderens motiv til at fremføre dem nærmest har været at tilkendegive sin mangel på saglige angrebspunkter. Vi ser nu med stor spænding og forventning hen til bogen om Heinrich Carl Schimmelmans indflydelse på den politiske og økonomiske udvikling i det danske monarki fra 1761 indtil hans død i 1782, men forstår, at det med den omhu og intensitet, hvormed Bro-Jørgensen søger at trænge til bunds i problemerne, må have sin tid. En mere gennemarbejdet og omhyggeligt formuleret studie end den, der her foreligger, skal man lede længe efter. Har den kostet møje, vil den til gengæld blive stående til sene tider.

JENS HOLMGAARD

HENNING POULSEN: Besættelsesmagten og de danske nazister. Det politiske forhold mellem tyske myndigheder og nazistiske kredse i Danmark 1940–43. Udgiverselskab for Danmarks nyeste Historie. København, Gyldendal, 1970. 499 s.

Henning Poulsens disputats (Aarhus Universitet) er en værdifuld berigelse af litteraturen om besættelsestiden. En umådelig indsats er nedlagt i udredningen af samspillet imellem et stort persongalleri. Fremstillingen er tæt, ubesværet og læseværdig, sine steder krydret af karakteristisk sans for pointe og humor. Kildematerialet er betydeligt og vel udnyttet. Det er historie både som fortælling og som videnskabelig analyse, stærkest i detaljen, men sine steder med imponerende sammenfatninger, således ved udredningen af de faktorer, der i besættelsestidens første måneder bestemte den tyske politik.

Forfatterens interessefelt er relationerne mellem på den ene side danske nazistiske kredse, på den anden side de tyske myndigheder, der var ansvarlige for besættelsesstyret, eller hvis interesser i Danmark bragte dem i kontakt med danske nazister. Bogen spænder fra tyvernes og tredivernes antiparlamentariske grupperinger og bevægelser af fascistisk eller nazistisk observans til folketingsvalget i 1943, der foreløbigt afskar mulighederne for en nazistisk magtovertagelse med tysk støtte gennem Frits Clausens valgnederlag. Den skildrer de første sporadiske og tilfældige kontakter mellem nazistiske kredse og tyske myndigheder i trediverne og viser i imponerende detaljerigdom disse kontacters vækst fra besættelsens første dage til det regulære omend vanskelige samarbejde med tyske myndigheder som Auswärtiges Amt, Sicherheitsdienst og fremfor alt SS, der langsomt men sikkert arbejdede sig ind på nøglepositioner under udnyttelse af såvel DNSAP som det tyske udenrigsministerium, sluttelig under tilsidesættelse af begge parter. Det er den danske pendant til fremvæksten af SS-staten i ly af krigen med egen økonomi, hær, embedsstand, ideologi og politik, vi ser her, født ud af Hitlers fremtidsvision om et storgermansk rige behersket af et ordensbroderskab, befriet for enhver overflødig kristen moral, et ridderskab, bestemt til at vogte »den hellige gral«, det vil sige magten, verdensherredømmet. Bogens problemstilling er politisk, og den vil kun vise, hvorledes parterne søgte at varetage egne eller fælles interesser. Accenten er lagt på analysen af, hvordan disse interesser gennem skiftende faser afstak samarbejdets rammer.

Bogens konklusion er, at de vekslende tyske interesser af udenrigspolitisk, militærpolitisk og økonomisk art i forskellig kombination til enhver tid medførte, at en forhandlingspolitik med en forfatningsmæssig dansk regering blev foretrukket fremfor en nazistisk regeringsovertagelse, der var det primære formål for DNSAP.

Medens der således var loft over DNSAP's muligheder, var partiets handlingsrum fra tid til anden ikke helt ringe. I sommeren og efteråret 1940, da en tysk sejr syntes nært forestående, var tilbøjeligheden til at understøtte de danske nazister stærkest. Her ser forfatteren et tilløb til en nazistisk magtovertagelse i november efter en forudgående kraftig økonomisk understøttelse fra tysk hold. Denne mulighed blev dog bremsset ved indgriben fra Ribbentrops side i sidste sekund under indtryk af en ny vending i storpolitikken, nemlig Hitlers beslutning 15. november 1940 om at indlede felttoget mod Sovjetunionen.

Den position, som DNSAP herefter bevarede, hvilede fortsat på forventningen om, at Tyskland i en ikke alt for fjern fremtid ville have vundet krigen, så det påny blev aktuelt at indsætte et nazistisk styre i Danmark. Her kom det til at spille en rolle, at tilbageslagene på fronterne ændrede tidsperspektivet. Efter forfatterens mening blev dette medvirkende til, at man kunne planlægge opbygningen af en ny organisation, direkte un-

der SS, der kunne udvikle sig til den politiske hovedkraft i et fremtidigt nazistisk Danmark. Denne organisation blev Schalburgkorpset, hvis grundlæggelse betød, at DNSAP blev reduceret til en sekundær position. Medvirkende hertil var interne stridigheder mellem SS og udenrigsministeriet og det tyske militærs irritation over den uro, som fremprovokeredes ved DNSAP's virksomhed, en uro, som opfattedes som en trusel mod den militære sikkerhed, og hvis symptom sås i den begyndende sabotage.

Et hovedindtryk er, at de danske nazister med deres begrænsede politiske basis og ringe forhandlingsposition konstant var en kastebold mellem forskellige tyske interesser og i meget vid udstrækning blev udnyttet af disse uden at opnå tilsvarende fordele. Disse fordele ses ensidigt i et regeringsperspektiv af forfatteren. Partiet opfattes som en dårlig kopi af NSDAP og dets politik som i det store og hele afledt af officielle parti-programmer eller paroler hentet hjem fra Tyskland.

Medens manøvrerne på den ene og den anden side er skildret indgående og dygtigt under udredning af taktiske mål, forekommer det mig, at man savner at få en mere samlende beskrivelse af, hvad den nazistiske bevægelse egentlig stod for. Jeg er klar over det meget vanskelige i en sådan beskrivelse, diffus og splittet som bevægelsen var. På den anden side er forfatteren visse steder inde på en nuancering. Frits Clausen var dansksindet sønderjyde og kunne derfor ikke give indrømmelser i grænse-spørgsmålet. Han var også ulden ved den tolkning af den storgermanske tanke, der ville umuliggøre en halvsuveræn dansk stat; han var til tider besat af tanken om at måtte afværge et tysk protektorat. Dette tolkes dog i relation til hans egne magtdrømme. Jeg mener, at det er utilfredsstillende at arbejde med et begreb som danske nazister, uden at give det indhold eller nuancere det. Hvor er det anti-kommunistiske aspekt blevet af? Hvor finder vi det nationale aspekt markeret? – For mig at se, har vi et spektrum af nationale og sociale interesser på højrefløj, der er interessant derved, at det for visse grupper vedkommende endte i modstandsbevægelsen, for andre grupper vedkommende i kollaboration eller nazisme. Grænsen er til tider hårfin. Det siges således et sted, at man regner med at kunne hverve en ikke ringe del af de hjemvendende finlandsfrivillige til tjeneste i Waffen SS i maj 1940. På den anden side ved vi, at netop blandt de finlandsfrivillige rekrutteredes en række af de første frihedskæmpere. Blandt de antiparlamentariske grupper af national og antikommunistisk observans inden for den franske hær har vi nøjagtigt samme fænomen. En del gik over i kollaborationen, en anden del ind i frihedsbevægelsen. Vi ser nazisterne jonglere med nationale symboler i deres forsøg på at tage magten, hvormed jeg blandt andet hentyder til ønsket om at tage magten ved hjælp af de prærogativer, som forfatningen gav kongen. Der parallelliseres her med Hindenburgs rolle

ved Hitlers magtovertagelse. Parallellen er utvivlsomt velplaceret, men tolker den den nazistiske holdning fuldtud? Hvad med officersoppositionen, der samarbejdede med nazisterne, hvad med Sehested? Vi kender parallellerne andre steder. Selvom forfatteren udtrykkeligt nævner, at han ikke har haft til hensigt at skrive den danske nazismes historie, synes jeg ikke, at man kommer uden om at søge at sammenfatte nogle generelle træk i bevægelsens observans, når man tager problemstillingen i betragtning. Herved ville vi måske bedre have forstået baggrunden for, at det kom til et brud mellem Frits Clausen og SS, og placeringen af DNSAP i den tyske politik i 1942–43. Der findes tilløb til undersøgelser, som måske kan udvides til at dække dette aspekt.¹ Det må i hvert fald være en opgave, som denne afhandling indirekte peger på nødvendigheden af at tage op.

På samme måde kan vi rette søgelyset mod modparten, blot at problemerne her bliver endnu større, når vi skal forsøge os med en samlende beskrivelse. Noget rigeligt kildemateriale til tolkning af de generelle interessers omsætning til lokal tysk politik er ikke for hånden, men dog måske tilstrækkeligt. Jeg finder forfatterens udredning af vægten af de tidligere nævnte faktorer, som spillede ind i forholdet til Danmark, udmærket, men savner alligevel nogle steder, hvor trådene er samlet til et helhedsbillede. Specielt gælder det tolkningen af Hitlers skiftende politik. Vi finder her et afsnit om den storgermanske tanke, der fungerer udmærket som forklaringsfaktor, hvor SS' holdning skal udredes. Vi finder også henvisninger til de behov, der gjordes aktuelle af krigsførelsen i øst og vest, og vi finder på et centralt punkt Hitlers politik trukket ind, nemlig hvor det skal forklares, at Ribbentrop afblæser den planlagte nazistiske magtovertagelse i november 1940.

Det gælder her, at forfatteren har støttet sig til Hillgrubers udmærkede værk om Hitlers strategi (anm. H. T. 12. rk. III, s. 626–31). Herfra havde der været mulighed for at hente en generel konception af Hitlers politik med dens skiftende faser og i hvert fald indføre den som en hypotetisk tolkning af de generelle interesser, der bestemte den tyske politik i den omhandlede periode. Detaljerne i Hillgrubers faseopdeling af Hitlers strategi er væsentlige for en vurdering af Henning Poulsens tese om en magtovertagelse i november 1940. Som det kommer til udtryk i afhandlingen, benyttes Hillgruber til at indføre en plausibel forklaring på en indgriben fra Ribbentrops side, en indgriben, der kun indirekte lader sig dokumentere, og som skulle følge af Hitlers umiddelbart forinden tagne beslutning om at udløse en krig med Sovjetunionen. Hillgrubers helhedsopfattelse opridses imidlertid ikke, hvorfor dette tidspunkt i afhandlingen kommer til at stå som særligt betydningsfuldt. Hillgrubers helhedsopfattelse benyttes selektivt.

¹ Se således Jette Hovmand: Korporative tanker inden for konservative kredse i perioden 1909–40 med særligt henblik på trediverne. Historis kInstitut, Århus 1969, stencil.

For at forstå Hillgrubers bog rigtigt må vi fastslå, at dennes hovedtese er opfattelsen af, at koloniseringen af det europæiske Rusland var et hovedmål i Hitlers udenrigspolitiske konception allerede fra dens grundlæggelse i tyverne. En række middelbare målsætninger måtte imidlertid realiseres før en angrebskrig mod Sovjetunionen kunne udløses. En af disse var at sikre sig strategisk rygdækning i vest. På et strategisk velvalgt tidspunkt krydsede den engelske politik ved krigserklæringen i september 1939 Hitlers planer. England ville ikke uden indrømmelser, som Hitler ikke var villig til at give, forholde sig passiv, medens Hitler ændrede magtforholdene i Europa grundlæggende.

Lynkrigen i Frankrig skulle være den psykologiske faktor, der fik England til at slutte fred for dermed at give Hitler mulighed for at realisere forudsætningerne for fremstødet i øst. Stærke kræfter i England gik ind herfor, men Churchills politiske styrke tvang en fortsættelse af krigen igennem. Igen havde England på et strategisk vigtigt tidspunkt (juli 1940) krydset Hitlers planer. Militært pres på England og eventuelt en invasion ville muligt endnu kunne skabe forudsætningerne for en fred i en eller anden form, men risikoen var vokset betydeligt. Hvis England ikke gennem terror-bombning eller truslen om en invasion, eventuelt efter en invasion, var villigt til at anerkende Hitlers østvendte politik gennem en forhandlingsløsning, ville faren for en inddragelse af USA på Englands side være overhængende. Canada ligger som bekendt på den vestlige halvkugle. Hermed ville Hitlers videregående planer blive udsat på ubestemt tid, og han selv geråde i stadig større afhængighed af Sovjet. Hitler var derfor alt andet end entusiast i forbindelse med planerne om en invasion af England. Begivenhederne afgjorde sagen. England lod sig ikke invadere og ikke intimidere.

Påny som i 1939 blev Hitler i juli 1940 tvunget fremad, endnu inden de strategiske forudsætninger for felttoget mod Sovjetunionen var skabt. Et felttog gennemført på nogle få måneder mod Sovjet kunne afgøre sagen, endnu før England med USA's hjælp var genoprustet og sømagterne kunne tage offensiven.

Et sådant felttog viste sig imidlertid umuligt at realisere allerede i 1940. En ventetid af farlig karakter, hvor tiden arbejdede for aktuelle og potentielle modstandere, lå foran Hitler. I denne ventetid kunne man ved politisk, diplomatisk og militært pres svække Englands positioner og måske samtidig skabe forudsætningerne for en forhandlingsfred. Med Ribbentrop som idé-mand udkastedes tanken om at opbygge en kontinentalblok bestående af Tyskland-Italien og Japan under inddragelse af Sovjetunionen og med diplomatisk og økonomisk støtte fra de mindre stater i Europa. En sådan magtblok af vældige dimensioner kunne rent politisk tjene til at få USA til at indtage en forsigtigere holdning og måske fremtvinge en forhandlingsfred med England.

Sovjet var sig i denne situation sin politiske styrke bevidst. Dets forhandlingsstyrke viste sig i forbindelse med Molotovs besøg i Berlin i midten af november 1940. Sovjet lod sig ikke bruge i Hitlers diplomatiske spil. Tanken om kontinentalblokken brast. I stedet kunne den styrkelse af Hitlers politiske og økonomiske position i Europa, der indledtes i august 1940 med en vældig diplomatisk aktivitet, særligt i Østeuropa, benyttes til at danne rygdækning for felttoget i øst det kommende år.

Alle de besatte områder og de neutrale lande havde således spillet en rolle som baggrundsfaktor allerede fra august 1940, dels i forbindelse med opbygningen af kontinentalblokken, dels med henblik på en styrkelse af ryggen under den senere udløsning af krigen mod Sovjet. I denne fase, der som sagt indledtes i august 1940, var de væsentlige mål at hindre uro, hindre den fjendtlige propaganda i at få lette gevinster, at skabe forsyningsmæssige forudsætninger og diplomatisk at inddrage flest muligt af de neutrale til støtte for Tyskland. Hvervningen af kontingenter til den tyske hær, udlovningen af gevinster af den ene eller den anden art skulle samle de mindre stater om den senere krigspolitik.

Datoen 15. november 1940, hvor forfatteren henviser til, at Hitler skulle have taget sin beslutning om at udløse en krig med Sovjetunionen efter det ringe forhandlingsresultat med Molotov, *er derfor ikke noget skel*, som han vil gøre den til, for så vidt angår de besatte områder og de mere eller mindre neutrale stater. En egentlig militær planlægning af felttoget mod Sovjetunionen påbegyndtes først i december 1940, selvom Hitler allerede fra juli 1940 havde leget med planerne.

Det er ud fra denne baggrund, at vi må anskue Danmarks rolle i helhedsbilledet. Hvordan så man på Danmark? En indikation gives allerede af den spage reaktion på mønt- og toldunionsforhandlingernes sammenbrud i august 1940. En tydeligere definition af Danmarks rolle ser vi i Renthe Finks samtale med Ribbentrop 18. december 1940. Ribbentrop lagde der vægt på følgende: Absolut ingen kongekrise, sikring af besættelsestropperne gennem opretholdelse af ro og orden, sikring mod at Danmark under dets neutrale fiktion kunne udnyttes propagandistisk af modparten ved at undgå situationer, der kunne udlægges som undertrykkelse, modarbejdelse af agitation mod Tyskland og dets achilleshæl de danske nazister. Bedre kan Danmarks rolle i »rygdækningsprogrammet« ikke skildres. Danmark sås mere på linie med de neutrale end med de besatte områder, hvor man styrkede grebet, således i Holland og Norge, hvormed Henning Poulsen foretager en parallellisering. Accentueringen af den betydning de neutrale og besatte områder tillagdes ses udmærket af Henning Poulsens påvisning af to faser. August 1940 tilsagn til Quisling og hans parti, om at dette skulle lede det nye Norge. Fra 25. september indsættelse af kommissariske statsråder under Terbovens opsyn, hvoraf en del var nazister. 23. september samme løfte til Anton Mussert,

den hollandske nazist-leder, der i den følgende tid indfriedes ved, at ledende hollandske embedsmænd enkeltvis blev udskiftet med hollandske nazister. Hvad er dette? Regeringsovertagelser? Nej, »Ausgleich« i forskellig form, hvilket tjente til at øge udnyttelsen af disse områder.

Det er derfor min opfattelse, at der intet var i den ydre situation, der måtte tilskynde til en nazistisk magtovertagelse i Danmark med tysk støtte i efteråret 1940. Det er også min opfattelse, at den nævnte instruks fra Ribbentrop, der skulle have afblæst magtovertagelsesplanerne, *aldrig har eksisteret*.

Det sidste fordrer, at vi går ind på Renthe-Fink og hans politik, hvor vi finder forklaringen på hele det tilløb til »magtovertagelse«, som er Henning Poulsens egentlige basis for forestillingen om planer om en nazistisk magtovertagelse. Danmark var en detalje, og af samme grund fandtes der et vist spillerum for personlig politik fra Renthe-Finks side.

Anerkender vi en accentuering af ønsket om at skaffe sig øget diplomatisk og politisk styrke med henblik på »kontinentalblokken« og rygdækning ved angrebet på Sovjet efter opgivelsen af invasionen i midten af september 1940, resulterende bl. a. i initiativ i Norge og Holland, er det rimeligt at se den af Henning Poulsen nævnte Dräger-mission i slutningen af september 1940 som en sonderingsaktion om mulighederne for en styrkelse af tyske interesser under hensyntagen til en fremtidig øget krigsindsats. Hovedsageligt synes Dräger at have været interesseret i LS, en venligtsindet *landbrugsorganisation*. I den senere modtagelse af en LS-delegation i begyndelsen af oktober ser vi en tydelig interessepolitik drevet med henblik på at skaffe øgede smørleverancer gennem højere priser og et ønske om at styrke LS ved at give organisationen æren for denne forhøjelse af priserne. For mig at se er dette det længste, vi kommer i retning af initiativ over for Danmark i forbindelse med de politiske og militære planer, der beherskede den tyske ledelse med nuancer fra august 1940. Der er efter min mening kun spinkelt grundlag for at antage, at Dräger har haft forbindelse med et ønske om at modarbejde en nazistisk magtovertagelse. Øgelsen af smørprisen, der modvirkede utilfredsheden i landbrugssektoren, medførte som interessepolitik, at den nazistiske agitation fik mindre vind i sejlene, men det var en omkostning, som måtte tages med, når interessepolitikken, ikke ideologiske forhold, blev prioriteret højere af taktiske hensyn.

Henning Poulsen slutter til tilstedeværelsen af nazistiske magtovertagelsesplaner ud fra en argumentation imod disse. Hovedkilden er her Renthe Finks indberetning af 22.10.1940, hvori han plæderer for et alternativ eller for en udsættelse af sådanne planer. Tanken om en magtovertagelse lå naturligt nok de danske nazister på sinde, og som Henning Poulsen rigtigt bemærker, fandt de som eneste virkelige talsmand Martin Luther, der på udenrigsministeriets vegne fra Berlin varetog forbindelsen

til de danske nazister. På Renthe Finks initiativ kom han i midten af oktober til København for at føre samtaler med de danske nazister. Han var fyr og flamme for en nazistisk magtovertagelse og foreslog Renthe-Fink at rejse spørgsmålet i en indberetning til Berlin. Denne (før nævnte) indberetning er, som Henning Poulsen skriver, en principiel tilslutning til tanken om en nazistisk magtovertagelse, men en praktisk afvisning af en sådan inden for en længere periode. Vi finder ikke noget svar på denne indberetning, og vi må derfor se Renthe-Finks samtale med Ribbentrop i december 1940, hvor han netop kommer ind på emner fra indberetningen, som det sandsynligste tidspunkt for en stillingtagen til de deri nedlagte synspunkter.

Vi finder efter 16.10.1940, at de danske nazister styrket af Luthers løfter iscenesætter et propagandafelttog, der er bestemt til at munde ud i en storm mod den danske regering, særligt Stauning. De gør det på eget initiativ og uden at direktiver foreligger for den tyske gesandt i Danmark. Hvordan kan det da gå til, at kampagnen fik lov til at løbe så langt, som den gjorde?

Her ser jeg et dristigt spil fra Renthe-Finks side. Så vidt man kan skønne ud fra Henning Poulsens bog, er det tydeligt, at Renthe-Fink var skuffet over udgangen af forhandlingerne om mønt- og told-unionen. Han skriver den 22.10. i sin indberetning: »Efter mit skøn består der, sålænge den nuværende regering er ved roret, ingen mulighed for at opnå, at Danmark oprigtigt og snævert knytter sig til Tyskland«. Hele det røre, som Luther havde sat igang (eller Renthe-Fink, om man vil, ved at invitere ham), og de svævende muligheder, der bestod for at sikre større indflydelse for de danske nazister, kunne bruges til at lægge pres på den danske regering med henblik på en regeringsomdannelse i mere samarbejdsvenlig ånd. Dette pres måtte imidlertid ikke komme ud af kontrol. Luther og nazisterne skulle bruges som pression over for den danske regering, men en egentlig nazistisk magtovertagelse ville af mange grunde være uhensigtsmæssig. Renthe-Finks forsøg på at gå vejen over det tyske udenrigsministerium for dér at hente støtte til en regeringsomdannelse vandt ikke gehør i begyndelsen af september. Endnu 21. september afvises sådanne planer, i sig selv en understregning af den tyske politiks ønske om ikke at skabe politiske problemer i Danmark i denne storpolitiske fase. I denne situation kunne en indre dansk udvikling både i retning af en mere udpræget national og antitysk holdning, som den fandt sted i denne periode, og udviklingen på modsat hold blandt nazisterne, måske hidføre en situation, hvor forholdene af sig selv, eller med lidt hjælp, lempede sig efter Renthe-Finks ønsker om en mere villig regering, der kunne kaste glans over hans embedsperiode som gesandt. Indberetningen 22.10. er et forsøg på at udmønte denne situation til fordel for en rekonstruktion af den danske regering.

Der var imidlertid en grænse, udover hvilken han ikke kunne gå. En ukontrolleret nazistisk opstand uden rygdækning hjemmefra måtte stoppes. Kampagnen mod regeringen havde nået et toppunkt, før Renthe-Fink afblæste aktionen. Det er ham og ikke en instruks fra Ribbentrop der standsede stormløbet. I mangel af instruks kan Renthe-Fink simpelthen have udformet sin besked om at »afblæse« under henvisning til, at det ikke var i udenrigsministeriets interesse, hvilket kan være en forklaring på rygterne om en instruks fra Ribbentrop.

Trods vink og antydninger og følere til den danske regering gav denne ikke efter for presset i november. Indberetningen, der genoptog tråden fra september, fik ikke noget svar. Politiken var foreløbig slået fejl, men derfor ikke opgivet. I den følgende tid genoptog Renthe-Fink temaet i forbindelse med den såkaldte »nytårskrise«.

Det hedder herom hos Poulsen (s. 246): »Aktionen blev . . . iværksat efter aftale mellem Renthe-Fink, Luther og v. Grundherr, men uden bemyndigelse fra Ribbentrop«. Angrebet gjaldt som før Stauning, og målet var en omdannet, mere upolitisk og mere villig dansk regering, der lod sig bruge i Renthe-Finks lille prestigepolitik.

Den tyske gesandt, ikke det tyske udenrigsministerium, skabte myten om en dansk nazistisk regeringsovertagelse. Hans formål var at lægge pres på den danske regering for at få Stauning til at gå af og regeringen omdannet til et mere villigt redskab for hans personlige ambition.

IB DAMGAARD PETERSEN

Foreningsmeddelelser

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING I ÅRENE 1969 OG 1970

Foreningen udsendte i 1969 Historisk Tidsskrift 12. række bind III hæfte 3 og bind IV hæfte 1-2. Arbejdet på årsbibliografierne, som udføres af frk. Bente Pedersen i samarbejde med Det kgl. Bibliotek, blev fortsat.

Foreningens medlemstal var 1. januar 1970 5 livsvarige og 504 ordinære medlemmer samt 600 studenter. Gennem boghandelen udsendtes 495 eksemplarer af Historisk Tidsskrift til faste abonnenter. Foreningen varetager nu selv distributionen til boghandlerne. Der er optaget forhandling med repræsentanter for norsk og svensk Historisk Tidsskrift med henblik på en genoptagelse af den tidligere ordning, hvorefter abonnenter på et af tidsskrifterne kunne abonnere på de andre til reduceret pris.

På årsmødet den 13. november 1970, som afholdtes på Københavns Universitet, genvalgte professor Svend Ellehøj, professor E. Ladewig Petersen og amanuensis Niels Steensgaard som medlemmer af bestyrelsen. Som revisor genvalgte overarkivar i Rigsarkivet Aa. Rasch og nyvalgte docent Ole Feldbæk. Som revisorsuppleant genvalgte universitetslektor Kai Hørby.

På det efter årsmødet følgende bestyrelsesmøde konstituerede bestyrelsen sig på samme måde som i det foregående år, med professor Aksel E. Christensen som formand, professor Svend Ellehøj som sekretær og amanuensis Niels Steensgaard som kasserer. Bibliotekar ved Det kgl. Bibliotek Harald Ilsø og professor Povl Bagge fører sammen med sekretæren tilsyn med henholdsvis Dansk historisk Årsbibliografi og Dansk historisk Bibliografi 1913-42.

I 1970 udsendte foreningen Historisk Tidsskrift 12. række bind IV hæfte 3 samt Henry Bruun: Dansk historisk Bibliografi 1913-42 bind IV. Efter overarkivar Bruuns død har stud. mag. Georg Simon videreført arbejdet på bibliografiens bind V. Arbejdet på årsbibliografierne er blevet fortsat. En fortsættelse af Henry Bruuns bibliografier planlægges.

Foreningens medlemstal var 1. januar 1971 5 livsvarige og 516 ordinære medlemmer samt 784 studenter. Gennem boghandelen udsendtes 447 eksemplarer af Historisk Tidsskrift til faste abonnenter. Forhandlingerne med de andre nordiske historiske tidsskrifter om en gensidig reduktion af abonnementsprisen er blevet fortsat, og der synes i vid udstrækning at være tilslutning til tanken.

På årsmødet den 5. november 1971, som afholdtes på Københavns Universitet, genvalgte professorerne Povl Bagge, Troels Dahlerup og Ole Karup Pedersen som medlemmer af bestyrelsen. Som revisorer genvalgte overarkivar i Rigsarkivet Aa. Rasch og docent Ole Feldbæk. Som revisorsuppleant genvalgte kandidatstipendiat Kai Hørby. På det efter årsmødet følgende bestyrelsesmøde konstituerede bestyrelsen sig på samme måde som i det foregående år.

Regnskabet for 1969

Indtægter

Medlemsbidrag og salg af skrifter	77.298,86 kr.
Understøttelse fra Undervisningsministeriet	8.000,00 –
Understøttelse fra Rask-Ørsted Fondet	526,87 –
Understøttelse fra Dansk historisk Fællesfond	1.050,00 –
Understøttelse fra G. E. C. Gads Fond	10.000,00 –
Understøttelse fra J. Oskar Andersens Legat	2.000,00 –
Renteindtægter	1.532,82 –
Godtgørelse af meroms.	2.887,00 –
Kassebeholdning 1. januar 1969	9.742,90 –
	<hr/>
	113.038,45 kr.

Udgifter

Forfatterhonorarer	11.999,00 kr.
Trykning af H. T. 12. rk. III:3 og 12. rk. IV:1-2 (a conto)	92.193,12 –
Administration og diverse	5.932,43 –
	<hr/>
	110.124,55 kr.

Kassebeholdning 31. december 1969	2.913,90 kr.
Private indsamlingsfond, obligationer til pålydende værdi	26.500,00 –
	<hr/>
Formue 31. december 1969	29.413,90 kr.

NIELS STEENSGAARD
Kasserer

Regnskabet er revideret og befundet i ovcrensstemmelse med bilagene.

København, den 19. august 1970.

AA. RASCH

OTTO MØRKHOLM

Regnskabet for 1970

Indtægter

Medlemsbidrag og salg af skrifter	92.468,77 kr.
Understøttelse fra Undervisningsministeriet	10.000,00 –
Understøttelse fra Rask-Ørsted Fondet	1.548,61 –
Understøttelse fra Dansk historisk Fællesfond	1.050,00 –
Renteindtægter	1.821,43 –
Godtgørelse af meroms.	1.573,00 –
Kassebeholdning 1. januar 1970	2.913,90 –
	<hr/>
	111.375,71 kr.

Udgifter

Forfatterhonorarer	7.233,00 kr.
Trykning af H. T. 12. rk. IV : 1-2 (rest) og 12. rk. IV : 3	60.254,51 –
Administration og diverse	6.494,29 –
Tilskud til trykning af Dansk historisk Bibliografi	415,37 –
	<hr/>
	74.397,17 kr.

Aktiver

Kassebeholdning 31. december 1970	36.978,54 kr.
Private indsamlingsfond, obligationer til pålydende værdi	26.500,00 –
	<hr/>
	63.478,54 kr.

Passiver

Foreningens formue	47.313,74 kr.
Til rådighed for Dansk historisk Bibliografi	16.164,80 –
	<hr/>
	63.478,54 kr.

NIELS STEENGAARD
Kasserer

Regnskabet er revideret, fundet i overensstemmelse med bilagene og sammenholdt med medlemsfortegnelsen.

København, den 5. november 1971.

AA. RASCH

OLE FELDBÆK

DEN DANSKE HISTORISKE FORENINGS VEDTÆGTER

Vedtagne 10. maj 1876 på foreningens årsmøde med ændringer vedtagne på årsmøderne 18. maj 1898, 15. april 1937 og 26. maj 1967.

§ 1.

Formålet for Den danske historiske Forening er dels at vække historisk ånd og interesse i almindelighed, dels at fremme historisk kunst og historiske studier, nærmest med hensyn til fædrelandet og dets litteratur.

§ 2.

Foreningen udgiver et dansk historisk tidsskrift. Dettes indhold skal fornemmelig bestå af originale historiske afhandlinger; tillige kan deri optages historiske anmeldelser og kritikere, utrykte breve, dokumenter og andre historiske bidrag. Ved siden deraf kan særskilt udgives større historiske arbejder.

§ 3.

Enhver, som anmelder sig for bestyrelsen, kan blive ordentlig medlem af foreningen, er stemmeberettiget 1 måned efter anmeldelsen og betaler et på et årsmøde med almindeligt stemmeflertal fastsat årligt bidrag eller bidrag een gang for alle.

Æresmedlemmer, som ikke erlægger kontingent, kan vælges på foreningens årsmøder. Medlemmerne modtager de skrifter, som foreningen udgiver.

§ 4.

Den danske historiske Forenings hovedsæde er i København. Her ledes dens virksomhed af en bestyrelse på indtil ni medlemmer, der på skift vælges for 3 år af foreningen på dens årsmøder med flertallet af de tilstedeværendes stemmer. Udtrædende medlemmer kan vælges på ny. Bestyrelsens medlemmer fordeler forretningerne mellem sig og vælger en formand. Bestyrelsen samles på forman- dens indbydelse, så ofte som et af dens medlemmer forlanger det.

§ 5.

Foreningens årsregnskab revideres af 2 dertil valgte revisorer og forelægges derefter på årsmødet.

§ 6.

I løbet af hvert års andet kvartal holdes i København efter offentlig ind- bydelse fra bestyrelsen et årsmøde. I dette vælges medlemmer af bestyrelsen og revisorer, og bestyrelsen gør rede for udførelsen af sit hverv. I dette årlige møde afgøres tillige de forslag og andragender fra medlemmer i foreningen, som måtte være indsendte til bestyrelsen inden marts måneds udgang. Bestyrelsen meddeler tillige i hvert bind af det historiske tidsskrift en nøjagtig beretning om foreningens virksomhed og pekuniære forhold, ligesom der også med passende mellemrum offentliggøres en fortegnelse over dens medlemmer. Ekstraordinære almindelige

møder afholdes, når enten bestyrelsen finder det hensigtsmæssigt eller det forlanges af 30 medlemmer i en til bestyrelsen stilet skrivelse.

§ 7.

Forandringer i disse vedtægter kan alene ske i foreningens årsmøder. Forslag til sådanne forandringer fra medlemmernes side må indgives til bestyrelsen inden hvert års 1ste marts. Både i dette tilfælde, og hvis bestyrelsen vil foreslå forandringer, må de 14 dage før mødet bekendtgøres for medlemmerne. Underændringer til foreslåede ændringer skal anmeldes for bestyrelsen 3 dage forinden mødets afholdelse. For at give beslutninger, som forandrer vedtægterne, gyldighed, må i det mindste 30 medlemmer, bestyrelsen iberegnet, være tilstede i mødet og $\frac{2}{3}$ af de tilstedeværende billige forandringen.

§ 8.

Et eksemplar af disse vedtægter skal medfølge ethvert bind af Historisk Tidsskrift.

Navneregister

VED

LARS HAASTRUP

- (Tabellerne s. 14–17, 28, 30, 41–43, 48 og 108 er ikke registreret).
- Abel, Wilhelm, ty. historiker 213.
Abetz, Otto, ty. diplomat 291.
Ablabius, rom. historieskriver 489 492.
Achelis, Thomas Otto, ty. historiker 513.
Adam af Bremen, ty. historieskriver 299 301 303 305 307–10 321 325 492 685 688 698 707 711.
Adams, Henry, amer. historiker 183–85.
–, John, amer. præsident 184.
–, J. Quincy, amer. præsident 184.
Adler, Jacob G. Chr., da. general-superintendent 459.
Afghanistan 537 f.
Agger tange (Thisted a.) 734.
Aggersborg s. (Hjørring a.) 33.
Aggersborg, vikingeborg (Hjørring a.) 299 449 678 707.
Ahrensburg, gods (Holsten) 745 f.
Ahrweiler, Hélène Glykatzi, fr. byzantinist 385–87.
Ajstrup s. (Aalborg a.) 8 44.
Al-Bahrain 195–97 537.
Albertini, Luigi, it. historiker og journalist 551 f.
Albrecht, hertug af Preussen 234–37.
Albrechtsen, Esben, da. historiker 224 f.
Albæk s. (Hjørring a.) 43.
Alexander den Store 196 f.
Alexander I, russ. zar 472.
Alexios I Komnenos, byz. kejser 374.
Alfssen, Knud, no. stormand 154.
Arnöldi, Andreas, ung. historiker 205 f.
Alheden 521 f.
Alkaïos, gr. digter 494.
Al-Mas'udi, arab. forfatter 670.
Almgren, Bertil, sv. arkæolog 481.
Alpert af Metz, historieskriver 683.
Als 457 554.
Ambrosius, kirkefader 490–92.
Amstrup, Niels, da. historiker 294–96 537 f 541–43 548–50.
Andersen, Dorrit, da. historiker 554.
–, Per Sveaas, no. historiker 652 695.
–, Valdemar, da. historiker 521–31.
Andersson, Ingvar, sv. historiker 433.
Andronikos I, byz. kejser 374 381.
Angel 686.
Angelov, D., bulg. byzantinist 383.
Anholt 13 260.
Ansager s. (Ribe a.) 48.
Ansgar 710.
Antonius, Marcus, rom. statsmand 200 f 203.
Antwerpen 683.
Appian, gr. historieskriver 201.
Appleby, John T., eng. historiker 505.
Arabien 195–97 537.
Arbman, Holger, sv. arkæolog 669 689 f.
Ardito, F., it. historiker 130.
Arendt, Hannah, ty. historiker 285 f.
Arhning, J. O., da. historiker 510 f.
Arne, T. J., sv. arkæolog 669.
Arup, Erik, da. historiker 304 309 313 443 445 448.
Asien 172 475 f.

- Askeberg, Fritz, sv. filolog 698 f.
 Asklevgård (Tern s. Skanderborg a.)
 23.
 Asser, eng. bisp og historieskriver 498
 719.
 Athen 198.
 Athenaios, gr. forfatter 199.
 Auckland, George Eden Jarl af, eng.
 embedsmand 538.
 Augustin, kirkefader 201.
 Augustus, rom. kejser 203.
 Ausubel, Herman, ty.-amer. historiker
 264 f.
- Bach, Erik, da. historiker 371.
 Bagby, Wesley M., amer. historiker
 552 f.
 Bagge, Povl, da. historiker 173 f 177
 433–39.
 Bahnson, J. J., da. general og politiker
 92.
 Baker, Alan, eng. geograf 229 f.
 Bakewell, Robert, eng. godsejer 241.
 Barley, M. W., eng. arkæolog 231.
 Bartholdy, Nils G., da. historiker 577–
 650.
 Bartholin, Thomas, da. antikvar 505.
 Bartlett, C. J., eng. historiker 257 f.
 Bartolo da Sassoferrato, it. jurist
 642–44.
 Basileios II Bulgarochtonos, byz. kej-
 ser 374.
 Bath, B. H. Slicher van, holl. histo-
 riker 213.
 Batho, Gordon, eng. historiker 231.
 Bayern 287.
 Beard, Charles A., amer. historiker
 182.
 Bebel, August, ty. politiker 546 f.
 Beck, Hans-Georg, ty. teolog og by-
 zantinst 390 f 393.
 –, Jósef, po. politiker 288–90.
 Becker, C. J., da. arkæolog 686.
 –, Marvin B., amer. historiker 124
 128 f.
 Beda, eng. historieskriver 496 686.
 Bego, Monte (Italien) 481.
 Bemis, Samuel F., amer. historiker
 184.
 Bendixen, Kirsten, da. historiker 673.
 Benedikt, H., østr. historiker 191.
- Bengtson, Hermann, ty. historiker
 204 f.
 Berchtold, Leopold, østr. politiker
 551 f.
 Berg, Christen, da. politiker 91 273.
 –, Jacques, da. historiker 269–72.
 –, Paal, no. politiker 571.
 Bergen 277.
 Bergholt, I. J. I., da. embedsmand
 553 f.
 Bergier, J.-F., schw. økon. historiker
 173.
 Bergström, Ingvar, sv. kunsthistoriker
 453.
 Bernstorff, Andreas Gottlieb von,
 hannov. politiker 251 f.
 Bertelsen, Henrik, da. historiker
 470–74.
 Bertin, H. L., fr. embedsmand 526.
 Beumann, Helmut, ty. historiker 720.
 Bevin, Ernest, eng. politiker 284.
 Beza, Théodore, fr.-schw. teolog 244f.
 Bibby, T. G., eng. arkæolog 195 197.
 Bielke, H. F. R., da. diplomat 58 60–
 62 67 70 72 83.
 Biereye, Wilhelm, ty. historiker 303
 313.
 Biersted s. (Aalborg a.) 44 f.
 Bille, Carl S. A., da. politiker 273.
 Bille-Brahe, Henrik, da. diplomat 59 f.
 Birka 447 494 689–94 696 701 703.
 Birkelund, Palle, da. rigsbibliotekar
 465.
 Bismarck, Otto von, ty. rigskansler
 263.
 Bjerg, H. Chr., da. historiker 185 f.
 Bjerrum, Anders, da. filolog 687.
 Bjørnsholm hgd. (= Vitskøl kloster,
 Aalborg a.) 23 728 f.
 Bladt, Jens, da. politiker 553 f.
 Blegen, Th. C., amer. historiker
 220–22.
 Blekinge 237.
 Blindheim, Charlotte, no. arkæolog
 450 695 697 f.
 Blixencrone, Hans da. adelsmand 615.
 Bloch, Marc, fr. historiker 213 f. 525.
 Blomberg, Werner von, ty. general
 565 f.
 Blædel, Nic., da. journalist 407.
 Boba, Imre, amer. slavist 702.
 Bobé, Louis, da. historiker 741.

- Bogucka, M., po. historiker 231 233.
 Bohuslen 237 255 489.
 Bolin, Sture, sv. historiker 301 305
 388 447 671–73 675 680 700 718 f.
 Bonnet, Georges, fr. politiker 290.
 Borcke, A. H. von, preuss. diplomat
 746.
 Borgbjerg, F. J., da. politiker 410 413.
 Boring lb. (Skanderborg a.) 26 f.
 Boris, Georges, fr. journalist og øko-
 nom 271 f.
 Bormann, Martin, ty. politiker 286 f
 564.
 Bornholm 2 52 260 316 320–22 326
 421 575.
 Borup Ris (Gunderslev s. Sorø a.)
 141–47.
 Bourde, André J., fr. historiker 524–
 27.
 Bourgeois, Leon, fr. politiker 270 f.
 Bowden, Peter, eng. historiker 228–
 31.
 Bowsky, William M., amer. historiker
 126.
 Brahe, Karen, da. adelsdame 636.
 Brandenburg, F. W. von, preuss. poli-
 tiker 65 f 69 f 74 77–81 84 341.
 Brandt, Peter, da. adelsmand 616–18.
 Brauchitsch, Walter von, ty. general
 566.
 Bricka, C. F., da. historiker 160.
 Bright, John, eng. politiker 264–66.
 Bro-Jørgensen, J. O., da. historiker
 741–48.
 Brooke, John, eng. historiker 258 f.
 Brunnow, Philip I., russ. diplomat
 339 f.
 Bruun, Henry, da. historiker 433–
 35.
 Brügge, 680.
 Brüning, Heinrich, ty. rigskansler
 555–58.
 Brøgger, Anton W., no. arkæolog 136.
 Brøndsted, Johannes, da. arkæolog
 654.
 Budberg, Andreas, russ. diplomat 58
 63 74 78 f.
 Bugge, Alexander, no. historiker 303.
 Bull, Edvard, no. historiker 694.
 Bunsen, C. K. T., preuss. diplomat
 68 76.
 Buol-Schauenstein, Karl F., østr. po-
 litiker 72–74.
 Burgund 214 224 f.
 Burr, Aaron, amer. politiker 184.
 Bury, J. B., eng. historiker 197.
 Bülow, Bernhard Ernst von, da. diplo-
 mat 57 f 60 f 69 f 72–74 82.
 Byzans 371–400 665–66 703.
 Böhme, Helmut, ty. historiker 263 f.
 –, Hermann, ty. officer og historiker
 290–92.
 Børglum hd. (Hjørring a.) 40 f 43
 50 f.
 Bøvling amt 18.
 Cadore, Marquis de, fr. diplomat
 100 f 104 f 112 f 116.
 Caesar, C. Julius, rom. statsmand
 201–03.
 Caggese, R., it. historiker 119 f 122
 131 f.
 Cahen, Claude, fr. historiker 378.
 Caistor-by-Norwich (England) 209 f.
 Calicut (Indien) 531.
 Calvin, Jean, fr.-schw. teolog 244 f.
 Cameron, Kenneth, eng. filolog 663 f
 717.
 Camonica, Val (Italien) 481.
 Canada 530.
 Carlsen, Hans Rasmussen, da. poli-
 tiker 90.
 Carlson, F. F., sv. historiker 520.
 Caroline Mathilde, da. dronning 469.
 Carpentier, Elizabeth, fr. historiker
 127.
 Carr, Raymond, eng. historiker 189.
 Carranza, Venustiano, mex. præsident
 189.
 Carstens, Werner, ty. historiker 222–
 24.
 Cassiodor, rom. historieskriver 489–
 92.
 Castelbajac, fr. gesandt i Kbhvn. 332 f.
 340 f.
 Castenschiold, Joachim M. H., da. ge-
 neral 534.
 Challener, Richard D., amer. histori-
 ker 549 f.
 Chambers, J. D., eng. historiker 241.
 Charpentier, J. F., finsk officer 535.
 Chaunou, Pierre, fr. historiker 191.
 Chesneaux, Jean, fr. historiker 475 f.

- Chrisman, Miriam Usher, amer. historiker 512 f.
- Christensen, Aksel E., da. historiker 297–313 324 f 441–51 656 675 693 705 707 f 722–31.
- , Balthazar, da. politiker 90 f 274.
- , C. A., da. historiker 708.
- , Mikkel, da. præst 24.
- , Steen Ove, da. historiker 174–77.
- Christian II, da. konge 149 154 451–56.
- Christian III, da. konge 234–37.
- Christian V, da. konge 584 f 606 609 f 612 619 624 633 642 647 f 650.
- Christian VI, da. konge 624–27 642 649.
- Christian VIII, da. konge 177.
- Christian IX, da. konge 101 f 106 f 110 117.
- Christian X, da. konge 280.
- Christian Frederik, se Christian VIII.
- Christiansen, Niels Finn, da. historiker 258 f 468 545–47.
- , Tage E., da. historiker 449 680 707.
- Christiansfeld (Haderslev a.) 553 f.
- Christiansø 260.
- Christmas Møller, John, da. politiker 353.
- Chromušina, G. F., sovj. politisk officer 422.
- Churchill, Sir Winston, eng. politiker 366 570.
- Cicero, Marcus Tullius, rom. statsmand 200–04 485.
- Cienciala, Anna M., pol.-amer. historiker 287–90.
- Cintrat, Edouard, fr. diplomat 58 63–66.
- Cipolla, Carlo M., it. historiker 673.
- Clausen, Frits, da. politiker 749–51.
- , Hans V., da. historiker 209.
- Clemenceau, Georges, fr. politiker 271 f.
- Clough, Shepard B., amer. historiker 268 f.
- Cluny 219.
- Cobden, Richard, eng. politiker 264 f.
- Cochin (Indien) 531.
- Cohn, Georg, da. jurist 360–62 369.
- Colbert, Jean Baptiste, fr. statsmand 526.
- Colbjørnsen, Chr., da. statsmand 628.
- Coligny, Gaspard de, fr. huguenotfører 244–45.
- Colladon, schw. teolog 244.
- Collins, E. J. T., eng. historiker 187–89.
- Conrad, Klaus, ty. historiker 508–10.
- Constantin, russ. storfyrste 331 341.
- Conti, Elio, it. historiker 133 f.
- Corvey 218.
- Cowley, Henry R. C. Wellesley, eng. diplomat 58.
- Cowling, Maurice, eng. historiker 266 f.
- Crassus, Marcus Licinius, rom. statsmand 201 203.
- Christiani, Emilio, it. historiker 130 f 133.
- Crumlin-Pedersen, Ole, da. ingeniør og arkæolog 135–41 655.
- Cunliffe, Marcus, eng. historiker 476 f.
- Czapliński, Władysław, po. historiker 245 f.
- Czempiel, E.-O., ty. historiker 294–96.
- Dahlerup, Troels, da. historiker 147–54 219 f 510 f 722–31.
- Damsholt, Torben, da. historiker 204–06 488–93.
- Danelagen 448 659–62 702 707.
- Dannevirke 450 f 688.
- Danstrup, John, da. historiker 389 f.
- Danzig 152, 225 f 231–33 288 f 494 558–61.
- Darlan, François, fr. politiker og admiral 291.
- Das Gupta, Ashin, indisk historiker 530–32.
- Dau, Mary, da. historiker 573–75.
- Davidsohn, R., ty. historiker 119 f.
- Davidson, Hilda Ellis, eng. arkæolog 477–82.
- Davis, R. H. C., eng. historiker 661.
- DeLeon, Daniel, amer. fagforeningsleder 547.
- Denholm-Young, N., eng. historiker 219 f.
- Derby, Edv. G. G. S. S. Earl of, eng. politiker 266.

- Des Gautries, Jean Adigard, fr. filolog 659.
- Dexippos, gr. historieskriver 492.
- D'Haenens, Albert, belg. historiker 658 706 720.
- Dhondt, Jan, belg. historiker 683.
- Diehl-Thiele, Peter, ty. historiker 285–87 563.
- Dijk, J. J. A. van, sumerolog 196.
- Dilmun (mesopotamisk sagnland) 195–97.
- Dio Cassius, gr. historieskriver 201 f.
- Israeli, Benjamin, eng. politiker 266 f.
- Dlugosz, Józef, po. historiker 245 f.
- Dnjepr 665.
- Dobrov, A. S., sovj. historiker 411.
- Dore, A. P., amer. historiker 187 f.
- Dorestad 687 701.
- Dorothea, hertuginde af Preussen 234 f.
- Dost Muhammed Khan, amir af Afghanistan 538.
- Dotesac, André V. A., fr. diplomat 331 333 336 f 339 341.
- Drachmann, A. G., da. klass. filolog 485–88.
- Dragoumis, M. Ph., gr. musikolog 398.
- Dragør 260.
- Drammelstrup lb. (Tirstrup s. Randers a.) 23.
- Drengsted (Døstrup s. Tønder a.) 210.
- Dresden 742.
- Drew, K. Fischer, amer. historiker 494.
- Dronningborg amt 20.
- Drouyn de Lhuys, E., fr. diplomat og politiker 340.
- Droz, Jacques, fr. historiker 269 f.
- Dräger, Hans, ty. embedsmand 754.
- Duby, Georges, fr. historiker 213–16 495 f.
- Duncker, Maximilian Wolfgang, ty. historiker og politiker 77 82.
- Dübeck, Inger (Skyum-Nielsen), da. retshistoriker 252–54.
- Dybdahl, Vagn, da. historiker 114.
- Dyggve, E., da. arkitekt og arkæolog 306 713.
- Dyhre Rasmussen, Svend, da. amatørarkæolog 141–47.
- Døssing, Thomas, da. diplomat 571 f 574.
- Døstrup s. (Aalborg a.) 22.
- Daa, Valdemar, da. godsejer 22.
- East Anglia (England) 660 f.
- Eckernförde 329.
- Efimov, M., sovj. historiker 411.
- Egholm hgd. (Københavns a.) 94.
- Egorov, Ju. A., sovj. historiker 424.
- Ehrencron, Fr. Adolph Hansen von, da. adelsmand 591.
- Ehrenschild, Conrad Bierman von, da. adelsmand 616 618–21.
- Eickhoff, Ekkehardt, ty. historiker 385 f.
- Einarsdóttir, Ólafía, isl.-da. historiker 656.
- Ejsbøl mose (Haderslev a.) 206 208.
- Ekblom, R., sv. filolog 668.
- Ekkehard (Ezico), bisp i Slesvig 303–05 309 f 313 315 f.
- Elblag (= Elbing, by i Polen) 232 f.
- Eldjárn, Kristján, isl. præsident 450.
- Elias, bisp i Ribe 726.
- Elizabeth, da. dronning 451–56.
- Elleholm (Skaane) 150.
- Ellehøj, Svend, da. historiker 172–74 685 706.
- Eller, Povl, da. historiker 154–62 451–56.
- Elliott, C. M., eng. historiker 187 189.
- Emborg hgd. (= Øm kloster, Skanderborg a.) 23.
- Emma, da. dronning 307.
- Endelave 13 27 f.
- Engberg, Jens, da. historiker 55 67.
- Engelhardt, Conrad, da. arkæolog 206–09.
- Engelstoft, Povl, da. historiker 114.
- England 57 66 68 f 76 f 82 84 124 138 187 f 209–12 214 216 219 f 228–31 238–43 246 f 250–52 257–59 264–67 269 283–85 288 291 308 315 325 f 329 337 339 f 342 f 345 348 364 f 445 f 449 497–503 505 507 525 529 f 537 f 548 f 559 653 655 660–64 674–75 706–07 717 752.
- Ennen, Edith, ty. historiker 682 f 696.
- Erdmann, Yella, ty. historiker 518 f.

- Erik Sejrsæl, sv. konge, 303 308–10 313.
- Erixon, Sigurd, sv. etnolog 740.
- Ernle, K. E. Prothero Lord, eng. historiker 240.
- Erslev, Kristian, da. historiker 705.
- Estienne, Charles, fr. landbrugsteoretiker 525.
- Estvadgård hgd. (Ringkøbing a.) 638 f.
- Evans, Austin P., eng. historiker 218 f.
- Everitt, A., eng. historiker 231.
- Fabricius, Knud, da. historiker 160–62 433.
- Fabritius, Albert, da. historiker 579 f 591 606 615.
- Fagervik, gods i Finland 176.
- Falbe-Hansen, V., da. nationaløkonom 163.
- Falster 12 f 18 729 f.
- Fejgina, S. A., sovj. historiker 252.
- Feldbæk, Ole, da. historiker 192 256 f.
- Fenger, Carl Emil, da. læge og politiker 105.
- Finberg, H. P. R., eng. historiker 497–500.
- Fink, Troels, da. historiker 114 405 408 f 465.
- Finland 174–77 276 280–82 532–35.
- Firenze 120 122 128 f.
- Firgårde (Dover s. Skanderborg a.) 19.
- Fischer, Fritz, ty. historiker 550–52.
- Fiumi, Enrico, it. historiker 126 131–33.
- Flandern 500–01 680 682.
- Fledelius, Karsten, da. historiker 371–400.
- Flensborg 535 f.
- Foote, Peter, eng. filolog 651.
- Floto, Inga, da. historiker 552 f.
- Foucault, Michel, fr. filosof 180.
- Frances, E., rumænsk historiker 383.
- Francke, Karl Ph., slesv.-holst. politiker 78 82.
- Frandsen, Karl-Erik, da. historiker 237 f 246 f 249 f 515–17.
- Frankrig 65–67 69 72 84 100 106 109 115–18 180 189–91 224 228 243–45 269–72 288 290–92 327–42 501 507 527–30 559.
- Frederik I, da. konge 452 f.
- Frederik III, da. konge 581.
- Frederik VI, da. konge 170 534 627 632.
- Frederik VII, da. konge 208 336 342.
- Frederik II den Store, preuss. konge 742 f. 746.
- Frederik Wilhelm IV, preuss. konge 79 83.
- Fridericia, J. A., da. historiker 8–11 24 f 39 47 52 406.
- Friis, Astrid, da. historiker 234.
- , Lilli, da. etnolog 158.
- , M. P., da. politiker og overfor-mynder 94.
- , Aage, da. historiker 85 f 94 116.
- Frijs, C. E. Krag-Juel-Vind, da. politiker 85 93 f 105 116.
- Frisch, Hartvig, da. klass. filolog og politiker 407.
- Fritsch, Werner von, ty. general 565 f.
- Fritz, Kurt von, ty. klass. filolog 197–99.
- , Sven, sv. historiker 256.
- Frohn-Nielsen, Mogens, da. kaptajn 138.
- Fruering s. (Skanderborg a.) 26 28.
- Fuiren, Christine, da. adelsdame 637.
- Fur 13 734.
- Furreby s. (Hjørring a.) 43.
- Fyn 11–13 18 708 724.
- Fyrisvall (Uppland) 299 f.
- Fyrkat (Randers a.) 299 678 707 713.
- Færøerne 655.
- Fårbækgård (Haderup s. Ringkøbing a.) 22.
- Galbraith, V. H., eng. historiker 719.
- Gallén, Jarl, finsk historiker 175.
- Gallienus, rom. kejser 205.
- Gasser, Adolf, schw. historiker 552.
- Gattinara, Mercurino A. de, it. statsmand 228.
- Gaus, Fr. Wilh., ty. embedsmand og folkeretslærd 352 356.
- Gdynia 559 f.
- Geiss, Immanuel, ty. historiker 551.
- Gejl, Ib, da. historiker 273–75 282 f.
- Gelling, Peter, eng. arkæolog 477–82.
- Gezler, Matthias, ty. historiker 200–04.
- Genève 243–45.

- Genova 511 f.
- Gerhardsen, Einar, no. politiker 571.
- Gerlach, Leopold von, preuss. general 71.
- Gerschenkron, Alexander, russ.-amer. økonomisk historiker 279.
- Gerstenmaier, Eugen, ty. politiker 293.
- Geyl, Pieter, holl. historiker 182.
- Giraud, Marcel, fr. historiker 527-29.
- Gislum hd. (Aalborg a.) 20 f.
- Gissel, Svend, da. historiker 141-47 189-91 228-31.
- Gisselfeld hgd. (Sorø a.) 635 639.
- Gjærløw, Lilli, no. filolog 219.
- Gjern hd. (Skanderborg a.) 13.
- Gjesing lb. (Skanderborg a.) 26.
- Gjessing, Hakon, da. dommer 553-54.
- Gladstone, William, eng. politiker 265-67.
- Glamann, Kristof, da. historiker 173 738.
- Glob, P. V., da. arkæolog 195-97 477-82 713.
- Glud, Frederikke Louise, da. adelsdame 638.
- Gnezdevo (russ. landsby) 669.
- Gompers, Samuel, amer. fagforeningsleder 547.
- Goodrich, L. Carrington, eng. sinolog og historiker 474 f.
- Goose, F. C., da. officer og embedsmand 102.
- Gortschakoff, Alexander M., russ. politiker 63 66.
- Gotland 234 675 678 703.
- Grabar, André, fr. kunsthistoriker 395 f.
- Gratian, it. jurist og munk 504.
- Gray, H. L., eng. historiker 229 f.
- Gregor VII, pave 497.
- Grierson, Philip, eng. numismatiker 671 674-75.
- Gripenberg, O. A., finsk-sv. officer 534.
- Grobina (by i Letland) 684.
- Groningen 683.
- Grotius, Hugo, holl. retslærd 493.
- Grove, Hans H. S., da. officer og politiker 88.
- Grundherr, Werner von, ty. embedsmand 756.
- Grækenland 482-84 505 f.
- Grønbech, Vilhelm, da. kultur- og religionshistoriker 200 444.
- Grønhøj (Frederiks s. Viborg a.) 522.
- Grønland 221 496 655.
- Gudfred, da. konge 451 682 687 f 693.
- Gundermann, Iselin, ty. historiker 234-37.
- Gundersleville lb. (Sorø a.) 145.
- Gurwitch, G., russ.-fr. sociolog 181.
- Gyldenløve, Christian, da. greve 635.
- Gæde, F. J., da. købmand og økonomisk forfatter 163.
- Gøl (ø i Limfjorden) 735 f.
- Göring, Hermann, ty. politiker 287 289.
- Haase, Carl, ty. historiker 216-18.
- Haderisgård (Haderup s. Ringkøbing a.) 22.
- Haderup s. (Ringkøbing a.) 37 f.
- Haffner, Wolfgang, da. politiker 94 101 103-07 109-13 115 117 f.
- Hahn, Karl Fr. L. von, preuss. general 72 77-79 81 f.
- Hakon, Jarl 712.
- Hald, Kristian, da. filolog 209 662 708, 712 f.
- Hald len 32 f.
- Hald skov (Dollerup s. Viborg a.) 94-97 100-02 117.
- Halder, Franz, ty. general 566.
- Halifax, E. W. lord, eng. politiker 290.
- Hall, Carl Christian, da. politiker 105.
- Hallam, H. E., eng. historiker 230.
- Halland 237.
- Hals s. (Aalborg a.) 44 f.
- Hamborg 308 683 693 744.
- Hammer s. (Aalborg a.) 44.
- Hands, A..R., eng. klass. filolog 482-84.
- Hannover 61 250-52.
- Hans, da. konge 154 452.
- Hansen, C. F., da. politiker 328-30.
- , C. Rise, da. historiker 37 39 f 732.
- , Erik Arne, da. historiker 183-85 476 f 517 f 527-30 569 f.
- , Sv. Aage, da. økonom 246 601.
- , Viggo, da. geograf 34 44.
- Hansted s. (Thisted a.) 43.
- Hantsch, Hugo, østr. historiker 551.

- Harald Blåtand, da. konge 306 308
326 677 685 703 711.
- Harald Hårderåde, no. konge 304 310
314 f 325 671 711.
- Harald Hårfager, no. konge 656 695
703.
- Harbou, A. P. A. von, holst. embeds-
mand 77.
- , Johs., da. officer 91.
- Harding, Warren G., amer. præsident
552 f.
- Harthausen, Hartmut, ty. historiker
658 706 f 720.
- Hartmann, Paul, no. politiker 571.
- Hartner, Willy, ty. astronom og vi-
denskabshistoriker 485-88.
- Hartyani, Marton de, da. historiker
191 278 f.
- Hasse, Paul, ty. historiker 222.
- Hasselberg, Gösta, sv. retshistoriker
654 692.
- Hasslöf, Olof, sv. etnolog 135-41.
- Havredal (Frederiks s. Viborg a.) 522.
- Heckscher, Eli F., sv. økonomisk hi-
storiker 254.
- Hedberg, Jonas, sv. militærhistoriker
534 f.
- Hedeby (= Slesvig) 297-326 445
447 f 677 680-82 686-91 693 f
701-03.
- »Hedegård« 36.
- Hedegård lb. (Ræer s. Thisted a.)
35 f.
- Hedegård, E. O. A., da. militærhisto-
riker 533 f.
- Hegel, G. W. Friedrich, ty. filosof
182.
- Heinesen, Mogens, færøsk handels-
mand og fribytter 160.
- Heins, Poul, da. adelsmand 615.
- Heise, C. Arnold L., da. historiker
235.
- Hekataios fra Milet, gr. historieskriver
198.
- Helberskov lb. (Als s. Aalborg a.) 21.
- Helbæk, Hans, da. botaniker 678-
80.
- Helgesen, Povl, da. teolog og histori-
ker 235.
- Helk, Vello, da. historiker 516.
- Hellanikos fra Lesbos, gr. historieskri-
ver 198.
- Helsinki 174-77.
- Helt, Wilhelm, da. adelsmand 615 f.
- Helveg, Ludvig, da. teolog 722-24.
- Henning, Friedrich-Wilhelm, ty. hi-
storiker 523.
- Herakleios, byz. kejser 373 376.
- Herat, by i Afghanistan 537 f.
- Herlihy, D. J., amer. historiker 124
126 f.
- Herlufsholm hgd. (Sorø a.) 145 150.
- Herodot, gr. historieskriver 198 212.
- Heurlin, Bertel, da. historiker 280-
82.
- Higgins, Trumbull, amer. militærhi-
storiker 567-69.
- Hill, Christopher, eng. historiker 238-
40.
- Hillerslev hd. (Thisted a.) 40 42 f.
- Hillgruber, Andreas, ty. historiker 567
751 f.
- Himmerland 13.
- Hindenburg, Paul von, ty. præsident
557.
- Hirn, Hans, finsk militærhistoriker
532 f.
- Hitler, Adolf 182 285-87 291 350 f
353 362 367 555-69 749 751-53.
- Hjaremål s. (Thisted a.) 43.
- Hjeje, Benedicte, da. historiker 538-
39.
- Hjelholt, Holger, da. historiker 55-84
327-42 535 f.
- Hjärne, Harald, sv. historiker 520.
- Hobsbawm, E. J., eng. historiker 240.
- Hohlweg, A., 377.
- Hojer, Andreas, da. historiker 439.
- Holand, Hjalmar, no. privatmand 220
222.
- Holberg, Ludvig, da. historiker 493
514.
- Holland 194.
- Holmgaard, Jens, da. historiker 162-
71 741-48.
- Holmsen, Andreas, no. historiker 655.
- Holstein, J. L., da. embedsmand 626
640.
- Holstein-Holsteinborg, Ludvig H. C.
H., da. politiker 95 106.
- Holsten 58 60 62 64 66 f 70 f 76 f
79 f 83 f 169 222-24 252 293 328 f
335 341 f 457 465 f 513 575 f 687.
- Holtmark, Anne, no. filolog 712.

- Honum lb. (= Hornum, Skanderborg a.) 26 f.
 Hoover, Herbert, amer. præsident 553.
 Horne s. (Hjørring a.) 35.
 Horns hd. (Hjørring a.) 35.
 Horsens s. (Aalborg a.) 44 f.
 Houlbjerg hd. (Viborg a.) 20.
 Howard, Henry Fr., eng. diplomat 58 62–70 74.
 Hoyt, Robert S., amer. historiker 493 –97.
 Hubatsch, Walter, ty. historiker 236 f.
 Huitfeldt, Arild, da. historieskriver 514.
 Hutter, I., ty. kunsthistoriker 395.
 Hvetbo hd. (Hjørring a.) 21.
 Hvidt, Kristian, da. historiker 114 260 f 277 f 539 f.
 Hvidtfeldt, Johan, da. historiker 174.
 Hvirring s. (Skanderborg a.) 26–28.
 Hvolbæk lb. (Skanderborg a.) 26.
 Hvorup s. (Aalborg a.) 44 f.
 Hyde, J. K., eng. historiker 124 f 134.
 Hygelac, da. konge 211 f.
 Hüttenberger, Peter, ty. historiker 563 f.
 Hæstrup, Jørgen, da. historiker 405 408 572.
 Hävernick, Walter, ty. numismatiker 674.
 Hæg, Carsten, da. klass. filolog 397.
 Högborg, Staffan, sv. økonomisk historiker 248 254 f.
 Høgholm hgd. (Randers a.) 23.
 Høllend (Lunde s. Ribe a.) 22.
 Hørby, Kai, da. historiker 216–18 225 f 502 f.
 Höxter, by i Tyskland 218.
 Hårby lb. (Skanderborg a.) 38.
 Haastrup, Lars, da. historiker 674.
 Ibn Khorradadbeh, arab. forfatter 670.
 Ibn Rustah, arab. geograf 670.
 Ibrahim Ibn Ya'qúb, arab.-jødisk købmand 679.
 Iggers, G. G., amer. historiker 181.
 Île de France 500–02.
 Illerup ådal (Skanderborg a.) 206.
 Ilsøe, Grethe, da. historiker 468 f.
 –, Harald, da. historiker 466–68 513 f.
 Indien 257 537–39.
 Indonesien 192.
 Irland 675 704.
 Isidor af Sevilla, sp. historieskriver 492 494.
 Island 450 655 f 702 711.
 Isvolski, Alexander P., russ. udenrigsminister 549.
 Italien 123 f 188 190 205 215 228 268 f 673.
 Iversen, Peter Kr., da. historiker 554.
 Jacobsen, Elizabeth (Lis), da. nord. filolog 298 300 302 304 310–16 319–22 325 f.
 –, Thorkild, da.-amer. semitisk filolog 196.
 Jacoby, Felix, ty. historiker 197 f.
 Jakimowicz, Roman, polsk arkæolog 676 f.
 Jankuhn, Herbert, ty. arkæolog 192–95 208 f 301 686–88 695.
 Jansen, Henrik M., da. historiker 206–09 683.
 Jansson, Sven B. F., sv. runolog 221.
 Japan 187 f 256 f 568.
 Japsen, Gottlieb, da. historiker 456–60.
 Jarlshof (Shetlandsøerne) 450.
 Jaurès, Jean, fr. politiker 270.
 Jeannin, Pierre, fr. historiker 246 f.
 Jefferson, Thomas, amer. præsident 183–85.
 Jegindø 13.
 Jelling (Vejele a.) 306 447 713.
 Jens, bisp af Slesvig 223.
 Jensen, Bent, da. historiker 252 400 –32 518–20.
 –, Bernard Eric, da. historiker 179–82, 238–40.
 –, Hans, da. historiker 169.
 –, Jørgen, da. arkæolog 192–195 477–82.
 –, Jørgen Steen, da. historiker 231–33 245 f 506–08.
 Jeppesen, Kristian, da. klassisk arkæolog 196 f.
 Jerome, Harry 278.

- Jespersen, Knud J. V., da. historiker 177-79.
- Jessen, C. A. Edwin, da. nord. filolog 716.
- , Franz von, da. journalist 155 f.
- , Matthias Reinholt von, da. adelsmand 625 f.
- , Thomas Balthazar von, da. embedsmand 616 618-21.
- Johan den Uforfærdede, hertug af Burgund 224 f.
- Johannes Magnus, sv. bisp og historieskriver 492.
- Jóhannesson, Jón, isl. historiker 656.
- Johansen, Hans Chr., da. økonomisk historiker 162-71 262 f 276.
- , Jens, da. militærhistoriker 113 118.
- , Paul, ty. historiker 696 f.
- John, Eric, eng. historiker 497-500.
- Johnsen, Arne Odd, no. historiker 711.
- Jomsborg 680 685 702.
- Jonasson, Gustav, sv. historiker 519 f.
- Jones, Archie H., amer. historiker 517 f.
- , E. L., eng. historiker 187-89 241.
- , Gwyn, eng. litteraturhistoriker 714 f.
- Jónsson, Finnur, isl. filolog 323.
- Jordanes, rom. historieskriver 488-93.
- Josephus, jødisk historieskriver 492.
- Jumne, se Jomsborg.
- Jutikkala, E., finsk historiker 176.
- Jylland 1 10 12 f 17-19 31 f 34 f 52 195 521-23 724.
- Jürgensen, J. Chr., sønderjydsk lokalhistoriker 303 313.
- , Kurt, ty. historiker 575 f.
- Jäckel, Eberhard, ty. historiker 290-92.
- Jägerskiöld, Stig, sv. retshistoriker 252-54.
- Jørgensen, A. D., da. historiker 437.
- , Erik Stig, da. historiker 174.
- , Harald, da. historiker 267 f.
- , Johan, da. historiker 583.
- , Poul Johannes, da. retshistoriker 693 705 723.
- , Troels G., da. jurist 436-39.
- Jørlunde s. (Frederiksborg a.) 25 f.
- Kalø amt 5 20.
- Kan, A. S., sovj. historiker 406-08 426-31 571-73.
- Kanhave kanalen (Samsø) 449.
- Kapel, Holger, da. amatørarkæolog 197.
- Karayannopoulos, I., gr.-ty. historiker 372 376 f.
- Karl den Store, frankerkinge 445.
- Karl X Gustav, sv. konge 249 f.
- Karl XII, sv. konge 519 f.
- Karpova, R.F., sovj. historiker 425 f 431.
- Katzenellenbogen, Adolf, amer. historiker 495.
- Kaupang (Norge) 450 694-97 701.
- Kaupisch, Leonard von, ty. general 350 f 360.
- Kautsky, Karl, ty. politiker 546.
- Kaye, J. W., eng. historiker 538.
- Každan, O. P., sovj. byzantinist 383.
- Kazemzadeh, Firuz, russ.-amer. historiker 548 f.
- Keene, Donald, amer. historiker 256 f.
- Keitel, Wilhelm, ty. general 350.
- Kellenbenz, Hermann, ty. historiker 173 544 f.
- Kelly, J. B., amer. historiker 537 f.
- Kemiläinen, Aira, finsk historiker 182 f.
- Kensington (Minnesota) 220-22.
- Kent (England) 210.
- Kerridge, E., eng. historiker 231 240-43.
- Keyser, Erich, ty. historiker 217.
- Kiersnowski, Ryszard, polsk numismatiker 506-08.
- Kiev 665 f 669 702.
- Kimmich, Christoph M., amer. historiker 558-61.
- Kina 474 f.
- King, Gregory, eng. statistiker 219.
- Kingdon, Robert M., amer. historiker 243-45.
- Kirchhoff, Hans, da. historiker 290-92 563 f 570 f.
- Kisch, Guido, schw. retshistoriker 513.
- Kisseleff (Kiselev), Pavel D., russ. diplomat 330 f 341.
- Kjersgaard, Erik, da. historiker 154-62.

- Kjærgaard, Thorkild, da. historiker 378.
 Klevenfeldt, Terkel, da. genealog 626 640.
 Klinge, Matti, finsk historiker 176.
 Klint, Helge, da. militærhistoriker 85–118 185 f 465 f 532–35.
 Klose, Olaf, ty. historiker 465.
 Kluge, Rolf, no. historiker 570 f.
 Klüver, Wilhelm, ty. historiker 535 784.
 Kløcker, Herman von, da. adelsmand 591.
 Knud den Store, da.-eng. konge 305–07 315 326 448.
 Kobekij, M., sovj. historiker 409.
 Kochendörffer, Heinrich, ty. historiker 222–24.
 Kodallund lb. (Skanderborg a.) 26 f.
 Koenigsberger, H. G., amer. historiker 227 f.
 Koeppen, Hans, ty. historiker 508–10.
 Koht, Halvdan, no. historiker 656 695.
 Kollerup s. (Thisted a.) 33.
 Konstantin VII Porphyrogenitos, byz. kejser 665 670 684.
 Koromandelkysten (Indien) 531.
 Krafse, Mogens, da. biskop 730.
 Krag, Olaf, da. politiker 353.
 Kragchul mose (Flemløse s. Odense a.) 206.
 Kraków 232 f.
 Kramer, Samuel N., amer. sumerolog 196.
 Krejbjerggård (Krejbjerg s. Viborg a.) 22.
 Krieger, A. F., da. politiker 88 104 f 107 109 f 115 438 468.
 Kristensen, Karl Evald, da. historiker 462–65 550–52.
 Krogh, Christopher G. von, da. general 73–76.
 –, Knud J., da. arkitekt og arkæolog 713.
 Kroman, Erik, da. filolog 147–51.
 Kudrina, Julija, sovj. historiker 421.
 Kuhn, Hans, ty. filolog 706.
 Kurhessen (Tyskland) 61 84.
 Kvam, K., no. militærhistoriker 185 f.
 Kær hd. (Aalborg a.) 8 13 40 f 43–45 53.
 København 90 92 f 105–08 113–15 149 f 166 267 f 277 282 581–83 628 f.
 Københavns amt 7.
 Køge 533 f.
 Königsberg 558.
 Königsmarck, Hans Christoffer von, sv. embedsmand 250.
 Körner, Sten, sv. historiker 300.
 la Cour, Vilhelm, da. historiker 301 304 f 313 408 437 451 686 688 f.
 Ladurie, E. Le Roy, fr. historiker 189–91.
 Lagerheim, Elias, sv. diplomat og politiker 58 75.
 La Hitte, Jean E. D., fr. politiker 328–31 334 f 337–41.
 Lammers, Karl Christian, da. historiker 270–72 285–87 555–58.
 Lamsdorff, Wladimir N., russ. politiker 549.
 Lanctot, Gustave, canad. historiker 530.
 Landberg, Hans, sv. historiker 249 f. Languedoc 189–91.
 Lapp, Günter, ty. historiker 536.
 La Quintinie, fr. slotsgartner 525.
 Larsen, Knud, da. historiker 257 f 264 f 283–85.
 Lasalle, Ferdinand, ty. filosof og politiker 545.
 Laslett, John, eng.-amer. historiker 547 f.
 Lassen, Aksel, da. historiker 33 f 39.
 –, Peder, da. retslærd 585.
 Lasson, Mads, da. godsejer 735 f.
 Laue, Theodore von, amer. historiker 279.
 Lauenburg 223 469.
 Laurs, W., ty. filolog 686.
 Lausten, Martin Schwarz, da. teolog 236 f 512 f.
 Laval, Pierre, fr. politiker 291.
 Laxmand, Poul, da. rigshofmester 154.
 Laxton (England) 230.
 Leake, Jane Acomb, eng. historiker 211 f.

- Leary, William M., amer. historiker 549 f.
- Le Bon, Gustave, fr. læge og sociolog 562.
- Lefebvre, Henri, fr. filosof 181.
- Leisner, Johny, da. historiker 263 f 266 f 543-47.
- Lemarignier, J.-F., fr. historiker 495.
- Lenin, Uljanov Vladimir Iljitj, russ. politiker 172 f 401 473.
- Leningrad 172 f.
- Lente, Hugo, da. adelsmand 603.
- Letland 684.
- Levasseur, E., fr. historiker 525.
- Levčenko, M. V., 379.
- Levine, Daniel, amer. historiker 547 f.
- Levi-Strauss, Claude, fr. etnolog 180.
- Lewis, A. R., amer. historiker 385.
- Lichačev, D. S., russ. historiker 667.
- Lidén, Hans Emil, no. arkæolog 713 f.
- Liébault, Jean, fr. landbrugsteoretiker 525.
- Liger, Louis, fr. landbrugsteoretiker 526.
- Limfjorden 731-40.
- Lindholm Høje (Aalborg a.) 687.
- Lindqvist, Sune, sv. arkæolog 313.
- Linge, Lars, sv. historiker 237 f.
- Link, Arthur S., amer. historiker 549 f.
- Lintott, A. W., eng. historiker 484 f.
- Liszt, Frantz von, østr.-ty. retslærd og politiker 346.
- Liutprand af Cremona, biskop og historieskriver 666.
- Livo, bisp i Odense 726.
- Ljungmark, Lars, sv. historiker 539 f.
- Loeser, J. G. Gondolatzsch, da. justitsråd 743.
- Lolland 12 f 18.
- Lombardiet 188.
- London 239 242 681.
- Lopez, Robert S., amer. historiker 384 387 494 f.
- Louisiana (fr. koloni) 527-29.
- Loyn, H. R., eng. historiker 661 704.
- Loyseau, Charles, fr. jurist 643 f.
- Łubieński, Michał, polsk embedsmand 289.
- Lubomirski, polsk adelsslægt 245 f.
- Lucca (it. by) 125.
- Ludendorff, Erich, ty. general 562f 567.
- Lukman, Niels da. sagnforsker 211 f 657 715.
- Lund (Skåne) 692 f.
- Lund, Niels, da. historiker 497-500 505 662 664.
- Lundbæk hgd. (Aalborg a.) 733 736.
- Lundenæs amt 18.
- Lundgreen-Nielsen, Kay, da. historiker 558-61.
- Lundøgård (Lundø s. Viborg a.) 23.
- Lunge, Anders Jacobsen, da. godsejer 145 f.
- Lurier, Harold E., amer. historiker 505 f.
- Luther, Martin, ty. embedsmand 754 -56.
- Luxdorph, Bolle, da. embedsmand 586.
- Lübeck 682.
- Lyngby s. (Hjørring a.) 43.
- Lyngholm hgd. (Thisted a.) 34.
- Lyon, Bryce, amer. historiker 500-02.
- Læsø 13.
- Lønne s. (Ribe a.) 35.
- Lönnroth, Erik, sv. historiker 651.
- Løtveit, Trygve, no. sinolog 474-76.
- McAdoo, William Gibbs, amer. politiker 553.
- Macartney, C. A., eng. historiker 516 f.
- MacDonald, Charles B., amer. militærhistoriker 569 f.
- McDougal, William M., eng. psykolog 562.
- McGalliard, J. C., amer. historiker 496.
- Machiavelli, Nicolò, it. statsmand og historiker 154.
- Madison, James, amer. præsident 183 -85.
- Magenis, Arthur Charles, eng. diplomat 64.
- Maitland, Fr. William, eng. retslærd og historiker 499.
- Malabarkysten (Indien) 530-32.
- Malecki, Jan M., polsk økonomisk historiker 231-33.

- Mallowan, Sir Max 196.
 Malmer, Brita, sv. numismatiker 447
 676 f 689 f 703.
 Malt hd. (Ribe a.) 28.
 Mango, Cyril, A., tyrk.-amer. historiker 396.
 Mannerheim, C. G. E., finsk general og politiker 280-82.
 Manteuffel, Otto Th. von, preuss. politiker 81 f.
 Manuel I, byz. kejser 389 f.
 Mariager Klosters amt 20.
 Maribo kloster 150.
 Marokko 291 f.
 Marten, Georg, da. skolelærer 535.
 Martens, F. F., russ. folkeretslærd 424.
 Marx, Karl, ty. filosof 270.
 Maser, Werner, ty. historiker 561-63.
 Mathiassen, Therkel, da. arkæolog 496.
 Matthiesen, Thomas, præst i Flensborg 535 f.
 Matthiessen, Hugo, da. historiker 732 734.
 Mattson, Hans, amer. embedsmand 540.
 Mecklenburg 250-52.
 Mediger, Walther, ty. historiker 250-52.
 Medlicott, W. N., eng. historiker 283-85.
 Meinecke, Friedrich, ty. historiker 57 182.
 Melanchton, Philip, ty. reformator 513 f.
 Meldahl, Ferdinand, da. arkitekt 161.
 Mendès France, Pierre, fr. politiker 270-72.
 Mercia (England) 660.
 Metz 228.
 Mexico 189.
 Meyendorff, Peter von, russ. diplomat 59-61 63-66 68-70 73 f 76-79.
 Meyer, Bendix, da. adelsmand 615.
 Michels, Robert, ty. sociolog 546.
 Midbøe, Øyvind, no. etnolog 536 f.
 Mikkel Hansen, da. præst 35.
 Mikkelsen, Valdemar M., da. botaniker 142 144.
 Milano 228 494.
 Miller, D. A., eng. historiker 392 f.
 Milles, Thomas, eng. forfatter 645.
 Mingay, G. E., eng. historiker 241.
 Minnesota (U.S.A.) 222 539 f.
 Mironov, A., sovj. historiker 420.
 Moberg, Ove, sv. historiker 300 719.
 Molbech, Chr., da. historiker 39.
 Mols hd. (Randers a.) 21.
 Moltke, Erik, da. filolog 302 312-24 326 454 f.
 -, E. C. L., da. diplomat 328-31 334-38 340.
 -, Fr., da. embedsmand 628.
 -, Fr. Joachim von, ty. embedsmand 536.
 -, Helmuth James von, ty. modstandsmand 293 f.
 Momigliano, Arnaldo, it. historiker 490.
 Mommsen, Theodor, ty. historiker 202 490.
 -, Vilh., ty. historiker 263.
 Monceau, Duhamel du, fr. landbrugs-teoretiker 524 526.
 Monrad, D. G., da. politiker 261.
 Morély, Jean, fr. teolog 244 f.
 Morgan, Lewis H., amer. sociolog 193.
 Morley, John, eng. historiker 264.
 Morrison, Karl F., amer. historiker 496.
 Mors 13 39 f.
 Mors Sønder hd. (Thisted a.) 40 43.
 Moskva 172 f.
 Mosse, George L., ty.-amer. historiker 227 f.
 Moth, Mathias, da. embedsmand 607 619.
 Munch, P., da. historiker og politiker 93 115 343-70.
 Munksgaard, Elisabeth, da. arkæolog 209-11.
 Mykland, Knut, no. historiker 177-79.
 Müller, C. Ph. F. Maximilian, da. general 95.
 -, Klaus-Jürgen, ty. historiker 564-67.
 -, Sophus, da. arkæolog 207.
 München 246.
 Myres, J. L. N., eng. arkæolog 209-11.
 Møller, Jørgen, da. historiker 530-32.
 -, Poul, da. historiker 267 f.

- Mørkholm, Otto, da. historiker 197–200.
 Maalhøj (Angel) 209.
 Mårup s. (Hjørring a.) 35.
- Napoleon III, fr. kejser 100 334–36 338 342.
 Napoli 228.
 Narva 234.
 Nathanson, M. L., da. købmand og økonomisk forfatter 164.
 Nebel hgd. (Thisted a.) 35.
 Neder-Feldborg (Ringkøbing a.) 37.
 Neder-Katballe (Lysgård s. Viborg a.) 22.
 Nederlandene 234 246 f.
 Neergaard. Johan Valdemar, da. officer og politiker 88.
 Nekrasov, G. A., sovj. historiker 403 f.
 Nerman, Birger, sv. arkæolog 684.
 Nesselrode, K. R. von, russ. statsmand 59–61 63–65 69 78–80 331 f 340 f.
 Nibe 151 733 f 738.
 Nicholas Brekespear, eng. kardinal 504.
 Niebuhr, Barthold Georg, da.-ty. politiker og historiker 469 f.
 Nielsen, Herluf, da. historiker 222–24 508–10.
 –, Karl Martin, da. nord. filolog 705 f.
 –, Svend, da. historiker 141–47.
 Nikiforos, L. A., sovj. historiker 252.
 Nikolaj I, russ. zar 56 62 65 69 71 74 79 336 341 473.
 Nikolaj II, russ. zar 278–80.
 Nikæa 375 378 382.
 Nils Ragvaldson, sv. biskop 492.
 Nilsson, Fred, sv. historiker 277 f.
 –, Sten, sv. kunsthistoriker 257.
 Nolden, Josias, ty. forfatter 645.
 Nonnebakken (Odense a.) 299 706.
 Norborg, Lars-Arne, sv. historiker 178.
 Norge 177 f 219 238 255 260 f 277 350 f 462 466 f 504 508 514 536 f 570–73 575 655 f 692–97 708 f 711.
 Normandiet 500–02 655 659 702.
 Norris, J. A., eng. historiker 538 f.
- Northumbria (England) 660.
 Novgorod (russ. by) 234 665 702.
 Nyborg 273–75.
 Nydam mose (Sottrup s. Sønderborg a.) 206–08.
 Nygren, Ingmar, sv. historiker 262 f.
 Nyström, P., sv. økonomisk historiker 251.
 Nørlund hgd. (Aalborg a.) 736.
 Nørlund, Ib, da. politiker 407.
 Nørre (Horne) hd. (Ringkøbing a.) 21.
 Nørre Onsild (Randers a.) 713.
 Nørretarp (Lunde s. Ribe a.) 22.
- Odense 173 f 713.
 Odense hd. (Odense a.) 18.
 Odin 712 f.
 Offa, konge af Mercia (England) 211 498.
 Ohman, O., sv.-amer. privatmand 220f.
 Oksby s. (Ribe a.) 35.
 Oksholm hgd. (Hjørring a.) 736.
 Olaf Skotkonge, sv. konge 303 308 313 703.
 Olaf Tryggvason, no. konge 303 699 f 711 715.
 Olaus Petri, sv. historieskriver 154.
 Oleson, T. J., amer. historiker 496.
 Olsen, Albert, da. historiker 164 171.
 –, Karen Marie, da. historiker 468.
 –, Olaf, da. arkæolog og historiker 135–41 441–51 711 713 f.
 Omvrå (Sdr. Omme s. Vejle a.) 22.
 O'Neill, Charles Edward, amer. historiker 527 f.
 Onsvd (Frederiksborg a.) 713.
 Oredsson, Sverker, sv. historiker 178.
 Orkney-øerne 655.
 Orley, Bernard von, flamsk maler 454 f.
 Orosius, rom. historieskriver 490 492 654.
 Orvieto (it. by) 127 f.
 Orwin, Charles Stewart, eng. agronom 229 f.
 –, Christabel Susan 229 f.
 Osiander, Andreas, ty. reformator 236 f.

- Oslo 277.
- Ostrogorski, Georg, russ.-jugosl. historiker 372 f 375–82 386 388 f 394 400.
- Othere fra Hålogaland (Ottar), no. handelsmand 654 674 f 693 f 697 701 f.
- Ottokar, Nicola, russ.-it. historiker 122 –25 130 f.
- Ottosen, Knud, da. teolog 510.
- Overgård (Krejbjerg s. Viborg a.) 23.
- Padua 125.
- Palmerston, Henry J. T., eng. politiker 56 58 62 64–66 68 76 265 f 332 337 339 f 538 f.
- Paludan-Müller, Caspar, da. historiker 235.
- Paris 224 494.
- Pasternak, Jakob, da. historiker 182 f.
- Patkul, Johann Reinhold von, livlandsk politiker 518 f.
- Paulsen, Paul D. Christian 462.
- , Peter, ty. arkæolog 679.
- Pausanias, gr. geograf 199.
- Pechlin, Fr. von, da. diplomat 55, 59–61 64 68–70 72–76 78 80–84.
- Pedersen, Absalon, no. historiker 514.
- , E. Helmer, da. historiker 11 187 –89 240–43 524–27.
- , Henrik, da. statistiker og historiker 1–54.
- Pederstrup hgd. (Maribo a.) 618.
- Pperlman, Selig, amer. historiker 548.
- Persien 538 548 f.
- Persigny, Victor Fialin de, fr. politiker 66–68 72 74 77 79 82 334 f 337 f 341 f.
- Persiske Golf 537 f.
- Pétain, Henri Philippe, f. general og politiker 291.
- Peter den Store, russ. zar 252 646 650.
- Petersen, Erling Ladewig, da. historiker 213–16.
- , Ib Damgaard, da. historiker 541–43 561–63 567–69 748–56.
- , Niels, da. historiker 273–75.
- , Thomas, da. historiker 470–74.
- Philip V, konge af Makedonien 200.
- Pierce, T. Jones, eng. historiker 231.
- Pike, Ruth, amer. historiker 511 f.
- Pilsudski, Josef, polsk officer og politiker 289.
- Pipping, Hugo E., finsk økonomisk historiker 276.
- Pirenne, Henri, belg. historiker 384 387 672 680 f.
- Pisa 125 f 130 f.
- Pistoia (it. by) 125 f.
- Pitz, Ernst, ty. historiker 468 f.
- Plessen, Christian S. von, da. embedsmand 610 618.
- , Otto von, da. diplomat 330–33.
- , Wulff H. B. (Scheel–), da. diplomat 74 78 80.
- Plesner, J., da. historiker 123–26 132–34.
- Plessner, Helmuth, ty. historiker 263.
- Pochlebkín, V. V., sovj. historiker 402–06 414–16 419 f 422 f 431.
- Polen 232 f 246 249 f 287–90 558–61 677–80 702 f.
- Polybios, gr. historieskriver 200.
- Pommern 532.
- Pompeius, Cn. Magnus, rom. statsmand 201–03.
- Pomponius Mela, rom. geograf 489.
- Poseidonios, gr. historieskriver 197.
- Post, Gaines, amer. historiker 502 f.
- Postan, Michael, eng. økonomisk historiker 213 216.
- Poulsen, Henning, da. historiker 748–56.
- , Svend Erik, da. historiker 158.
- Poznań (polsk by) 232.
- Praha 246.
- Preussen 56 f 59–72 74–84 100 104 106 f 112 117 234–37 251 287 340–42 508–10 516 f 532.
- Prokesch-Osten, Anton von, østr. diplomat 58 60 f 67.
- Prokof'ev, V., sovj. historiker 423.
- Prokop, gr. historieskriver 488 490.
- Prudentius af Troyes, biskop og historieskriver 666.
- Ptolemaios, gr. geograf 490.
- Pultz, Hans Fr. von, da. adelsmand 591.
- Pust, Dieter, ty. historiker 536.

- Paasche, Fredrik, no. litteraturhistoriker 711.
- Paaske, Povel Christiansen, da. præst 33.
- Quebec (fr. koloni) 527–30.
- Radowitz, Joseph Maria von, preuss. politiker 55–84 340.
- Raëff, Marc, amer. historiker 472.
- Rafn, Carl Christian, da. historiker 303 f 313 f.
- Rahbek Schmidt, Knud, da. slav. filolog 669.
- Rainier af Liège, fr. historieskriver 215.
- Rambusch, Sigurd, da. historiker 468 573–75.
- Ramskou, Thorkild, da. arkæolog 651.
- Randbøl hede (Vejle a.) 521 f.
- Ranke, Leopold von, ty. historiker 182 f.
- Rantzau, Chr., da. stiftamtmand 641.
- Rantzau-Friis, Chr., da. adelsmand 615.
- Rasch, Aage, da. historiker 247 f 254 f 259 f.
- Rask hgd. (Skanderborg a.) 26.
- Rasmussen, Erik, da. historiker og statskundskabsforsker 164.
- , Holger, da. etnolog og historiker 731–40.
- , Knud, da. historiker 233 f.
- Rathsack, Mogens, da. historiker 493–97 500–02 505 f.
- Ratzel, Friedrich, ty. geopolitiker 562.
- Rauschning, Hermann, ty. politiker 560.
- Ravnstrup hgd. (Systofte s. Maribo a.) 730.
- Read, Donald, eng. historiker 264 f.
- Reedtz, Holger Chr., da. politiker 58–61 67 f 72 74–76 78 81 83 327–42.
- Regner Lodbrog 657.
- Reichenau, Walter von, ty. officer 565 f.
- Rejnstrup (Sorø a.) 145 f.
- Rendsborg 328 330.
- Renthe-Fink, Cecil von, ty. diplomat 352 f 360 753–56.
- Reric (slavisk handelsplads) 682 687 701.
- Rerup, Lorenz, da. historiker 553–55 575 f.
- Rethwisch slot (Holsten) 744 f.
- Reval 233 f 516.
- Reventlow, Conrad, da. statsmand 610 619 621.
- , Frederik Ditlev, da. diplomat 339.
- Ribbentrop, Joachim von, ty. politiker 350 f 353 355 f 360 368 749 751 753–56.
- Riberhus amt 13.
- Rice, David Talbot, eng. kunsthistoriker 394 f.
- Richard Løvehjerte, eng. konge 505.
- Riches, Naomi, eng. historiker 241.
- Rihas, Thomas, amer. historiker 279.
- Riis, P. J., da. klass. arkæolog 195–97.
- Riising, Anne, da. historiker 218 f 504 510 f.
- Rimbert, hamborgsk ærkebisp 446 683 693 f 701.
- Ringkøbing amt 13.
- Ritter, Gerhard, ty. historiker 264.
- Roach, John, eng. historiker 462–65.
- Rodericus af Toledo, sp. historieskriver 492.
- Roessler, Rudolf, ty. modstandsmand 569.
- Rohde, Peter P., da. kulturhistoriker 407.
- Rollo 659.
- Rom 194 202 205 469 482–85.
- Romanos I Lekapenos, byz. kejser 373.
- Roon, Gerrit van, holl. historiker 292–94.
- Roos, Hans, ty. historiker 290.
- Roosevelt, F. D., amer. præst. 553 570.
- Roots, L. K., sovj. historiker 408 f 432.
- Rosén, Jerker, sv. historiker 179.
- Rosen, Kersten Frhr. von, ty. historiker 536.
- Rosenberg, Hans, ty. historiker 263.
- Rosenkrantz, Gunde, da. rigsråd 579.
- Rosenørn, Ernst Emil, da. politiker 102 106.
- Rosting, Helmer, da. embedsmand og folkeforbundshøjkommissær 560.

- Rothfels, Hans, ty. historiker 263 f.
 Rubin, Marcus, da. nationaløkonom og historiker 155.
 Rubinstein, Nicolai, amer. historiker 129.
 Rubjerg s. (Hjørring a.) 34.
 Rudbeck, Olaus, sv. polyhistor 492 f.
 Runeby, Nils, sv. historiker 260 f.
 Ruprecht, Arndt, ty. runolog 704 706 719.
 Rurik 665 667.
 Rusland 57 59–65 69 71 73 78 80 f 84 234 250–52 259 269 278–81 289 327–42 422–30 470–74 515 f 518 f 532 534 539 548 f 567–69 571–75 656 664–73 680 f 702 717 752 f.
 Russel, Josiah Cox, amer. historiker 216.
 Russell, John, eng. politiker 266.
 Ruutu, Martti, finsk historiker 175.
 Ryan, A. N., eng. historiker 259 f.
 Rysakov, P. N., sovj. historiker 425.
 Rytkönen, Seppo, finsk historiker 469 f.
 Rörig, Fritz, ty. historiker 682.
 Raasløff, W. R., da. officer og politiker 90 93 f 100–02 105 112 f 115.
- Šachmatov, A. A., russ. historiker 667.
 Saladino, Salvatore, amer. historiker 268 f.
 Salvemini, Gaetano, it. historiker 120 –23 130.
 Samsonowicz, H., polsk historiker 225 f.
 Samsø 18 27 449.
 Samuels, Ernest, amer. historiker 183 –85.
 San Gimignano (it. by) 132.
 Sankt Knuds kloster (Odense) 728 f.
 Sartre, Jean-Paul, fr. filosof 180 f.
 Sass, Else Kai, da. kunsthistoriker 451–56.
 Saumarez, Sir James, eng. admiral 259 f.
 Sawyer, P., eng. historiker 446 652–55 658 662 f 672.
 Saxo Grammaticus, da. historieskriver 685 712.
- Scavenius, Erik, da. politiker 291 345 357–59.
 Scharff, Alexander, ty. historiker 465.
 Scheel-Plessen, se Plessen.
 Scheltema, H. J., holl. retshistoriker 394.
 Schieder, Theodor, ty. historiker 263 543–45.
 Schimmellmann, Heinrich Carl, da. statsmand 741–48.
 –, Heinrich Ernst, da. statsmand 164 167 f 170 742.
 Schindel, Wiglas von, ty. adelsmand 632.
 Schiötz, Eiler H., no. bibliotekar 466 f.
 Schledermann, Helmuth, da. historiker 693.
 Schlegel, Carl O. E., da. officer 336–40.
 Schleinitz, Alexander, preuss. politiker 62 64 79.
 Schlesinger, Walter, ty. historiker 683 f 693.
 Schmidt, Erik Ib, da. embedsmand 407.
 –, Peter, sønderjydske politiker 535.
 Schmieden, Georg H. J. von, da. adelsmand 591.
 Schmitz, Hans-Jürgen, ty. historiker 213–16.
 Schneider, Carl, ty. historiker 199 f.
 Schou, Peter, da. diplomat 574.
 Schreiner, Johan, no. historiker 433.
 Schultz, Johann M., da. filolog 313.
 Schulz, Gerhard, ty. historiker 285 f.
 Schumacher, Peder (Griffenfeld), da. statsmand 584.
 Schwartz, Ed., ty. historiker 198.
 Schwarzenberg, Felix L. J., østr. politiker 57 59–61 63 65 69 f 74 80 83 f.
 Schybergson, P., finsk historiker 175 f.
 Schück, Adolf, sv. historiker 691 697.
 Schütt, H. F., stadsarkivar i Flensborg 535.
 Schäfer, Dietrich, ty. historiker 161.
 Sebbekloster (Aalborg a.) 734 737f.
 Seeberg-Elverfeldt, Roland, ty. historiker 233 f.
 Seeburg (Kurland) 684 f.
 Segal, Ja., sovj. historiker 418 f.
 Sehested, Jørgen, da. politiker 751.

- Semningsen, Ingrid, no. historiker 277.
- Séniavine, russ. politiker 331–33.
- Serampore (Indien) 257.
- Serres, Oliver de, fr. landbrugsteoretiker 525.
- Sevilla 511 f.
- Shah Shuja, amir af Afghanistan 538.
- Shetelig, Haakon, no. arkæolog 136.
- Shetlandsøerne 655.
- Sicilien 386 f.
- Siena 126 128.
- Sigbrit Willoms, Christian II's rådgiverske 154.
- Sigfred, da. konge 657 699.
- Sigismund III, polsk konge 246.
- Sigrid Storråde, da. dronning 715.
- Sigtuna (sv. by) 683 696.
- Simpson, Jacqueline 442.
- Šiškin, V. A., sovj. historiker 425 f 431.
- Sittow, Michel, ty.-est. maler 451–56.
- Sjælland 1 10–13 18 25 533 f 708 724.
- Sjödin, Lars, sv. historiker 151–54.
- Sjøqvist, Viggo, da. historiker 86 408.
- Skads hd. (Ribe a.) 20.
- Skallerup s. (Hjørring a.) 36 43.
- Skanderborg len 32 f 51.
- Skautrup, Peter, da. filolog 711.
- Skedemosse (Øland) 206 208.
- Skel, Berte, da. adelsdame 635.
- Skindbjerggård (Skørping s. Aalborg a.) 23.
- Skiringssal se Kaupang.
- Skivehus amt 19–21 25.
- Skjern hgd. (Viborg a.) 23.
- Skovly hd. (Odense a.) 18.
- Skovgaard-Petersen, Inge, da. historiker 220–22 651–721.
- , Vagn, da. historiker 456–60 536 f.
- Skovmand, Roar, da. historiker 114.
- Skrubbeltrang, Fridlev, da. historiker 1–54 521–23 736.
- Skrumsager, Jørgen N. H., sønderjydsk politiker 553–55.
- Skuldelev (Frederiksborg a.) 135–41 654 f.
- Skydsgaard, J. E., da. historiker 200–04 484 f.
- Skåne 237 708.
- Skånland, Vegard, no. filolog 504.
- Skårup lb. (Skanderborg a.) 26.
- Slange, Niels, da. embedsmand 625.
- Slesvig se Hedeby.
- Smith, Adam, eng. nationalekonom 164.
- , F. B., eng. historiker 266 f.
- Småland 237.
- Snorre Sturlason, isl. historieskriver 694 712.
- Sombart, Werner, ty. økonomisk historiker 132.
- Soom, Arnold, estn.-sv. historiker 516.
- Sophie Hedvig, da. prinsesse 637.
- Sophie Magdalene, da. dronning 637.
- Sorø 632–34 640 f.
- Sovjetunionen se Rusland.
- Spanien 190 f 228 511 673.
- Speer, Albert, ty. rustningsminister 568.
- Stadelmann, Rudolf, ty. historiker 263.
- Stalin, Joseph, sovj. politiker 568 f 573.
- Stanley, George F. G., canad. historiker 529 f.
- Stauning, Thorvald, da. politiker 355 755 f.
- Stavrou, Theofanis George, amer. historiker 278 f.
- Steensberg, Axel, da. historiker 37 141–47 731–40.
- Steengaard, Niels, da. historiker 172 474 f.
- Steenstrup, Johannes, da. historiker 303–05 313 315 f 651 659.
- Steltzer, Th., ty. politiker 293 575 f.
- Stenberger, Mårten, sv. arkæolog 669.
- Stender-Petersen, Adolf, da. slav. filolog 407 665 668.
- Stenton, F. M., eng. historiker 446 495 497 f 660 f 703 710.
- Stephani, Matthias, ty. forfatter 645.
- Stephens, George, skotsk runolog 303 f 313 f.
- Stiesdal, Hans, da. arkæolog og historiker 449.
- Stockholm 255 277 f.
- Stoklund, Bjarne, da. historiker 161 f.
- Stolpe, Hjalmar, sv. arkæolog 689.
- Store Valby (Sorø a.) 141.

- Storm, Gustav, no. historiker 514
695 716.
- Strabo, gr. geograf 199.
- Strachey, G. Lytton, eng. historiker 258.
- Strasbourg 512 f.
- Strayer, J. R., amer. historiker 495.
- Streisand, Joachim, ty. historiker 264.
- Stresemann, Gustav, ty. politiker 559.
- Strunk, Oliver, amer. byzantinist 397 f.
- Stubbs, William, eng. historiker 497
499.
- Støvring hd. (Randers a.) 2.
- Støvringgaard hgd. (Randers a.) 637.
- Sulsted s. (Aalborg a.) 36 44.
- Sundby s. (= Nørre Sundby, Thisted a.) 44 f.
- Sundbärg, Gustav, sv. demograf 277.
- Sundt, Eilert, no. præst og folkelivsforsker 536 f.
- Svend Estridsen, da. konge 299 302–05 307 310–16 318–20 324–26.
- Svend Tveskæg, da. konge 302–18 320 324–26 677 706 710 715.
- Svenningsen, Nils, da. embedsmand 343–70.
- Svennung, J., sv. klass. filolog 488–93.
- Sverige 237 f 247–56 259–63 277 f 316 f 323 351 519 f 571–73 575 655 f 696 f 709 711 740.
- Svinsager lb. (Skanderborg a.) 26.
- Süss, W., ty. klass. filolog 202.
- Söderlund, Ernst, sv. økonomisk historiker 255.
- Sønderjylland 2 52 58 60 62 64 72 74 77 83 169 222–24 293 319 323 327–29 342 456–61 465 f 513 535 553–55 575 f 686 f.
- Tacitus, Cornelius, rom. historieskriver 490.
- Taft, Philip, amer. økonom 547.
- Tange, Anders, da. politiker 273–75.
- Teisen, J., da. militærhistoriker 185.
- Termansen, Niels Jokum, da. politiker 90.
- Thangmar, ty. historieskriver 305.
- Theben (gr. by) 376.
- Thierriat, Florentin de, fr. forfatter 644.
- Thietmar af Merseburg, ty. historieskriver 304 306 f 309 f 325.
- Thirsk, Joan, eng. historiker 228–31 241.
- Thiset, Anders, da. historiker 578 580 586 590 594 f 598 601 607 f 615 650.
- Thomas Slaveren, byz. oprører 385.
- Thompson, F. M. L., eng. historiker 188.
- Thomsen, Bodil Rørdam, da. historiker 119–34.
- , C. A. F., da. officer og embedsmand 105 113.
- , Chr. Jürgensen, da. arkæolog 206 f.
- , Vilhelm, da. filolog 665.
- Thorsbjerg mose (Angel) 206–09.
- Thorsen, Christian J., da. forsikringsvidenskabelig forfatter 39 47 50.
- , Chr. Goth, da. teolog og historiker 303 313.
- Thott, Otto, da. statsmand 170.
- Thukydide, gr. historieskriver 197–99.
- Thun, Leo von, østr. politiker 58 69.
- Thy 13 34 39.
- Tiel (holl. by) 683.
- Tietgen, C. F., da. forretningsmand 101 f 113.
- Tiraqueau, André, fr. jurist 643.
- Tistrup s. (Ribe a.) 48.
- Tisza, Stephan, ungarsk politiker 552.
- Titow, J. Z., eng. historiker 213–16.
- Tocqueville, Alexis Clérel de, fr. politiker og historiker 261.
- Togårde (Vor s. Hjørring a.) 19.
- Tor 208 f 712.
- Torslev s. (Børglum hd. Hjørring a.) 43.
- Torslev s. (Øster Han hd. Hjørring a.) 33.
- Toscana (Italien) 119–34.
- Toul 228.
- Townshend, Ch., eng. godsejer 241.
- Tranquebar 257.
- Travancore (Indien) 531.
- Treadgold, Donald W., amer. historiker 279.
- Trebjerg lb. (Skanderborg a.) 27.
- Trelleborg (Sorø a.) 299 449 707.
- Trevelyan, G. M., eng. historiker 264.

- Trevor-Roper, H. R., eng. historiker 240.
- Troels-Lund, Troels Fr., da. historiker 154–62.
- Trommer, Aage, da. historiker 292–94 571–73.
- Trondhjem 219.
- Truso (slavisk handelsplads) 679 685.
- Tull, Jethro, eng. godsejer 241 524 526.
- Tunberg, Sven, sv. historiker 707 f.
- Turner, L. C. F., austr. militærhistoriker 550–52.
- Tuxen, August P., da. militærhistoriker 85.
- Tvevad, Jørgen, da. historiker 282 f.
- Tyler, Moses Coit, amer. historiker 517 f.
- Tyrkiet 538.
- Tyskland 58–60 62 65 67 69 77 81 83 f 176 181 190 192–95 215 227 250–52 259 263 f 288–90 292–94 328 f 335 338 342 f 352 363–70 545 –47 551 f 555–69 575 f.
- Tystrup sø (Sorø a.) 143.
- Tägil, Sven, sv. historiker 178.
- Tårs s. (Hjørring a.) 24 f 45–47 53.
- Udal'cova, Z. V., sovj. byzantinist 379 383.
- Ukraine 474.
- Ulfeld, Margarete, da. adelsdame 635.
- Ulsted s. (Aalborg a.) 29–31 44 f.
- Ungarn 191.
- Ungern-Sternberg, Ernst von, russ. diplomat 58 f 329–32.
- U.S.A. 183–85 187 222 260 f 277 f 294–96 476 f 517 f 530 539 f 547–50 552 f 569 f 752.
- Uppsala 714.
- Uvelse s. (Frederiksborg a.) 25 f.
- Vaagt, Gerd, ty. historiker 535 f.
- Vadum s. (Aalborg a.) 44 f.
- Valdemar Christian, da. prins 515.
- Valkendorf, Erik, no. biskop 453.
- Vallerö, Rolf, sv. økonomisk historiker 247 f.
- Vallø hgd. (Præstø a.) 637.
- Var'jaš, E., sovj. historiker 417 f.
- Vasiliev, A. A., russ. byzantinist 400.
- Vasil'ev, P., sovj. historiker 417 424.
- Vaughan, Richard, eng. historiker 224 f.
- Vedel, Anders Sørensen, da. historiker 514.
- , Emil, da. jurist og arkæolog 207.
- , Peter, da. embedsmand 85 96 105 f 112 115.
- Vejen s. (Ribe a.) 6 49.
- Vejele 149.
- Vemmetofte hgd. (Præstø a.) 637.
- Vendsyssel 13 18 34 f 39.
- Venedig 374 507 681.
- Veng s. (Skanderborg a.) 38.
- Venge, Michael, da. historiker 234 f.
- Vennebjerg hd. (Hjørring a.) 40 f 43.
- Venø 13.
- Verdun 228.
- Verhulst, Adriaan, belg. historiker 500–02.
- Vernadsky, Georg, russ.-amer. historiker 515 f.
- Vester Han hd. (Thisted a.) 13 18 32 40 42 f.
- Vester Hassing s. (Aalborg a.) 44 f.
- Vestfold (Norge) 694 f.
- Vestindien, dansk 170.
- Viborg amt 13.
- Viemose (Næsbyhoved Broby s. Odense a.) 206.
- Villari, Pasquale, it. historiker 119.
- Vincent, John, eng. historiker 265.
- Vinland 221.
- Vinogradov, V. A., russ. historiker 173 498.
- Virring lb. (Skanderborg a.) 26.
- Vitskøl kloster se Bjørnsholm.
- Vogel, Walter, ty. historiker 681 699.
- Voigt, Christian, sønderjydsk lokalhistoriker 535.
- Volpe, Gioacchino, it. historiker 120–25 130 f.
- Vrads hd. (Skanderborg a.) 13.
- Vrejlev s. (Hjørring a.) 43.
- Vrints-Treuenfeldt, M. A., østr. diplomat 58–60.
- Vrågård (Gjellerup s. Ringkøbing a.) 22.
- Värmland 237.
- Västergötland 237.
- Vår hgd. (Aalborg a.) 737.

- Wachenheim, Hedwig, ty. politiker og historiker 545-47.
- Wadstein, Elis, sv. filolog 690 698.
- Wagner, Richard, ty. komponist 562.
- Wainwright, F. T., eng. historiker 716 f.
- Wakefield, Walter L., 218 f.
- Wales 228 231.
- Waley, Daniel, eng. historiker 128.
- Warner, Oliver, eng. militærhistoriker 280-82.
- Warszawa 232 f.
- Wartenburg, P. Yorck von, ty. modstandsmand 293.
- Washington (amer. by) 261.
- Weibull, Curt, sv. historiker 300 308 313 489-91 715.
- , Jörgen, da.-sv. historiker 174.
- , Laurits, sv. historiker 300 303 307 313 488 f 491 696 707 715.
- Weitemeyer, Mogens, da. semitisk filolog 196.
- Welin, Ulla S. Linder, sv. numismatiker 676.
- Wellington, Arthur Wellesley, eng. general og politiker 533 f.
- Wendt, Frantz W., da. historiker 114.
- Werther, Carl A. P., preuss. diplomat 58 67 f 70 72 75 f.
- Wessén, Elias, sv. filolog 323 690 f.
- Westfalen 216-18.
- Wheeler-Bennett, John W., eng. historiker 568.
- White, Lynn, amer. historiker 495.
- Whitelock, Dorothy, eng. historiker 719.
- Wilno (polsk by) 289.
- Wilson, David, eng. arkæolog 651.
- , Th. Woodrow, amer. præsident 553.
- Wimmer, Ludwig F. A., da. filolog 298-300 303 f 313 f 316 325.
- Winchester 216.
- Winckler, Rasmus, da. købmand 273-75.
- Winding, Kjeld, da. historiker 114.
- Winrich von Kniprode, højmaster i den tyske ordenstat 509.
- Winther, Geert, da. politiker 91.
- Wismar 251.
- Witte, Sergei J., russ. politiker 279.
- Wittendorff, Alex, da. historiker 227 f 243-45 511-14.
- Włocławek (polsk by) 232.
- Wojciechowski, M., polsk historiker 560 f.
- Wolle, C., da. officer 103.
- Wolf, S. J., eng. historiker 187-89.
- Worsaae, J. J. A., da. arkæolog 206 f.
- Wulff, D. H., da. historiker 39.
- , Aage, da. heraldiker 151.
- Wulfstan, angelsax. handelsmand 679 697 702.
- Wynn, Henry W. W., eng. diplomat 58 75.
- Wysocki, Alfred, polsk diplomat 560 f.
- Yorkshire 446.
- Youngs, Joyce, eng. historiker 231.
- Young, Arthur, eng. landbrugsforfatter 241.
- Zainu'ddin, Ailsa, australsk historiker 192.
- Zak, Jan, polsk arkæolog 677 f.
- Zangheri, R., it. historiker 188.
- Zautzes, Stylianos, byz. statsmand 392.
- Zhoukov, E. M., sovj. historiker 172.
- Zolla, D., fr. historiker 525.
- Ægypten 537.
- Ølgod s. (Ribe a.) 48.
- Ørsnes, Mogens, da. arkæolog 206-09 686 f.
- Ørsted, A. S., da. jurist og politiker 164 168 438 f. 627.
- , Peter, da. historiker 469 f 482-84.
- Øster, Andreas, sønderjydsk præst 553.
- Østergård Christensen, J. L., da. historiker 141-47.
- Øster Han hd. (Hjørring a.) 18 20 32 40 42 f.
- Øster Hassing s. (Aalborg a.) 44 f.
- Øster (Horne) hd. (Ribe a.) 13 48.
- Østpreussen 236 f 523.
- Østrig 56-60 62-69 72-75 80 83 f 191 269 340 f 516 f 551.
- Øystein, norsk biskop 504.

Aaby s. (Aalborg a.) 44 f.

Åhus (Skåne) 150.

Aakjær, Svend, da. historiker 11 209
705 f 708 710.

Aakær len 32 f.

Aalborg amt 13.

Aalbæk-Nielsen, Kai, da. historiker
179–82.

Aarhus 282 f 702 f.

Aastrup amt 18.

Aastrup hgd. (Hjørring a.) 34.

RETTELSER

- S. 379 l. 24: nævnte anmeldelse i, artiklen, *læs*: nævnte anmeldelse, i artiklen.
S. 384 l. 4 f.n. og s. 387 l. 10 f.n.: Robert A. Lopez, *læs*: Robert S. Lopez.
S. 466 l. 4 f.n.: trinps, *læs*: trips.
S. 535 l. 7 f.n.: den danske skoleleder *Wilhelm Klüver*, *læs*: Dr. *Wilhelm Klüver*, Ascheberg (meddelt af Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte e. V.).

HISTORISK TIDSSKRIFT

HISTORISK TIDSSKRIFT

12. RÆKKE · BIND V

Udgivet af

Den danske historiske Forening

ved dens bestyrelse

under redaktion af

Svend Ellehøj

KØBENHAVN

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING

1971

HISTORISK TIDSSKRIFT
Bispøtorvet 3, 1167 København K
Copyright © 1971
by Den danske historiske Forening

Printed in Denmark
Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S
København

INDHOLD

	Side
Hvilken (kong) Svend belejrede Hedeby? Af professor, dr. phil. AKSEL E. CHRISTENSEN og redaktør, dr. phil. ERIK MOLTKE	297
Summary	325
Studier over gårde, gårdbrugerantal og brugsstørrelser i det 17. århundrede. Af universitetslektor, dr. phil. FRIDLEV SKRUBBELTRANG	1
Zusammenfassung	52
Adelsbegrebet under den ældre enevælde. Sammenhængen med privilegier og rang i tiden 1660–1730. Af arkivar, cand. phil. NILS G. BARTHOLDY.....	577
Zusammenfassung	648
H. D. Reedtz' henvendelse i august 1850 til Rusland og Frankrig om militær hjælp mod den slesvig-holstenske aggression. Af fhv. overarkivar, dr. phil. HOLGER HJELHOLT.....	327
Résumé	342
Radowitz og det slesvig-holstenske spørgsmål i oktober 1850. Af fhv. overarkivar, dr. phil. HOLGER HJELHOLT	55
Zusammenfassung	83
Den danske hær i sommeren 1870. Af oberstløjtnant HELGE KLINT.....	85
Summary	116
Danmarks status efter 9. april 1940 og dr. P. Munchs politik. Af ambassadør NILS SVENNINGSEN	343
Summary	366

Oversigter

Byzansforskningen efter 1940. Af amanuensis, cand. mag. KARSTEN FLEDELIUS... 371	371
Vikingerne i den nyere forskning. Af kandidatstipendiat, cand. mag. INGE SKOVGAARD-PETERSEN	651
Mellemitaliensk byhistorie i højmiddelalderen (ca. 1000–ca. 1350). Af seminarieadjunkt, cand. mag. BODIL RØRDAM THOMSEN	119
Studiet af Danmarks nyeste historie i Sovjetunionen. Af amanuensis, cand. mag. BENT JENSEN	400

Nekrologer

Henry Bruun. Af professor, dr. phil. POVL BAGGE	433
Troels G. Jørgensen. Af professor, dr. phil. POVL BAGGE	436

Anmeldelser

OLAF OLSEN og OLE CRUMLIN-PEDERSEN: The Skuldelev Ships. – Samme: Fem vikingeskibe fra Roskilde Fjord. – Fulton. En rapport undervejs. Red.: OLE CRUMLIN-PEDERSEN. Anm. af docent OLOF HASSLÖF	135
--	-----

	Side
AKSEL E. CHRISTENSEN: Vikingetidens Danmark på oldhistorisk baggrund. Anm. af professor, dr. phil. OLAF OLSEN	441
AXEL STEENBERG, J. L. ØSTERGAARD CHRISTENSEN og SVEND NIELSEN: Atlas over en del af middelalderlandsbyen Borups agre. Anm. af førstebibliotekar, dr. phil. SVEND GISSEL	141
Danmarks gamle købstadslovgivning I-V, udg. af ERIK KROMAN. Anm. af professor, dr. theol. TROELS DAHLERUP	147
TROELS DAHLERUP: Det danske sysselprovsti i middelalderen. Anm. af professor, dr. phil. AKSEL E. CHRISTENSEN	722
ELSE KAI SASS: Studier i Christiørn II's ikonografi. Anm. af museumsinspektør, dr. phil. POV L ELLER	451
Handlingar till Nordens historia 1515-23 I, 1515-juni 1518, utg. genom LARS SJÖDIN. Anm. af professor, dr. theol. TROELS DAHLERUP	151
TROELS-LUND: Dagligt liv i Norden i det sekstende århundrede. 6. udg. ved ERIK KJERSGAARD. Anm. af museumsinspektør, dr. phil. POV L ELLER	154
GOTTLIEB JAPSEN: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814. Anm. af afdelingsleder, cand. mag. VAGN SKOVGAARD-PETERSEN	456
HOLGER RASMUSSEN: Limfjordsfiskeriet før 1825. Sædvane og centraldirigering. Anm. af professor, dr. phil. AXEL STEENBERG	731
J. O. BRO-JØRGENSEN: Heinrich Carl Schimmelmann. En studie i skatmesterens fortid. Anm. af landsarkivar, cand. mag. JENS HOLMGAARD	741
HANS CHR. JOHANSEN: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. Bd. 1: Reformår 1784-88. Anm. af landsarkivar, cand. mag. JENS HOLMGAARD	162
HENNING POULSEN: Besættelsesmagten og de danske nazister. Det politiske forhold mellem tyske myndigheder og nazistiske kredse i Danmark 1940-43. Anm. af amanuensis, cand. mag. IB DAMGAARD PETERSEN	748

Nyt fra historisk videnskab

Meddelelser

Prisopgave udskrevet af Historisk Samfund for Sønderjylland	461
Prisopgave udskrevet af komiteen til uddeling af Christian Paulsen-prisen	461
Det kirkehistoriske Sietet	462
Bibliografi til Norges historie	462

Møder

XIII internationale historikerkongres og V internationale kongres for økonomisk historie 1970 (SVEND ELLEHØJ)	172
Dansk historikermøde 1969 (POVL BAGGE)	173
Fællesnordiske sommerkurser for historiestuderende 1968-70 (STEEN OVE CHRISTENSEN og KNUD J. V. JESPERSEN)	174

Hjælpe midler

JOHN ROACH (Ed.): A Bibliography of Modern History (KARL EVALD KRISTENSEN) 462	462
Bibliografi og ikonografi 1864. Udg. af Det kgl. Bibliotek, København og Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek, Kiel (HELGE KLINT)	465
EILER H. SCHIÖTZ: Utlendingers reiser i Norge. En bibliografi (HARALD ILSØE) ..	466
National Maritime Museum. Catalogue of the Library (HARALD ILSØE)	467

Foreløbige arkivregistraturer. Ny serie. Nr. 1. Privatarkiver. Politikeren Andreas Frederik Krieger. Udg. af Rigsarkivet (NIELS FINN CHRISTIANSEN).....	468
ERNST FITZ: Übersicht über die Bestände des Niedersächsischen Staatsarchivs in Hannover (GRETHE ILSØE).....	468

Almindelig historie

KAI AALBÆK-NIELSEN: Historie. Struktur og eksistens (BERNARD ERIC JENSEN)...	179
SEPPÖ RYTKÖNEN: Barthold Georg Niebuhr als Politiker und Historiker (PETER ØRSTED).....	469
AIRA KEMILÄINEN: Die historische Sendung der Deutschen in Leopold von Rankes Geschichtsdenkmal (JAKOB PASTERNAK).....	182
HENRY ADAMS: The History of the United States of America During the Administration of Jefferson and Madison (ERIK ARNE HANSEN).....	183
HELGE KLINT: Militærhistorie (HANS CHRISTIAN BJERG).....	185
E. L. JONES and S. J. WOOLF (Eds.): Agrarian Change and Economic Development (ERIK HELMER PEDERSEN).....	187
EMMANUEL LE ROY LADURIE: Les paysans de Languedoc (SVEND GISSEL).....	189
HEINRICH BENEDIKT: Die Monarchie des Hauses Österreich (MARTON DE HARTYANI).....	191
HENRIK BERTELSEN: Ruslands og Sovjetunionens historie fra de ældste tider til vore dage (THOMAS PETERSEN).....	470
L. CARRINGTON GOODRICH: Kinas historie. Dansk udgave ved NIELS STEENSGAARD (TRYGVE LØTVEIT).....	474
JEAN CHESNEAUX: L'Asie orientale aux XIX ^e et XX ^e siècles (TRYGVE LØTVEIT)...	475
AILSA ZAINU'DDIN: A Short History of Indonesia (OLE FELDBÆK).....	192
MARCUS CUNLIFFE: American Presidents and the Presidency (ERIK ARNE HANSEN) 476	476

Oldtid og middelalder

HERBERT JANKUHN: Vor- und Frühgeschichte vom Neolithikum bis zur Völkerwanderungszeit. Deutsche Agrargeschichte I (JØRGEN JENSEN).....	192
PETER GELLING and HILDA ELLIS DAVIDSON: The Chariot of the Sun and other Rites and Symbols of the Northern Bronze Age (JØRGEN JENSEN).....	477
P. V. GLOB: Helleristninger i Danmark (JØRGEN JENSEN).....	477
P. V. GLOB: Al-Bahrain. De danske ekspeditioner til oldtidens Dilmun (P. J. RIIS) 195	195
KURT VON FRITZ: Die Griechische Geschichtsschreibung. I. Von den Anfängen bis Thukydides (OTTO MØRKHOLM).....	197
CARL SCHNEIDER: Kulturgeschichte des Hellenismus (OTTO MØRKHOLM).....	199
A. R. HANDS: Charities and Social Aid in Greece and Rome (PETER ØRSTED)....	482
A. W. LINTOTT: Violence in Republican Rome (JENS ERIK SKYDSGAARD).....	484
MATTHIAS GELZER: Cicero. Ein biographischer Versuch (JENS ERIK SKYDSGAARD) 200	200
HERMANN BENGTON: Grundriss der römischen Geschichte mit Quellenkunde. I. Bd. Republik und Kaiserzeit bis 284 n. Chr. (TORBEN DAMSHOLT).....	204
ANDREAS ALFÖLDI: Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3. Jahrhunderts nach Christus (TORBEN DAMSHOLT).....	205
CONRAD ENGELHARDT: Thorsbjerg mosefund. Med forord af MOGENS ØRNSNES (HENRIK M. JANSEN).....	206
WILLY HARTNER: Die Goldhörner von Gallehus (A. G. DRACHMANN).....	485
J. L. N. MYRES: Anglo-Saxon Pottery and the Settlement of England (ELISABETH MUNKSGAARD).....	209

J. SVENNUNG: Jordanes und Scandia. Kritisch-exegetische Studien. — Samme: Zur Geschichte des Goticismus (TORBEN DAMSHOLT)	488
JANE ACOMB LEAKE: The Geats of Beowulf (N. LUKMAN)	211
ROBERT S. HOYT (Ed.): Life and Thought in the Early Middle Ages (MOGENS RATHSACK)	493
ERIC JOHN: Orbis Britanniae and Other Studies (NIELS LUND)	497
GEORGES DUBY: Rural Economy and Country Life in the Medieval West (E. LADEWIG PETERSEN)	213
J. Z. TITOW: English Rural Society 1200–1350 (E. LADEWIG PETERSEN)	213
HANS-JÜRGEN SCHMITZ: Faktoren der Preisbildung für Getreide und Wein in der Zeit von 800 bis 1350 (E. LADEWIG PETERSEN)	213
CARL HAASE: Die Entstehung der westfälischen Städte (KAI HØRBY)	216
BRYCE LYON and ADRIAAN VERHULST: Medieval Finance. A comparison of financial institutions in Northwestern Europe (MOGENS RATHSACK)	500
GAINES POST: Studies in Medieval Legal Thought. Public law and the state 1100–1322 (KAI HØRBY)	502
Heresies of the High Middle Ages. Selected sources translated and annotated by WALTER L. WAKEFIELD and AUSTIN P. EVANS (ANNE RIISING)	218
VEGARD SKÅNLAND: Det eldste norske provinsialstatutt (ANNE RIISING)	504
JOHN T. APPELBY: England Without Richard 1189–1199. — Samme: The Troubled Reign of King Stephen (NIELS LUND)	505
Ordo Nidrosiensis Ecclesiae (Orðubók), editus cura LILLI GJERLØW (ANNE RIISING)	219
HAROLD E. LURIER: Crusaders as Conquerors. The Chronicle of Morea (MOGENS RATHSACK)	505
RYSZARD KIERSNOWSKI: Wielka reforma monetarna XIII–XIV w. (Den store møntreform i 1200- og 1300-tallet) (JØRGEN STEEN JENSEN)	506
N. DENHOLM-YOUNG: The Country Gentry in the Fourteenth Century with Special Reference to the Heraldic Rolls of Arms (TROELS DAHLERUP)	219
Preussisches Urkundenbuch V:1 (1352–1356), hrsg. von Dr. KLAUS CONRAD unter Mitarbeit von Archivdirektor Dr. HANS KOEPPEN (HERLUF NIELSEN)	508
THEODORE C. BLEGEN: The Kensington Rune Stone (INGE SKOVGAARD-PETERSEN)	220
Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden nach Vorarbeiten von HEINRICH KOCHENDÖRFFER bearbeitet von WERNER CARSTENS. Bd. VI. (HERLUF NIELSEN)	222
The Manual from Notmark. Ed. by KNUD OTTOSEN (ANNE RIISING)	510
RICHARD VAUGHAN: John the Fearless. The growth of Burgundian power (ESBEN ALBRECHTSEN)	224
J. O. ARHNUNG (†): Roskilde domkapitels historie. II. 1416–(1536). Udg. af TROELS DAHLERUP (ANNE RIISING)	510
HENRYK SAMSONOWICZ: Untersuchungen über das Danziger Bürgerkapital in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts (KAI HØRBY)	225

Nyere tid

RUTH PIKE: Enterprise and Adventure. The Genoese in Seville and the opening of the New World (ALEX WITTENDORFF)	511
MIRIAM USHER CHRISMAN: Strasbourg and the Reform (MARTIN SCHWARZ LAUSTEN)	512
H. G. KOENIGSBERGER and GEORGE L. MOSSE: Europe in the Sixteenth Century (ALEX WITTENDORFF)	227
JOAN THIRSK (Ed.): The Agrarian History of England and Wales 1500–1640 (SVEND GISEL)	228

JAN M. MALECKI: Związki handlowe miast polskich z Gdańskiem w XVI i pierwszej połowie XVII wieku (De polske byers handelsforbindelser med Gdańsk i 16. og første halvdel af 17. årh.) (JØRGEN STEEN JENSEN)	231
ROLAND SEEBERG-ELVERFELDT: Revaler Regesten. Beziehungen niederländischer und skandinavischer Städte zu Reval in den Jahren 1500–1795 (KNUD RASMUSSEN)	233
ISELIN GUNDERMANN: Herzogin Dorothea von Preussen 1504–1547 (MIKAEL VENGE)	234
THOMAS OTTO ACHELIS: Matrikel der schleswigschen Studenten 1517–1864 (HARALD ILSØE)	513
WALTHER HUBATSCH: Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreussens (MARTIN SCHWARZ LAUSTEN)	236
GUIDO KISCH: Melanchthons Rechts- und Soziallehre (ALEX WITTENDORFF)	513
LARS LINGE: Gränshandeln i svensk politik under äldre Vasatid (KARL-ERIK FRANDSEN)	237
CHRISTOPHER HILL: Reformation to Industrial Revolution. A social and economic history of Britain 1530–1780 (BERNARD ERIC JENSEN)	238
To norske historisk-topografiske skrifter fra 1500-tallet, med fortale af Dr. GUSTAV STORM (HARALD ILSØE)	514
GEORGE VERNADSKY: The Tsardom of Moscow, 1547–1682 (KARL-ERIK FRANDSEN)	515
ERIC KERRIDGE: The Agricultural Revolution (ERIK HELMER PEDERSEN)	240
ROBERT M. KINGDON: Geneva and the Consolidation of the French Protestant Movement 1564–1572 (ALEX WITTENDORFF)	243
WLADYSŁAW CZAPLIŃSKI & JÓZEF DLUGOSZ: Podróż młodego magnata do szkół. Studium z dziejów kultury XVI i XVII w. (En ung magnats skolerejse. En kulturhistorisk studie fra 1500- og 1600-tallet) (JØRGEN STEEN JENSEN)	245
ARNOLD SOOM: Der Handel Revals im 17. Jahrhundert (VELLO HELK)	516
PIERRE JEANNIN: L'Europe du Nord-Ouest et du Nord aux XVII ^e et XVIII ^e siècles (KARL-ERIK FRANDSEN)	246
The Habsburg and Hohenzollern Dynasties in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. Selected documents edited by G. A. MACARTNEY (KARL-ERIK FRANDSEN)	516
MOSES COIT TYLER: A History of American Literature, 1607–1783. Abridged and edited by ARCHIE H. JONES (ERIK ARNE HANSEN)	517
ROLF VALLERÖ: Svensk handels- och sjöfartsstatistik 1637–1813. En tillkomst-historisk undersökning (AA. RASCH)	247
HANS LANDBERG: Statsfinans och kungamakt. Karl X Gustav inför polska kriget (KARL-ERIK FRANDSEN)	249
YELLA ERDMANN: Der livländische Staatsmann Johann Reinhold von Patkul (BENT JENSEN)	518
GUSTAV JONASSON: Karl XII:s polska politik 1702–1703 (BENT JENSEN)	519
WALTHER MEDIGER: Mecklenburg, Russland und England-Hannover 1706–1721 (BENT JENSEN)	250
STIG JÄGERSKIÖLD: Handelsbalkens utländska källor (INGER SKYUM-NIELSEN f. DÜBECK)	252
STAFFAN HÖGBERG: Utrikeshandel och sjöfart på 1700-talet. Stapelvaror i svensk export och import 1738–1808 (AA. RASCH)	254
SVEN FRITZ: Studier i svenskt bankväsen 1772–1789 (OLE FELDBÆK)	256
VALDEMAR ANDERSEN: Den jyske hedekolonisation (FRIDLEV SKRUBBELTRANG)	521
FRIEDRICH-WILHELM HENNING: Dienste und Abgaben der Bauern im 18. Jahrhundert (FRIDLEV SKRUBBELTRANG)	523

ANDRÉ J. BOURDE: Agronomie et agronomes en France au XVIII ^e siècle (ERIK HELMER PEDERSEN)	524
DONALD KEENE: The Japanese Discovery of Europe, 1720–1830 (OLE FELDBÆK)	256
ASHIN DAS GUPTA: Malabar in Asian Trade, 1740–1800 (JØRGEN MØLLER)	530
SVEN NILSSON: European Architecture in India, 1750–1850 (OLE FELDBÆK)	257
CHARLES EDWARD O'NEILL: Church and State in French Colonial Louisiana. Policy and politics to 1732 (ERIK ARNE HANSEN)	527
MARCEL GIRAUD: Histoire de la Louisiane Française. III. L'époque de John Law (1717–1720) (ERIK ARNE HANSEN)	528
GEORGE F. G. STANLEY: New France. The last phase, 1744–1760 (ERIK ARNE HANSEN)	529
GUSTAVE LANCTOT: Canada and the American Revolution, 1774–1783 (ERIK ARNE HANSEN)	530
HANS HIRN: Från Lantingshausen till Jägerhorn. Ett värvat regemente i Finland 1751–1808 (HELGE KLINT)	532
E. O. A. HEDEGAARD: Krigen paa Sjælland 1807 (HELGE KLINT)	533
JONAS HEDBERG: Kungliga finska artilleriofficerares dagböcker 1808–1809 (HELGE KLINT)	534
Aus Flensburgs Geschichte im 19. Jahrhundert (HOLGER HJELHOLT)	535
ØYVIND MIDBØE: Eilert Sundt og fantesaken (VAGN SKOVGAARD-PETERSEN)	536
J. B. KELLY: Britain and the Persian Gulf, 1795–1880 (NIELS AMSTRUP)	537
C. J. BARTLETT (Ed.): Britain Pre-eminent. Studies of British world influence in the nineteenth century (KNUD LARSEN)	257
JOHN BROOKE (Ed.): The Prime Minister's Papers, 1801–1902 (NIELS FINN CHRISTIANSEN)	258
A. N. RYAN (Ed.): The Saumarez Papers. Selections from the Baltic correspondence of Vice-Admiral Sir James Saumarez, 1808–1812 (AA. RASCH)	259
NILS RUNEBY: Den nya världen och den gamla. Amerikabild och emigrationsuppfattning i Sverige 1820–1860 (KRISTIAN HVIDT)	260
INGEMAR NYGREN: Svensk sparbanksutlåning 1820–1913. En analys av de större sparbankernas kreditgivning (HANS CHR. JOHANSEN)	262
J. A. NORRIS: The First Afghan War, 1838–1842 (BENEDICTE HJEJLE)	538
HELMUT BÖHME: Probleme der Reichsgründungszeit 1848–1879 (JOHNY LEISNER)	263
DONALD READ: Cobden and Bright. A Victorian political partnership (KNUD LARSEN)	264
HERMAN AUSUBEL: John Bright. Victorian reformer (KNUD LARSEN)	264
MAURICE COWLING: 1867. Disraeli, Gladstone and Revolution. The passing of the Second Reform Bill (JOHNY LEISNER)	266
F. B. SMITH: The Making of the Second Reform Bill (JOHNY LEISNER)	266
LARS LJUNGMARK: For Sale — Minnesota. Organized promotion of Scandinavian immigration, 1866–1873 (KRISTIAN HVIDT)	539

Nyeste tid

POUL MØLLER: Københavns bystyre gennem 300 år. II. 1858–1940 (HARALD JØRGENSEN)	267
SHEPARD B. CLOUGH and SALVATORE SALADINO: A History of Modern Italy. Documents, readings and commentary (TORBEN DAMSHOLT)	268
JACQUES DROZ: Le Socialisme Démocratique 1864–1960 (JACQUES BERG)	269
JACQUES BERG: Frihed og lighed. Studier i den franske radikalismes sociale og økonomiske tankegang fra Clemenceau til Mendès France (KARL CHRISTIAN LAMMERS)	270

IB DAMGAARD PETERSEN: Et internationalt systems sammenbrud. Forholdet mellem magterne 1780–1940 (NIELS AMSTRUP)	541
THEODOR SCHIEDER (Hrsg.): Handbuch der europäischen Geschichte. Band 6: Europa im Zeitalter der Nationalstaaten und Europäische Weltpolitik bis zum Ersten Weltkrieg (1870–1918) (JOHNY LEISNER)	543
For venner som kan tie og tale. Folketingsmand Anders Tanges breve til købmand Rasmus Winckler 1873–1883. Udg. ved IB GEJL (NIELS PETERSEN)	273
HUGO E. PIPPING: I guldmynstfotens hægn. Finlands Bank 1878–1914 (HANS CHR. JOHANSEN)	276
FRED NILSSON: Emigrationen från Stockholm till Nordamerika 1880–1893. En studie i urban utvandring (KRISTIAN HVIDT)	277
HEDWIG WACHENHEIM: Die deutsche Arbeiterbewegung 1844 bis 1914 (NIELS FINN CHRISTIANSEN)	545
JOHN LASLETT: Labor and the Left. A study of socialist and radical influences in the American labor movement, 1881–1924 (DANIEL LEVINE)	547
FIRUZ KAZEMZADEH: Russia and Britain in Persia, 1864–1914. A study in imperialism (NIELS AMSTRUP)	548
ARTHUR S. LINK and WILLIAM M. LEARY, JR. (Eds.): The Diplomacy of World Power. The United States, 1889–1920 (NIELS AMSTRUP)	549
RICHARD D. CHALLENGER (Ed.): From Isolationism to Containment, 1921–1952. Three decades of American foreign policy from Harding to Truman (NIELS AMSTRUP)	549
THEOFANIS GEORGE STAVROU (Ed.): Russia under the Last Tsar (MARTON DE HARTYANI)	278
OLIVER WARNER: Marshal Mannerheim and the Finns (BERTEL HEURLIN)	280
IB GEJL: Under værgerådet. Forsømte og »forbryderske« børn i Århus 1905–1915 (JØRGEN TVEVAD)	282
L. C. F. TURNER: Origins of the First World War (KARL EVALD KRISTENSEN)	550
W. N. MEDLICOTT: Contemporary England, 1914–1964 (KNUD LARSEN)	283
W. N. MEDLICOTT: British Foreign Policy since Versailles, 1919–1963 (KNUD LARSEN)	283
WESLEY M. BAGBY: The Road to Normalcy. The presidential campaign and election of 1920 (INGA FLOTO)	552
ANDREAS ØSTER: Barn i herrnhuternes Christiansfeld (LORENZ RERUP)	553
JENS BLADT: Alsiske minder (LORENZ RERUP)	553
HAKON GJESSING: Drengear og manddomsvirke i Tønder (LORENZ RERUP)	553
I. J. I. BERGHOLT: Pligtens vej. En sønderjyde i 1. verdenskrig (LORENZ RERUP)	553
J. H. N. SKRUMSAGER: Ane Marie Skrumsager (LORENZ RERUP)	553
JENS BLADT: – og så blev jeg folketingsmand (LORENZ RERUP)	553
HEINRICH BRÜNING: Memoiren 1918–1934 (KARL CHRISTIAN LAMMERS)	555
CHRISTOPH M. KIMMICH: The Free City. Danzig and German foreign policy, 1919–1934 (KAY LUNDGREEN-NIELSEN)	558
WERNER MASER: Hitlers Mein Kampf (IB DAMGAARD PETERSEN)	561
PETER HÜTTENBERGER: Die Gauleiter. Studie zum Wandel des Machtgefüges in der NSDAP (HANS KIRCHHOFF)	563
KLAUS JÜRGEN MÜLLER: Das Heer und Hitler. Armee und Nationalsozialistisches Regime 1933–1940 (KARL CHRISTIAN LAMMERS)	564
PETER DREHL-THEILE: Partei und Staat im Dritten Reich. Untersuchungen zum Verhältnis von NSDAP und allgemeiner innerer Staatsverwaltung 1933–1945 (KARL CHRISTIAN LAMMERS)	285
TRUMBULL HIGGINS: Hitler and Russia. The Third Reich in a two front war, 1937–1943 (IB DAMGAARD PETERSEN)	567

ANNA M. CIENCIALA: Poland and the Western Powers, 1938–1939. A study in the interdependence of Eastern and Western Europe (KAY LUNDGREEN-NIELSEN) . . .	287
EBERHARD JÄCKEL: Frankreich in Hitlers Europa. Die deutsche Frankreichspolitik im Zweiten Weltkrieg (HANS KIRCHHOFF)	290
HERMANN BÖHME: Der deutsch-französische Waffenstillstand im Zweiten Weltkrieg. Erster Teil. Entstehung und Grundlagen des Waffenstillstandes von 1940 (HANS KIRCHHOFF)	290
GERRIT VAN ROON: Neuordnung im Widerstand. Der Kreisauer Kreis innerhalb der deutschen Widerstandsbewegung (AAGE TROMMER)	292
CHARLES M. MACDONALD: The Mighty Endeavor. American armed forces in the European theater in World War II (ERIK ARNE HANSEN)	569
ROLF KLUGE: Norge og den 2. verdenskrig. Hjemmefrontledelsen tar form – Kretsen dannes sommeren 1941 (HANS KIRCHHOFF)	570
A. S. KAN: Vnešnja politika skandinavskih stran v gody vtoroj mirovoj vojny (De skandinaviske staters udenrigspolitik under 2. verdenskrig) (AAGE TROMMER)	571
MARY DAU: Danmark og Sovjetunionen 1944–1949 (SIGURD RAMBUSCH)	573
KURT JÜRGENSEN: Die Gründung des Landes Schleswig-Holstein nach dem zweiten Weltkrieg. Der Aufbau der demokratischen Ordnung in Schleswig-Holstein unter dem ersten Ministerpräsidenten Theodor Steltzer 1945–1947 (LORENZ RERUP)	575
ERNST-OTTO CZEMPIEL: Das amerikanische Sicherheitssystem 1945–1949. Studie zur Aussenpolitik der bürgerlichen Gesellschaft (NIELS AMSTRUP)	294
Foreningsmeddelelser. Den danske historiske Forening i årene 1969 og 1970.	757
Den danske historiske Forenings vedtægter	760
Navneregister. Ved mag. art. LARS HAASTRUP	762
Rettelser	784

INDHOLD

	Side
Adelsbegrebet under den ældre enevælde. Sammenhængen med privilegier og rang i tiden 1660–1730. Af arkivar, cand. phil. NILS G. BARTHOLDY.....	577
Zusammenfassung.....	648

Oversigt

Vikingerne i den nyere forskning. Af kandidatstipendiat, cand. mag. INGE SKOVGAARD-PETERSEN.....	651
--	-----

Anmeldelser

TROELS DAHLERUP: Det danske sysselprovsti i middelalderen (AKSEL E. CHRISTENSEN)	722
HOLGER RASMUSSEN: Limfjordsfiskeriet før 1825. Sædvane og centraldirigering (AXEL STEENBERG).....	731
J. O. BRO-JØRGENSEN: Heinrich Carl Schimmelman. En studie i skatmesterens fortid (JENS HOLMGAARD).....	741
HENNING POULSEN: Besættelsesmagten og de danske nazister. Det politiske forhold mellem tyske myndigheder og nazistiske kredse i Danmark 1940–43 (IB DAMGAARD PETERSEN).....	748
Foreningsmeddelelser. Den danske historiske Forening i årene 1969 og 1970.....	757
Den danske historiske Forenings vedtægter.....	760
Navneregister. Ved mag. art. LARS HAASTRUP.....	762
Rettelser.....	784